

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

ΠΜΣ Δημόσια Ιστορία

Διπλωματική Εργασία

Πειραϊκή- Πατραϊκή: Η σιωπή των εγκαταλελειμμένων κτηρίων.
Προφορική ιστορία της βιομηχανικής κληρονομιάς της Πάτρας και
δυνατότητες αξιοποίησής της στη Δημόσια Ιστορία

Βασιλική Δρακούλη

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Λήδα Παπαστεφανάκη

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Βασιλικής Δρακούλη που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Πειραϊκή- Πατραϊκή: Η σιωπή των εγκαταλελειμμένων κτηρίων.
Προφορική ιστορία της βιομηχανικής κληρονομιάς της Πάτρας και
δυνατότητες αξιοποίησής της στη Δημόσια Ιστορία

Βασιλική Δρακούλη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Λήδα Παπαστεφανάκη

Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και
Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Γιάννης Γιαννιτσιώτης

Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα
Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας
Πανεπιστημίου Αιγαίου

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Λήδα Παπαστεφανάκη, για την επιστημονική καθοδήγηση και τη στήριξη που μου παρείχε σε όλα τα στάδια της εκπόνησης.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη μητέρα μου, Σπυριδούλα και στον σύζυγό μου, Σταύρο για την αμέριστη συμπαράσταση και την υπομονή τους κατά τη διάρκεια των απαιτητικών, αλλά συνάμα δημιουργικών μηνών έρευνας.

Ευχαριστώ θερμά τον Διευθύνοντα Σύμβουλο του Οργανισμού Λιμένος Πατρών, Παναγιώτη Αναστασόπουλο για την παραχώρηση άδειας να διεξαχθούν οι συνεντεύξεις στον χώρο του πρώην εργοστασίου της Πειραιϊκής- Πατραϊκής.

Η διπλωματική αυτή δεν θα μπορούσε να εκπονηθεί χωρίς τη συμβολή των 12 πληροφορητριών και πληροφορητών, οι οποίοι με εμπιστεύτηκαν και αποδέχθηκαν να μοιραστούν μαζί μου τις προφορικές τους μαρτυρίες. Οι αφηγήσεις τους αποτέλεσαν τον βασικό πυρήνα της παρούσας έρευνας και τους ευχαριστώ για την πολύτιμη συμμετοχή, την εμπιστοσύνη και τον χρόνο που αφιέρωσαν.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη μετάβαση της Πάτρας από την περίοδο της ακμάζουσας εκβιομηχάνισης στην αποβιομηχάνιση κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, εστιάζοντας στο εργοστάσιο της Πειραικής- Πατραϊκής. Σκοπός της έρευνας είναι η ανάδειξη των κοινωνικοπολιτικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών που επέφερε η κλωστουφαντουργική εταιρεία από το 1919 έως το οριστικό κλείσιμο του εργοστασίου το 1992, θέτοντας στο επίκεντρο την εργατική υποκειμενικότητα και διασώζοντας την άυλη βιομηχανική κληρονομιά της Πάτρας.

Μεθοδολογικά, η εργασία κινείται στο σημείο σύγκλισης της προφορικής ιστορίας, της δημόσιας ιστορίας και της βιομηχανικής αρχαιολογίας. Για τη συγκέντρωση του πρωτογενούς υλικού εφαρμόστηκε η ποιοτική μέθοδος της ημιδομημένης συνέντευξης σε ένα δείγμα δώδεκα πληροφορητών. Οι βιντεοσκοπημένες συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο φυσικό χώρο του εργοστασίου στην Ακτή Δυμαίων, λειτουργώντας ως μνημονικό ερέθισμα. Για την ανάλυση των συνεντεύξεων έγινε συσχετισμός με ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, χρήση αρχειακού υλικού, δημοσιεύματα του Τύπου και φωτογραφική αυτοψία εντός του πρώην εργοστασίου της Πειραικής- Πατραϊκής.

Το εργοστάσιο αναδεικνύεται ως ένα σύνθετο κοινωνικό οικοσύστημα, φωτίζοντας τις έμφυλες σχέσεις, τον εργοδοτικό πατερναλισμό και τις εργατικές διεκδικήσεις. Παράλληλα, αναλύεται το συλλογικό τραύμα της αποβιομηχάνισης, καθώς το σημερινό εγκαταλελειμμένο κέλυφος προσεγγίζεται ως ένας φορτισμένος μνημονικός τόπος, όπου η υλική φθορά συμβαδίζει με την απειλή της λήθης. Καθώς ο μηχανολογικός εξοπλισμός εκποιήθηκε βίαια κατά τη δεκαετία του 1990, οι προφορικές μαρτυρίες συνιστούν το μοναδικό κάτοπτρο διάσωσης της ιστορικής ταυτότητας του χώρου. Προτείνονται σύγχρονες δημόσιες εφαρμογές ιστορίας, όπως η δημιουργία ντοκιμαντέρ, επεισοδίων podcast, έκθεσης εντός του χώρου του πρώην εργοστασίου και ψηφιακό μουσείο. Μέσα από το σχήμα της «μοιρασμένης αυθεντίας», φιλοδοξείται να επανενταχθεί η βιομηχανική

κληρονομιά στον αστικό ιστό, μετατρέποντας το μεταβιομηχανικό ερείπιο σε ζωντανό φορέα συλλογικής μνήμης και τοπικής ταυτότητας.

Λέξεις – Κλειδιά

Πειραιϊκή- Πατραϊκή, Προφορική ιστορία, Δημόσια ιστορία, Βιομηχανική αρχαιολογία, Συλλογική μνήμη, Πάτρα.

Peiraiki- Patraiki: The silence of abandoned buildings. Oral history of the industrial heritage of Patras and potential applications in Public History

Vasiliki Drakouli

Abstract

This thesis examines Patras' transition from a period of flourishing industrialization to painful deindustrialization during the final decades of the 20th century, focusing on the Peiraiki-Patraiki factory in the city. The purpose of this research is to highlight the socio-political and cultural transformations brought about by the textile company from 1919 until the permanent closure of the factory in 1992, placing labor subjectivity at the center and preserving the intangible industrial heritage of Patras.

Methodologically, the study operates at the intersection of oral history, public history, and industrial archaeology. To gather primary material, the qualitative method of semi-structured interviews was applied to a sample of twelve informants, consisting of former employees and the son of one of the founders. The videotaped interviews were conducted on-site at the factory premises on Akti Dymeon, serving as a mnemonic stimulus, while the data were triangulated using archival material, press publications, and a photographic autopsy inside the former Peiraiki-Patraiki factory.

The findings of the research highlight the factory as a complex social ecosystem, shedding light on gender relations, employer paternalism, and trade union/labor demands. At the same time, the collective trauma of deindustrialization is analyzed, as the current abandoned shell is approached as a charged site of memory where material decay goes

hand in hand with the threat of oblivion. Since the machinery and equipment were forcefully liquidated during the 1990s, oral testimonies now constitute the sole mirror for preserving the site's historical identity. Concurrently, contemporary public history applications are proposed, such as the creation of a documentary, podcast episodes, an on-site exhibition within the former factory, and a digital museum. Through the framework of ‘shared authority’, these initiatives aspire to reintegrate industrial heritage into the urban fabric, transforming the post-industrial ruin into a living vehicle of collective memory and local identity.

Keywords

Peiraiiki-Patraiki, Oral history, Public history, Industrial archaeology, Collective memory, Patras.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	vii
Abstract.....	ix
Περιεχόμενα.....	xi
Κατάλογος Εικόνων.....	xii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	xvi
Εισαγωγή.....	1
«Από τον θόρυβο στη σιωπή»: Ερευνητικές στοχεύσεις και θεματικοί άξονες.....	2
Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της προφορικής ιστορίας και της εργατικής μνήμης.....	4
Δημόσια ιστορία, κοινωνικά πλαίσια και η συγκρότηση της αστικής μνήμης.....	8
Όταν τα κτίρια «σιωπούν»: Βιομηχανική υλικότητα και αστικό τοπίο.....	11
Μεθοδολογικό πλαίσιο και επιλογή δείγματος πληροφορητών.....	16
Δομή εργασίας.....	20
Κεφάλαιο 1. Η βιομηχανική εξέλιξη της Πάτρας από τον 19ο έως τον 20ό αιώνα.....	23
1.1 Η πρώτη εκβιομηχάνιση και η σταφιδική κληρονομιά (1830-1920).....	23
1.2 Η παραγωγική ευφορία και τα «χρυσά χρόνια».....	28
1.3 Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση (1945-1960).....	31
1.4 Η διαδικασία αποεπένδυσης και η «σιωπή των μηχανών» (1974-1992).....	34
Κεφάλαιο 2. Πειραική- Πατραϊκή: Η άνοδος και η πτώση ενός κλωστοϋφαντουργικού κολοσσού.....	37
2.1 Ο «αργαλειός» της ανάπτυξης: Η κλωστοϋφαντουργία πυλώνας της εγχώριας μεταποιητικής δραστηριότητας.....	37
2.2 Η «Πατραϊκή» και η συγχώνευση με την «Πειραική» (1912-1939).....	39
2.3 Κατοχή και «παθητική αντίσταση» (1940- 1944).....	44
2.4 Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση και η δημιουργία του συγκροτήματος των Ιτεών (1953-1980).....	46
2.5 Ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων και οι ελπίδες επαναλειτουργίας (1980-1997).....	58
Κεφάλαιο 3. Το ανθρώπινο «μωσαϊκό» της παραγωγής (1965-1992): Η «φωνή» των εργαζομένων της Πειραικής Πατραϊκής.....	64
3.1 Η διαδικασία πρόσληψης και το δίκτυο «πατρωνίας».....	64
3.2 Η αισθητηριακή εμπειρία και οι συνθήκες εργασίας.....	68
3.3 Η ιατρική τεκμηρίωση της κλωστοϋφαντουργικής πραγματικότητας.....	75
3.4 Οι γυναίκες στην παραγωγή: Έμφυλες ταυτότητες και εργασιακή χειραφέτηση.....	85
3.5 Βιομηχανικός «πατερναλισμός»: Ο άνθρωπος ως «συνεργάτης» και η φιλοσοφία του «φιλότιμου».....	89
3.6 Από την πειθαρχία και την πολιτική πατρωνίας στην «Αλληλεγγύη».....	97

3.7 Τεχνογνωσία και βιομηχανική κληρονομιά: Η άυλη διάσταση της παραγωγικής διαδικασίας.....	100
Κεφάλαιο 4. Η σύγκρουση, η σιωπή και το τραύμα της αποβιομηχάνισης.....	106
4.1 Τα βιώματα των εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής κατά την ένταξη στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων.....	106
4.2 Το εργοστάσιο ως πορθητήριο της «Αλληλεγγύης».....	112
4.3 Η βιωματική επιστροφή στον χώρο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής.....	126
4.4 Από το βιομηχανικό «κουφάρι» στο αστικό παλίμψηστο: Προτάσεις κοινωνικής επανάχρησης.....	131
Κεφάλαιο 5. Από το αρχείο στη δημόσια σφαίρα: Ψηφιακή και οπτικοακουστική αναπαράσταση της Πειραιϊκής Πατραϊκής.....	136
5.1 Ντοκιμαντέρ: «Πειραιϊκή- Πατραϊκή: Μια ζωή σε μια κλωστή».....	138
5.2 Podcast: «Στη σκιά των φουγάρων της Πειραιϊκής-Πατραϊκής».....	141
5.3 «Το νήμα της μνήμης»: Έκθεση στον φυσικό χώρο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής και ψηφιακό διαδραστικό μουσείο.....	144
5.4 Δεοντολογικές προκλήσεις για την ψηφιακή αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών.....	149
Συμπεράσματα.....	152
Α' Πηγές.....	156
Β' Βιβλιογραφία.....	161
Παράρτημα Α: Εικόνες.....	172

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1-1: Ο σταθμάρχης και οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι των ΣΠΑΠ στον σταθμό Αγίου Διονυσίου Πατρών (1895) μπροστά από ατμομηχανή.

Εικόνα 1-2: Άποψη μέρους των πρώην κτιριακών εγκαταστάσεων του Μεταλλουργείου Πραπόπουλου.

Εικόνα 1-3: Οικογενειακό βιβλιάριο πρόσφυγος

Εικόνα 2-1: Οι φίλοι και ιδρυτικοί συνοδοιπόροι αρχικά της «Πατραϊκής» και εν συνεχεία της «Πειραιϊκής- Πατραϊκής», Χριστόφορος Κατσάμπας και Σταμούλης Στράτος

Εικόνα 2-2: Τα μέλη της πρώτης ομορρύθμου «Πατραϊκής Εμποροβιομηχανικής Εταιρείας», από αριστερά Τιμολέων Εμμανουήλ, Αριστείδης Ζαφειρόπουλος, Σταμούλης Στράτος, Χριστόφορος Κατσάμπας.

Εικόνα 2-3: Ο πρόεδρος του Δ.Σ. και γενικός διευθυντής της Πειραιϊκής- Πατραϊκής, Χρ. Κατσάμπας δείχνει στον τότε βασιλιά της Ελλάδος, Κωνσταντίνο την πρώτη μηχανή δυνάμεως 7 ίππων με την οποία ξεκίνησε η εταιρεία το 1919.

Εικόνα 2-4: Ο Χριστόφορος Στράτος στο γραφείο του, έχοντας αναλάβει τη διεύθυνση και την οργάνωση του εργοστασίου της «Πειραιϊκής- Πατραϊκής» στο Μεγάλο Πεύκο.

Εικόνα 2-5: Διαφημίσεις της εταιρείας με το γνωστό σύνθημα και με την ούγια το σήμα της Πειραιϊκής- Πατραϊκής.

Εικόνα 2-6: Τα διευθυντικά στελέχη της εταιρείας το 1980.

Εικόνα 2-7: Αεροφωτογραφίες του εργοστασίου της Πειραιϊκής- Πατραϊκής στην Πάτρα.

Εικόνα 2-8: Αργαλειοί Sulzer στο τμήμα του υφαντηρίου της Πειραιϊκής- Πατραϊκής στην Πάτρα.

Εικόνα 2-9: Βιτρίνα καταστήματος Πειραιϊκής- Πατραϊκής.

Εικόνα 2- 10: Εξώφυλλα περιοδικών Πειραιϊκής- Πατραϊκής και υλικό από τη στήλη «Δικά μας».

Εικόνα 3-1: Εργαστηριακός έλεγχος στο χημείο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής.

Εικόνα 3-2: Τα αργαλειά στο υφαντήριο που ο ήχος παρομοιάζεται με πυροβολισμό 200 πιστολιών.

Εικόνα 3-3: Συγκριτικά ιατρικά στοιχεία για τα ντεσιμπέλ σε υφαντήρια, κλωστήρια, στριπτήριο και λοιπά τμήματα.

Εικόνα 3-4: Το κλωστήριο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής.

Εικόνα 3-5: Βαφική μηχανή υφασμάτων και ταχυτυπωτική κυλινδρική μηχανή για υφάσματα με σχέδια.

Εικόνα 3-6: Σημερινή εικόνα των σιλό του μηχανοστασίου της Πειραιϊκής- Πατραϊκής.

Εικόνα 3-7: Τμήματα παραγωγής χωρίς παράθυρα στην Πειραιϊκή- Πατραϊκή ήταν το υφαντήριο και ο χώρος της τυπωτικής μηχανής.

Εικόνα 3-8: Παράθυρα για φυσικό φωτισμό είχε -μεταξύ άλλων- το χημείο και το σχεδιαστήριο.

Εικόνα 3-9: Ακοομετρικά ιατρικά στοιχεία για βλάβες σε εργαζόμενους που εργάζονται σε πολλά ντεσιμπέλ.

Εικόνα 3-10: Ιατρικά στοιχεία για ατυχήματα στην Πειραιϊκή- Πατραϊκή.

Εικόνα 3-11: Νόμισμα που δόθηκε στους εργαζόμενους για τα 50 χρόνια λειτουργίας της Πειραιϊκής- Πατραϊκής.

Εικόνα 3-12: Αναμνηστική φωτογραφία από αποφοίτους του Κατσαμπίου.

Εικόνα 3-13: Σε πρωτοχρονιάτικη γιορτή για τα παιδιά των εργαζομένων, η Β. Φασόη με τον αδερφό της.

Εικόνα 4-1: Λεωφορεία στην Εθνική Οδό Πατρών- Αθηνών την 30ή Αυγούστου του 1990.

Εικόνα 4-2: Η ανακοίνωση της εταιρείας με τα ονόματα του πλεονάζοντος προσωπικού ανά τμήμα.

Εικόνα 4-3: Εσωτερικό του ραδιοφωνικού σταθμού «Η Φωνή της Αλληλεγγύης» την περίοδο των απεργιακών εκπομπών.

Εικόνα 4-3: Ο δρόμος της Ακτής Δυμαίων έχει κλείσει από τους εργαζόμενους της Πειραιϊκής- Πατραϊκής και από τις αστυνομικές δυνάμεις.

Εικόνα 4-4: Μητέρες με τα παιδιά τους στα καρότσια διαδηλώνουν ενάντια στις απολύσεις.

Εικόνα 4-5: Το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Τα Γεγονότα* της 30ής Οκτωβρίου 1992 αποτυπώνει την είδηση της απεργίας πείνας.

Εικόνα 4-6: Σημερινή εικόνα πρώην τμημάτων παραγωγής του εργοστασίου.

Εικόνα 4-7: Εσωτερικοί χώροι του πρώην εργοστασίου, όπου είχαν βρει κατάλυμα οι μετανάστες.

Εικόνα 5-1: Τα πατρινά πρωτοσέλιδα των εφημερίδων *Τα Γεγονότα* και *Πελοπόννησος* της 17ης Ιουλίου 1992.

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

ΔΕΗ	Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
ΕΛΓ	Ευάγγελος Γεωργίου Λαδόπουλος
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΣΗΕΠΗΝ	Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Πελοποννήσου, Ηπείρου και Νήσων
ΕΤΕ	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ΟΑΕ	Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων
ΟΑΕΔ	Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
ΟΛΠΑ	Οργανισμός Λιμένος Πατρών
ΟΧΟΑ	Οργανισμός Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

Εισαγωγή

«Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή σβήνει σιγά σιγά, όσο σβήνουν οι εργαζόμενοι, που την απαρτίζανε και φεύγουν από την ζωή».¹ Με αυτήν τη φορτισμένη φράση, ο Θόδωρος Καραδημήτρης, πρώην εργαζόμενος του εργοστασίου της εταιρείας στην Πάτρα, αποτυπώνει με ανάγλυφο τρόπο την αγωνία μιας ολόκληρης γενιάς απέναντι στην απειλή της οριστικής εξαφάνισης της βιομηχανικής μνήμης της πόλης. Η διαπίστωση αυτή δεν αντανακλά μια υποκειμενική θλίψη, αλλά εγγράφεται σε μια ευρύτερη ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα που σφράγισε τη μεταπολεμική φυσιογνωμία του αστικού βιομηχανικού περιβάλλοντος.

Η Πάτρα, κατά το β' μισό του 20ού αιώνα, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες βιομηχανικές πόλεις της Ελλάδας, καθορίζοντας την οικονομική, κοινωνική και πολεοδομική της ταυτότητα. Αυτή η αναπτυξιακή τροχιά ανακόπηκε βίαια, οδηγώντας σε έναν ριζικό μετασχηματισμό, που μεταμόρφωσε τη φυσιογνωμία της πόλης, οδηγώντας την από τον θόρυβο, στη σιωπή. Η αποβιομηχάνιση στις αρχές της δεκαετίας του 1990 οδηγεί στο κλείσιμο δεκάδες εργοστάσια, προκαλώντας βαθύ οικονομικό και κοινωνικό τραύμα, εκτινάσσοντας την ανεργία σε υψηλά επίπεδα και αποδιαρθρώνοντας τον κοινωνικό ιστό. Σήμερα, εμβληματικά βιομηχανικά συγκροτήματα της Πάτρας, όπως ΕΛΓ Λαδόπουλος και Πειραιϊκή- Πατραϊκή παραμένουν αναξιοποίητα, λειτουργώντας ως βουβά «εργοστασιακά φαντάσματα». Ενώ ο υδατόπυργος της Πειραιϊκής- Πατραϊκής στέκει αγέρωχος ως αρχιτεκτονικό βιομηχανικό ίχνος, η ιστορία του εργοστασίου τείνει να εκλείψει οριστικά από τη συλλογική μνήμη. Η υλική φθορά των κτιρίων συμβαδίζει αναπόφευκτα με τη «βιολογική λήθη» των ανθρώπων που εργάστηκαν εκεί και μεταφέρουν τη βιωματική γνώση της παραγωγής.

¹ Θοδωρής Καραδημήτρης, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 6 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να καταγράψει την άυλη κληρονομιά, μετατρέποντας τις βιωματικές εργατικές αναμνήσεις σε ζωντανό ψηφιακό αρχείο. Οι προφορικές μαρτυρίες λειτουργούν ως μέσο για να προσδώσουν «φωνή» στο εγκαταλελειμμένο κτήριο, μεταλαμπαδεύοντας τη βιομηχανική ιστορία της πόλης σε όσους συνεχίζουν να «πιστεύουν εις το μέλλον».²

«Από τον θόρυβο στη σιωπή»: Ερευνητικές στοχεύσεις και θεματικοί άξονες

Το κεντρικό ερευνητικό πρόβλημα εξετάζει τη μετάβαση της Πάτρας από την ακμάζουσα εκβιομηχάνιση στην αποβιομηχάνιση. Παρά το γεγονός ότι οι διαδικασίες αυτές έχουν μελετηθεί εκτενώς από την ιστορική και οικονομική επιστήμη³ υπό- εκπροσωπείται η οπτική των ίδιων των υποκειμένων της εργασίας. Η καταγραφή των προφορικών

2 Χριστοφορος Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας* (Αθήνα: Δ. Σ. Τουμαζάτος, 1966), 8. Στο βιβλίο αυτό αποτυπώνονται τα «προσωπικά ενθυμήματά» του Χριστόφορου Κατσάμπα με αναφορές στον τόπο καταγωγής του, τις σπουδές του στην Εμπορική Σχολή Πατρών, την φιλία του με τον συνέταιρο και φίλο του Σταμούλη Στράτο. Η στενή του σύνδεση με το εργοστάσιο αναδεικνύεται στον πρόλογο, όπου δηλώνει ότι εργάστηκε «με ζήλον» σε όλη του τη ζωή, αφήνοντας ως παρακαταθήκη στους νέους την προτροπή «να αγαπάτε την εργασίαν σας».

3 Ενδεικτική ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανική Αρχαιολογία και κληρονομιά: Επικοινωνίες και εντάσεις», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 89 (Δεκέμβριος 2003): 42–48· Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Κατάρτι, 2010)· Κωνσταντίνα Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία* (Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991)· Νίκος Καλογήρου, κ.ά. «Οι επιπτώσεις των κινήτρων στην περιφερειακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας», *The Greek Review of Social Research* 73 (1989)· Αντώνης Κεφαλάς, *Πτυχές εκβιομηχάνισης 1945-2010: Μια ιστορία. Επιχειρηματίες και Επιχειρήσεις - Κράτος, Τράπεζες και Συνδικάτα* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2019)· Κώστας Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2018/2019)· Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2021)· Αλέκος Μαρασλής, Αλέκος, *Ιστορία της Πάτρας: Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης* (Πάτρα: Ιδιωτικές Εκδόσεις Πάτρας, 1983)· Νίκος Μιτζάλης, *Η μεσοπολεμική ανάπτυξη της Πάτρας και οι μεταλλαγές στον αστικό ιστό της πόλης* (Πάτρα: Περί τεχνών, 2007)· Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1995)· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009)· Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, «Οικονομική Κρίση και Κρατική Παρέμβαση: Η Ιστορία των προβληματικών επιχειρήσεων». Στο *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα: Διόνικος, 2011)· Νίκος Σαραφόπουλος, Ν. *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975* (Πάτρα: Επιστημονικό Πάρκο, 2008)· Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1993). Ενδεικτική ξενόγλωσση βιβλιογραφία, βλ. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων, Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης (Αθήνα: Θεμέλιο, 1999)· Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος, Ο ευρωπαϊκός 20ός αιώνας*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004)· Serge Bernstein και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, τόμ. 3*, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997).

μαρτυριών του προσωπικού της Πειραιϊκής Πατραϊκής κρίνεται αναπόσπαστο κομμάτι για τη διάσωση της άυλης βιομηχανικής κληρονομιάς της πόλης. Η προφορική ιστορία λειτουργεί εδώ συμπληρωματικά στα επίσημα αρχεία, φωτίζοντας τις υποκειμενικές πτυχές της μετάβασης από την ακμή της εταιρείας, με αφετηρία το 1919 ως Πατραϊκή και τη συγχώνευση του 1932, στην κρατικοποίηση μέσω του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ) το 1984, και το τελικό κλείσιμο (1992), όταν οι μηχανές σταμάτησαν να παράγουν τα προϊόντα με τη χαρακτηριστική «ούγια». Σήμερα, η εικόνα της αποβιομηχανισμένης Πάτρας γεννά έντονο προβληματισμό, καθώς το αστικό τοπίο τείνει να σβήσει τις βιομηχανικές μνήμες, «απαλείφοντας από τοπίο και κτίρια κάθε ίχνος από κοινωνικά βάσανα, σκληρότητα και συγκρούσεις».⁴

Κεντρικός σκοπός της εργασίας είναι η ανάδειξη των κοινωνικοπολιτικών μετασχηματισμών που επέφερε αυτός ο βιομηχανικός κύκλος, θέτοντας στο επίκεντρο την εργατική υποκειμενικότητα μέσα από τρεις θεματικούς άξονες. Καταρχάς, το εργοστάσιο προσεγγίζεται ως ένα κλειστό κοινωνικό σύστημα και μια «πόλη μέσα στην πόλη». Αναλύονται οι εσωτερικές αισθητηριακές και κοινωνικές ιεραρχίες, το κυρίαρχο μοντέλο του εργοδοτικού πατερναλισμού, η συγκρότηση του σωματείου, οι απεργιακές κινητοποιήσεις, η γυναικεία χειραφέτηση μέσα από την οικονομική ανεξαρτησία που προσφέρει η εργασία στην κλωστοϋφαντουργία. Εξετάζεται πώς η χωροθέτηση του εργοστασίου διαμόρφωσε τις πέριξ εργατικές συνοικίες και πώς το «εργοστασιακό κέλυφος» λειτουργεί σήμερα ως μνημονικός τόπος που ενεργοποιεί τη σωματική μνήμη των αφηγητών. Παράλληλα, αναλύεται η διαχείριση του συλλογικού τραύματος της αποβιομηχανίσης, η οποία βιώνεται ως «πολιτική προδοσία» από τους πληροφορητές, η ψυχολογία της σιωπής και η συνειδητή επιλογή της λήθης λόγω του πόνου που προκάλεσε η βίαιη εργασιακή απώλεια. Η εργασία στρέφεται στη δημόσια ιστορία προτείνοντας σύγχρονα εργαλεία ψηφιακής αφήγησης αξιοποίησης των προφορικών μαρτυριών για να

⁴ Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν: προφορική ιστορία*, μτφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος (Αθήνα: Πλέθρον, 2002/2008), 29.

«δώσουν φωνή» στα «σιωπηλά κτίρια», λειτουργώντας ως «επίδεσμος» στο κοινωνικό τραύμα της πόλης.

Προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός, θα πρέπει να απαντηθούν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα: Πώς οι αισθητηριακές εμπειρίες (θόρυβος, οσμές) και οι κοινωνικές ιεραρχίες στον χώρο της Πειραιϊκής Πατραϊκής συνδιαμόρφωσαν την εργατική ταυτότητα και τις έμφυλες σχέσεις των εργαζομένων; Με ποιους τρόπους η ίδρυση του σωματείου και οι στρατηγικές αυτοοργάνωσης συγκρότησαν μια συλλογική ταυτότητα απέναντι στην επίσημη εταιρική αφήγηση; Πώς βιώθηκε η μετάβαση από την περίοδο της βιομηχανικής ακμής στην κρίση, την υπαγωγή στον ΟΑΕ και, εν τέλει, στο οριστικό κλείσιμο του εργοστασίου; Πώς αποτυπώνεται το συλλογικό τραύμα της αποβιομηχάνισης στις μαρτυρίες των εργαζομένων; Πώς λειτουργεί το σημερινό «εργοστασιακό κέλυφος» ως μνημονικός τόπος και πώς μπορεί η δημόσια ιστορία, μέσω ψηφιακών εργαλείων, να αναδείξει τις προφορικές μαρτυρίες για να επανανοηματοδοτήσει τον χώρο;

Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της προφορικής ιστορίας και της εργατικής μνήμης

Κατά το β' μισό του 20ού αιώνα, η ιστοριογραφία βίωσε μια ριζική μεταβολή, απομακρυσμένη από την αποκλειστική εξάρτηση από τα κρατικά αρχεία, τα οποία συχνά αναπαρήγαγαν μονόπλευρα την οπτική της εξουσίας.⁵ Η ανάδυση της προφορικής ιστορίας επέφερε μια πραγματική επανάσταση, μετατρέποντας την ιστορική γνώση σε ένα συλλογικό κοινωνικό οικοδόμημα που διαμορφώνεται «από τα κάτω».⁶ Η μετατόπιση αυτή προς την κοινωνική ιστορία υπερβαίνει την απλή προσθήκη νέων τεκμηρίων, αποτελώντας μια θεμελιώδη επιστημολογική μεταβολή κατά την οποία η καταγραφή του παρελθόντος δεν αποτελεί πλέον προνόμιο μόνο των ειδικών.⁷

5 Marc Bloch, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού* (Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1994), 84.

6 Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, «Φωνές από τα κάτω», στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία: Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη βαν Μπούσχοτεν (Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021), 31.

7 Στο ίδιο.

Με πρωτεργάτες ιστορικούς όπως οι Hill, Hobsbawm και Thompson, η «ιστορία από τα κάτω» μετατόπισε το ιστοριογραφικό παράδειγμα, δίνοντας έμφαση στον λαϊκό πολιτισμό, την οικιακή ζωή και την τοπική κλίμακα, επιχειρώντας να διασώσει από την «καταφρόνια των μεταγενεστέρων» τα υποκείμενα που βίωσαν περιόδους οξύτατης κοινωνικής αναταραχής.⁸ Η «επανάσταση της φωνής» προσέφερε ορατότητα σε «αφανείς» ομάδες, όπως γυναίκες, εργάτες και μειονότητες, φέρνοντας στο προσκήνιο τα «ξεχασμένα» υποκείμενα.⁹ Η προφορική μαρτυρία συμβάλλει στη συγκρότηση μιας πιο ζωντανής, πολυφωνικής και ακριβούς εικόνας του παρελθόντος, αναδεικνύοντας την ιστορία από την πλευρά των ιδίων των υποκειμένων.¹⁰

Σε ευθυγράμμιση με το έργο των Portelli και Passerini, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από το ίδιο το γεγονός στη σημασία του, αναγνωρίζοντας την αξία της μαρτυρίας ακόμη και όταν η μνήμη σφάλει, καθώς οι αναχρονισμοί αποκαλύπτουν επιθυμίες, φόβους και συμβολισμούς που νοηματοδοτούν τη ζωή του υποκειμένου.¹¹ Οι προφορικές πηγές φωτίζουν τις βαθύτερες προθέσεις των ανθρώπων, αποκαλύπτοντας τι έπραξαν και τι επιθυμούσαν να πράξουν.¹² Μέσα από τη «συνομιλιακή αφήγηση»¹³, τα υποκείμενα ερμηνεύουν το παρελθόν βάσει των αναγκών του παρόντος, προσφέροντας το κλειδί για την ανάλυση της εργατικής ταυτότητας στη μεταβιομηχανική εποχή. Η σύγκλιση αυτών των τάσεων οδήγησε στην «πολιτισμική στροφή», εδραιώνοντας την προφορική ιστορία ως ένα αναστοχαστικό εργαλείο που ανακατασκευάζει το παρελθόν μέσω της υποκειμενικής μνήμης.¹⁴ Στο πλαίσιο αυτό, η ατομική ανάμνηση συναρτάται άρρηκτα με

8 Αντώνης Λιάκος. «Γιατί η προφορική ιστορία;», στο *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, επιμ. Ε. Νάκου και Α. Γκαζή (Αθήνα: Νήσος, 2015), 35-36· Μπούσχοτεν, «Φωνές από τα κάτω», 31, 33.

9 Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, 14-15· Μπούσχοτεν, «Φωνές από τα κάτω», 36.

10 Λήδα Παπαστεφανάκη, «Η προφορική ιστορία στο Μουσείο. Μια απόπειρα καταγραφής προφορικών μαρτυριών από τον κόσμο της εργασίας στο Βιομηχανικό Μουσείο της Ερμούπολης», *Εθνογραφικά*, τόμ. 12-13 (Ναύπλιο: Ανάτυπο, 2003), 121.

11 Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, 18· Robert Perks & Alistair Thomson, *The Oral History Reader* (London: Routledge, 2015), 52 <https://archive.org/details/oralhistoryreade0000unse/page/n5/mode/2up> (ημερομηνία πρόσβασης 6/6/2026).

12 Alessandro Portelli, "What Makes Oral History Different", στο *The Oral History Reader*, επιμ. R. Perks & A. Thomson (London: Routledge, 1998), σελ. 67.

13 Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, 19.

14 Georg Iggers, 'Reflections on the Historiography of the Twentieth Century from the Perspective of the Twenty-First Century', *Historian*, 16, no. 1-2 (2017): 150.

κοινωνικούς παράγοντες, όπως η τάξη.¹⁵ Η ανάσχεση της επίσημης ιστορίας συντελείται και στο πεδίο των αισθήσεων, καθώς η «αισθητηριακή βίωση της ιστορίας» εγγράφεται στον «ενσώματο λόγο» των υποκειμένων.¹⁶

Ο κόσμος της εργασίας αποτελεί προνομιακό πεδίο για την προφορική ιστορία. Η μνήμη των εργατών συγκροτεί ένα «αντι-αρχείο» που έρχεται σε ρήξη με τα επίσημα αρχεία, τα οποία λειτουργούν ως κρατικοί μηχανισμοί ελέγχου.¹⁷ Η ανάσχεση της επίσημης ιστορίας συντελείται και στο πεδίο των αισθήσεων, καθώς η «αισθητηριακή βίωση της ιστορίας» εγγράφεται στον «ενσώματο λόγο» των υποκειμένων. Ο εκκωφαντικός θόρυβος των μηχανών και η χαρακτηριστική οσμή του βαμβακιού λειτουργούν ως «υλικοί σταθεροποιητές» της μνήμης, οι οποίοι ριζώνουν την ανάμνηση στον φυσικό χώρο του εργοστασίου, καθιστώντας το σώμα του εργάτη φορέα και τεκμήριο της ιστορικής εμπειρίας.¹⁸ Η οπτική αυτή είναι καθοριστική για την ανασύνθεση της βιομηχανικής ιστορίας της Πειραικής Πατραϊκής, καθώς φωτίζει τις αφανείς πλειοψηφίες των εργατών της. Η συγκρότηση σχετικού αρχείου ανασυνθέτει την καθημερινή ζωή, τις εργασιακές συνθήκες και τις αντιλήψεις των εργαζομένων για τη δουλειά τους.¹⁹

Επιπρόσθετα, οι μαρτυρίες συμβάλλουν στη βιομηχανική αρχαιολογία, παρέχοντας τεκμηρίωση για τμήματα της παραγωγής, τη χρήση των κτιρίων, τη λειτουργία ανενεργών μηχανών. Συνεπώς, η χρήση της προφορικής μαρτυρίας και η μελέτη του βιομηχανικού κτιρίου αντιμετωπίζονται ως οι δύο όψεις του ίδιου ιστορικού τεκμηρίου, η μνήμη, ο λόγος και η υλική υπόσταση του εργοστασίου συγκροτούν μια ενιαία αφήγηση,

15 Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τ. Πλυτά (Αθήνα, Παπαζήση, 2013), 75· Βασιλική Λάζου. «Μνημονικά ίχνη της δεκαετίας του 1940 στον αστικό χώρο. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση ενός ηχητικού περιπάτου», στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμ. Ρίκη βαν Μπούσχοτεν (Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021), 210.

16 Ελένη Καλλιμοπούλου, «Η εικόνα ως αντι-αρχείο», στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμ. Ρίκη βαν Μπούσχοτεν (Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021), 134.

17 Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, «Εισαγωγή: Αρχεία, αντι-αρχεία και προφορική ιστορία», στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμ. Ρίκη βαν Μπούσχοτεν (Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021), 12-14.

18 Maria Pohn-Lauggas, «Αντίσταση και απώλεια: βιογραφικές αφηγήσεις μέσα από τις φωτογραφίες ιδιωτικών αρχείων», στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμ. Ρίκη βαν Μπούσχοτεν (Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021), 147-148.

19 Παπαστεφανάκη, «Η προφορική ιστορία στο Μουσείο. Μια απόπειρα καταγραφής προφορικών μαρτυριών από τον κόσμο της εργασίας στο Βιομηχανικό Μουσείο της Ερμούπολης», 122.

προσφέροντας τόσο αντικειμενικές τεχνικές πληροφορίες όσο και υποκειμενικές προσεγγίσεις για τη σχέση του εργάτη με την εργασία.²⁰

Η ανάδυση της ιστορίας των γυναικών και η διεύρυνση των σχετικών σπουδών συνδέονται στενά με αυτή τη μεθοδολογική ανανέωση, ιδιαίτερα μέσω της αναζωπύρωσης του ενδιαφέροντος για την ιστορία των γυναικών από τη δεκαετία του 2000.²¹ Η χρήση του φύλου ως μεθοδολογικής επιλογής και αναλυτικής κατηγορίας επιτρέπει τον συνδυασμό οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας. Η μεθοδολογική αυτή επιλογή έρχεται να καλύψει τα κενά των παραδοσιακών πηγών, καθώς η κριτική των ιστορικών στις επίσημες απογραφές πληθυσμού αποκαλύπτει ότι μέχρι το 1907 δεν γινόταν διάκριση φύλου στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, ενώ και μετά το 1907 υπήρχε συστηματική υποκαταγραφή, επειδή η γυναικεία εργασία δεν θεωρούνταν «κανονική» ή «συστηματική».²²

Η αξιοπιστία των προφορικών και οπτικοακουστικών πηγών αμφισβητείται συχνά λόγω της εγγενούς υποκειμενικότητάς τους. Το προφορικό στοιχείο παραμένει ρευστό, καθώς η μνήμη του αφηγητή είναι επιλεκτική και ανακατασκευάζεται διαρκώς. Κεντρική ιδιαιτερότητα της μεθόδου συνιστά η λειτουργία της μνήμης, καθώς ο προφορικός λόγος συγκροτείται μέσα από αναδρομικές ανακατασκευές και συνεχείς ανασηματοδοτήσεις του παρελθόντος.²³ Η ανασύνθεση του παρελθόντος επηρεάζεται άμεσα από την τρέχουσα κοινωνική θέση του υποκειμένου κατά τη στιγμή της συνέντευξης, αλλά και από το ευρύτερο πλαίσιο της συζήτησης.²⁴ Για τον λόγο αυτό, η εισαγωγή των αποσιωπημένων υποκειμένων απαιτεί αναστοχαστική επαγρύπνηση για τον εντοπισμό ιδεολογικών προκαταλήψεων.²⁵ Οι βιογραφικές αφηγήσεις είναι πολυφωνικά κείμενα με αντιφάσεις,

20 Στο ίδιο.

21 Λήδα Παπαστεφανάκη, «Ανάμεσα στην ιστορία της βιομηχανίας και την ιστορία της εργασίας: η οπτική του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία», στο *Φύλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις & παραδείγματα*, επιμ. Γλαύκη Γκότση, κ.ά. (Αθήνα: Ασίνη, 2015), 94, 101.

22 Στο ίδιο, 87-89.

23 Παπαστεφανάκη, «Η προφορική ιστορία στο Μουσείο. Μια απόπειρα καταγραφής προφορικών μαρτυριών από τον κόσμο της εργασίας στο Βιομηχανικό Μουσείο της Ερμούπολης», 121.

24 Στο ίδιο, 122.

25 Ειρήνη Νάκου, *Μουσεία, Ιστορίες και Ιστορία* (Αθήνα: Νήσος, 2009), 71· Bloch, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, 113.

όπου ο αφηγητής μπορεί να παρασυρθεί από τη συνειρμική ροή ή την παρουσία του συνεντευκτή²⁶, ωστόσο είναι μοναδικές, καθώς αποκαλύπτουν άγνωστες πτυχές των γεγονότων ή φωτίζουν ανεξερεύνητες όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας²⁷. Η υπέρβαση των μεθοδολογικών αυτών σκοπέλων επιτυγχάνεται μέσα από το σχήμα της «μοιρασμένης αυθεντίας», όπου ο ιστορικός και ο αφηγητής συνδημιουργούν το ιστορικό νόημα, διαφοροποιώντας ριζικά το επιστημονικό πεδίο της προφορικής ιστορίας από μια απλή ψηφιακή έκθεση ιστοριών.²⁸

Δημόσια ιστορία, κοινωνικά πλαίσια και η συγκρότηση της αστικής μνήμης

Σε αντιδιαστολή με την ακαδημαϊκή, η δημόσια ιστορία απευθύνεται σε ένα ευρύ, ετερογενές κοινό με διαμορφωμένες προσδοκίες, το οποίο εμπλέκεται ενεργά στη διαχείριση του παρελθόντος.²⁹ Στο πεδίο αυτό κυριαρχεί η μνήμη, ατομική και συλλογική, η οποία λειτουργεί ως «συγχρονισμένο παρελθόν» συνδεδεμένο με το παρόν. Μέσω αυτής της δυναμικής, η εικόνα του παρελθόντος αναπλάθεται, παράγοντας πολιτισμικά φαινόμενα και ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή και ταυτότητα.³⁰ Αυτές οι αναγνώσεις διαδίδονται μέσω εκπαίδευσης, μουσείων, κ.ά., συγκροτώντας ηγεμονικά αφηγήματα. Εντούτοις, η συλλογική μνήμη δεν επιβάλλεται άνωθεν, αλλά παράγεται μέσα από διάδραση και σύγκρουση διαφορετικών μνημονικών ομάδων και προσδιορίζεται από τον εκάστοτε συσχετισμό ισχύος, στον οποίο, π.χ. λαϊκά στρώματα, αναλφάβητοι, γυναίκες έχουν σαφώς λιγότερες ευκαιρίες να αποτυπώσουν το ίχνος τους, καθώς η πληροφορία κατανέμεται άνισα.³¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της «αντι-μνήμης» του Michel Foucault

26 Γιώργος Τσιώλης, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα* (Αθήνα: Κριτική, 2014), 541.

27 Παπαστεφανάκη, «Η προφορική ιστορία στο Μουσείο. Μια απόπειρα καταγραφής προφορικών μαρτυριών από τον κόσμο της εργασίας στο Βιομηχανικό Μουσείο της Ερμούπολης», 121.

28 Μπούσχοτεν, «Εισαγωγή: Αρχεία, αντι- αρχεία και προφορική ιστορία», 8-9· Βασίλης Δαλκαβούκης, «Προφορικές μαρτυρίες και αστικός χώρος: Εισαγωγή», στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία: Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμ. Ρίκη βαν Μπούσχοτεν κ.ά., (Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021), 205.

29 Ανδρέας Ανδρέου, κ.ά., *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο Α.Ε., 2015), 12-13.

30 Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία* (Αθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2007), 120· Άννα Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη. Κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης* (Αθήνα: Πεδίο, 2010), 296.

31 Χριστίνα Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση», στο *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης

καθώς και ο όρος «λαϊκή κουλτούρα» που προτείνει ο John Bodnar, δηλώνουν τους τρόπους και τις πρακτικές με τις οποίες κοινωνικές ομάδες επιλέγουν να θυμούνται, διαφοροποιούμενες από την επίσημη μνήμη και μετατρέποντας τις εμπειρίες τους σε συγκρουσιακό αντί-αφήγημα που αμφισβητεί το κυρίαρχο τεχνοκρατικό μοντέλο ανάπτυξης.³²

Η μνήμη ως νοητική διεργασία εγγράφει παρελθοντικά γεγονότα, εμπειρίες και βιώματα στη συνείδηση του υποκειμένου, όντας πολλαπλή, συλλογική, αλλά και εξατομικευμένη.³³ Η συλλογική μνήμη αναπτύσσεται εντός συγκεκριμένων κοινωνικών πλαισίων,³⁴ όπου επιδρούν πολιτιστικές αξίες και κυρίαρχες ιδέες, διαμορφώνοντας την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα, και ως δημόσια μνήμη, εκφράζει την πολυπλοκότητα του φαινομένου.³⁵ Εντούτοις, οι δημόσιες αναπαραστάσεις αποτελούν συχνά πεδίο κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων και εργαλεία εξουσίας³⁶ καθώς η δημόσια μνήμη συνιστά μια μεταβαλλόμενη κοινωνική πρακτική που επιλέγει, απορρίπτει ή αναδομεί το παρελθόν για να νομιμοποιήσει σύγχρονες επιδιώξεις.³⁷ Αυτή η δυναμική αποτυπώνεται ανάλογα και στον χώρο.

Παραδοσιακά, η κοινωνική ανθρωπολογία θεωρούσε τον χώρο ένα ουδέτερο σκηνικό της ανθρώπινης δράσης. Ωστόσο, η «χωρική στροφή» της δεκαετίας του 1970 ανέδειξε την υλικότητα των κοινωνικών σχέσεων, προσεγγίζοντας τον χώρο ως δυναμικό πεδίο

Αναγνωστόπουλος (Αθήνα: Καστανιώτη, 2017), 49.

32 Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε Ιστορία, χωρίς να τη διδαχθούμε; Ιστορική κουλτούρα, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση* (Αθήνα: Ασίνη, 2021), 43, 50.

33 Jacques Le Goff, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής (Αθήνα: Νεφέλη, 1998, 87· Κατερίνα Πολυχρονιάδη, «Μνήμη της καθημερινής εμπειρίας της πόλης. Σκηνοθέτηση της μυθοπλασίας του δομημένου περιβάλλοντος», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006), 110.

34 Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ελευθερία Ζέη (Αθήνα: Νεφέλη, 2013), 325.

35 Hagen Fleischer, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία* (Αθήνα: Νεφέλη, 2012) 85· Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, μτφρ. Lewis A. (London: The University of Chicago Press, 1992), 180.

36 Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία. Διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη, χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, επιμ. Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010), 276· Le Goff, *Ιστορία και Μνήμη*, 90, 143.

37 Αλέξανδρος Τενεκετζής, *Τα μνημεία για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Εικονομαχίες στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1975)* (Αθήνα: Ασίνη, 2020), 17-18· Halbwachs, *On collective Memory*, 7.

παραγωγής πολιτισμικών φαινομένων, όπου αποτυπώνονται ατομικές ή συλλογικές ιστορίες και συγκροτούνται σχέσεις συναίνεσης ή σύγκρουσης.³⁸ Η πόλη ταλαντεύεται μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος, αποτελώντας τον καμβά όπου ζωγραφίζονται οι προσωπικές και συλλογικές ιστορίες.³⁹ Η συγκρότηση της πόλης βασίζεται στην επιλεκτική ανάδειξη μνημών, καθώς το αστικό περιβάλλον λειτουργεί ως συλλέκτης προσωπικών και συλλογικών εμπειριών, αισθήσεων και βιογραφιών, διαμορφώνοντας τη συλλογική ταυτότητα.⁴⁰ Η πληθυσμιακή ανομοιογένεια των πόλεων γέννησε την ανάγκη για έναν συνεκτικό κοινωνικό δεσμό, οδηγώντας στην επιστράτευση «μνημονικών τόπων»⁴¹ και της μνημειακής αρχιτεκτονικής ως εργαλείων χειραγώγησης, επιβολής και ταξικής ενοποίησης.⁴² Τα μνημεία δεν αποτελούν παθητικά ιστορικά κατάλοιπα, αλλά ενεργούς παράγοντες που συνδιαμορφώνουν τον δημόσιο χώρο και τον συλλογικό λόγο. Υπό αυτό το πρίσμα, νομιμοποιούν πολιτικές πρακτικές, προβάλλουν ιδεολογικά πρότυπα και αποτελούν πεδία διαπραγμάτευσης του συλλογικού τραύματος. Λειτουργούν ως κενοτάφια ιστορικής εμπειρίας που μεταβιβάζουν μετα-μνήμη στις επόμενες γενιές, αναδεικνύοντας τη στενή, εσωτερική σχέση του χώρου και του χρόνου στη συλλογική μνήμη.⁴³

38 Βασίλης Δαλκαβούκης και Κατερίνα Τσέκου, «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στον χώρο. Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής», στο *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, επιμ. Αντρέας Ανδρέου, κ.ά. (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο Α.Ε., 2015, 115-117· Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη, χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010), 14.

39 Νικόλαος- Ίων Τερζόγλου, «Ιστορία- Μνήμη- Μνημείο», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006), 282.

40 Μαρλέν Μούλιου, «Η δική μου/μας πόλη... Συμμετοχικές πρακτικές για τη συλλογή της μνήμης του αστικού χώρου και η συμβολή των μουσείων πόλεων», στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά (Αθήνα: Πλέθρον, 2015), 51.

41 Pierre Nora , «Between Memory and History: Les lieux de memoire», στο *Representation*, τχ. 26, μτφρ. Marc Roudebush (1989), 7-24.

42 Έλενα Μαμουλάκη, «Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη. Το παράδειγμα της Βαρκελώνης», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 2006), 170.

43 Βασίλης Δαλκαβούκης και Κατερίνα Τσέκου, «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στον χώρο. Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής», στο *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας* , επιμ. Ανδρέας Ανδρέου, κ.ά. (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015), 116-117· Γιαννιτσιώτης, *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη, χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, 285.

Όταν τα κτίρια «σιωπούν»: Βιομηχανική υλικότητα και αστικό τοπίο

Η διερεύνηση της εργατικής ταυτότητας και της συλλογικής μνήμης δεν μπορεί να περιοριστεί αποκλειστικά στον προφορικό λόγο, αλλά οφείλει να αναμετρηθεί με την ίδια την υλικότητα του βιομηχανικού χώρου. Η ανάδυση της βιομηχανικής αρχαιολογίας στα μέσα της δεκαετίας του 1950 στη Μεγάλη Βρετανία αποτελεί την επιστημονική απάντηση στους «ερειπιώνες» και το συλλογικό τραύμα που κληροδότησε το πρώτο κύμα αποβιομηχάνισης.⁴⁴ Ο κλάδος, ξεπερνώντας την αρχική του εστίαση στην παθητική υλική καταγραφή, εξελίχθηκε σε μια δυναμική διεπιστημονική μέθοδο που συνθέτει ιστορία, αρχιτεκτονική και κοινωνιολογία, ερμηνεύοντας τα υλικά κατάλοιπα ως «τεχνικά μνημεία» άρρηκτα συνδεδεμένα με το ιστορικό και τεχνολογικό τους πλαίσιο.⁴⁵

Ενώ η βιομηχανική αρχαιολογία ερευνά και ερμηνεύει, η βιομηχανική κληρονομιά συνιστά τον υλικό και άυλο πλούτο που χρήζει προστασίας. Η διεθνής θεσμική θωράκιση αυτής της κληρονομιάς αποκρυσταλλώθηκε μέσα από τη συγκρότηση του TICCIH, το οποίο ως επίσημος σύμβουλος του ICOMOS, συνεισφέρει στην αξιολόγηση βιομηχανικών χώρων για την ένταξή τους στα Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO.⁴⁶ Κομβικοί σταθμοί υπήρξαν η «Χάρτα του Nizhny Tagil» (2003) και οι «Αρχές του Δουβλίνου» (2011), οι οποίες όρισαν ότι η βιομηχανική κληρονομιά περιλαμβάνει τόσο υλικές όσο και άυλες διαστάσεις, όπως η τεχνογνωσία, η οργάνωση της εργασίας και η σύνθετη κοινωνικοπολιτική κληρονομιά, που διαμόρφωσε τη ζωή των κοινοτήτων.⁴⁷ Τα κατάλοιπα αυτά φέρουν πολυεπίπεδες αξίες, όπως κοινωνικές ως φορείς

44 Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανική Αρχαιολογία και κληρονομιά: Επικοινωνίες και εντάσεις», στο *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 89 (Δεκέμβριος 2003): 44· Μαρία Καραβασίλη, «Η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα: Εικοσάχρονη εμπειρία και σύγχρονες προοπτικές στη συγκρότηση πολιτιστικών πόρων», *Περιοδικό Τεχνολογία*, τχ. 9 (Αθήνα: 1999), 4.

45 Αγριαντώνη, «Βιομηχανική Αρχαιολογία και κληρονομιά: Επικοινωνίες και εντάσεις», 45.

46 TICCIH Ελληνικό Τμήμα & Ελληνικό ICOMOS, *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελλάδα, Διάσωση - Έρευνα - Εκπαίδευση 1980 - 2015*, Επιστημονικό διήμερο & Έκθεση στο Κέντρο Αρχιτεκτονικής Μεσογείου (Μεγάλο Αρσενάλι Χανίων), φυλλάδιο για το Έτος Ευρωπαϊκής Βιομηχανικής και Τεχνικής Κληρονομιάς 2015, επιμ. Μαρία Μαυροειδή και Νίκος Μπελαβίλας, 2015, 9.

47 Στο ίδιο, 28.

ταυτότητας των κοινοτήτων, τεχνολογικές ως τεκμήρια της μεταποίησης και αρχιτεκτονικές ως δείγματα της αισθητικής του βιομηχανικού σχεδιασμού.⁴⁸

Στην Ελλάδα, ωστόσο, η υποδοχή αυτών των παραδοχών προσέκρουσε στην κυριαρχία της κλασικής αρχαιολογίας, η οποία, εγκλωβισμένη στον αρχαιολογικό Νόμο του 1830, ταυτίζει την πολιτιστική κληρονομιά αποκλειστικά με το αρχαίο και βυζαντινό παρελθόν.⁴⁹ Αν και η νομοθετική προστασία διευρύνθηκε σταδιακά με τον Ν. 1469/1950⁵⁰ και κυρίως με την κύρωση της Σύμβασης της Γρανάδας (Ν. 2039/1992), η ελληνική διοικητική πραγματικότητα επέδειξε μια μονομερή προσήλωση στο αρχιτεκτονικό κέλυφος, επιτρέποντας τη βίαιη «απογύμνωση» των εργοστασίων από τον μηχανολογικούς εξοπλισμούς. Ο εξοπλισμός αυτός συνιστά πολύτιμο τεχνολογικό και κοινωνικό τεκμήριο, καθώς ενσωματώνει τη συσσωρευμένη τεχνογνωσία και την ανθρώπινη εργασία.⁵¹ Όταν ο ιστός αυτός διασπάται, ακυρώνεται η δυνατότητα *in situ* κατανόησης της παραγωγικής διαδικασίας και η τεκμηρίωση της αξίας του χώρου μετατοπίζεται στις γραπτές και προφορικές μαρτυρίες.⁵²

Παράλληλα, η σύγχρονη προσέγγιση της βιομηχανικής αρχαιολογίας μετατοπίζεται από την παθητική καταγραφή στην ενεργητική προστασία και οργανική επανένταξη των

48 Ευαγγελία Κωστελίδου, «Η ιστορική διαδρομή του Κέντρου Διατήρησης Παραδοσιακών Τεχνικών της Κλωστοϋφαντουργίας και η μετατροπή του από οικογενειακή βιοτεχνία σε χώρο πολιτισμού», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017, 23-24.

49 Αγριαντώνη, «Βιομηχανική Αρχαιολογία και κληρονομιά: Επικοινωνίες και εντάσεις», 43.

50 Άρθρο 1 παράγραφος 3. Η διατήρησης, συντήρησης, μεταβίβασης ή οιαδήποτε αλλαγή της καταστάσεως ζωγραφικών, γλυπτικών και αρχιτεκτονικών έργων και έργων προηγμένης βιοτεχνίας ή αξιολόγου λαϊκής τέχνης μεταγενεστέρων του έτους 1830, διά τα οποία ήθελε κριθή επιβεβλημένη η θέσπις ειδικής προστασίας, γίνεται κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργού [Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας](1), παρεχομένης μετά σύμφωνον γνώμην της διά της προηγούμενης παρ. 2 οριζομένης Επιτροπής, βλ. Ελληνική Δημοκρατία, Νόμος 1469/1950, *Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης*. ΦΕΚ Α' 169/7.8.1950, άρθρα 1 – 6. https://www.culture.gov.gr/el/ministry/SitePages/archeol_law.aspx?iID=197 · Π.Δ. 941/1977 στην κύρωση της Σύμβασης της Γρανάδας (Ν. 2039/1992), βλ. Ελληνική Δημοκρατία, Νόμος 2039/1992, *Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης*, ΦΕΚ Α' 61/13.4.1992.

<https://www.e-nomothesia.gr/kat-arxaiotites/nomos-2039-1992-phek-61a-13-4-1992.html> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

51 TICCIH Ελληνικό Τμήμα & Ελληνικό ICOMOS, *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελλάδα, Διάσωση - Έρευνα - Εκπαίδευση 1980 - 2015*, 57.

52 Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Το τέλος των γιγάντων: Επίλογος ή μια νέα αρχή;», στο *Το τέλος των γιγάντων: Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*, Πρακτικά 5ης Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης TICCIH, Βόλος, 22-25 Νοεμβρίου 2007 (Βόλος, 2010), 253.

μνημείων στη σύγχρονη ζωή. Η διατήρηση του βιομηχανικού πλούτου συνδέεται άμεσα με τις βιωματικές εμπειρίες της κοινότητας, λειτουργώντας ως «κοινό αγαθό» που αμβλύνει το συλλογικό τραύμα της αποβιομηχάνισης. Η τυπολογική ευελιξία των κελυφών επιτρέπει τη λειτουργία τους ως «μουσεία του εαυτού τους» ή ως χώρους πολιτισμού, αποφεύγοντας την αφαίρεση μεταγενέστερων προσθηκών που αποτυπώνουν την ιστορική συνέχεια.⁵³ Σήμερα, καθώς ο αγώνας μετατοπίζεται στα κτίρια του μοντέρνου κινήματος, απαιτείται μια διαφορετική προσέγγιση.⁵⁴ Αυτή η νέα προσέγγιση οφείλει να ενσωματώσει και την οπτική του φύλου, η οποία απουσιάζει ακόμα από τη βιομηχανική αρχαιολογία. Τα υλικά αποτυπώματα και τα κτίρια κρύβουν έμφυλες ιεραρχίες και πληροφορίες για την εργασία, την οικογενειακή ζωή και τον ελεύθερο χρόνο των εργαζομένων.⁵⁵ Η ανάγκη μιας τέτοιας συνθετικής προσέγγισης γίνεται επίκαιρη στην περίπτωση της Πάτρας, ενός εκ των σημαντικότερων βιομηχανικών κέντρων της χώρας, το οποίο επλήγη από την αποβιομηχάνιση, μετατρέποντας τις παραγωγικές μονάδες σε αδρανή κελύφη.⁵⁶ Η κατεδάφιση ή η απαξίωση τέτοιων εγκαταστάσεων επιφέρει μια βαθιά «πολιτιστική αποκληρονομικότητα»⁵⁷ για την τοπική κοινωνία, καθιστώντας τους εναπομείναντες χώρους, «σιωπηλούς μάρτυρες»⁵⁸ της εργατικής τάξης.

Η ευαισθητοποίηση για τα ελληνικά βιομηχανικά κατάλοιπα μπορεί να οργανώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, μέσα από την έκδοση του περιοδικού *Τεχνολογία* από την ETBA και τη σύσταση του ελληνικού τμήματος του TICCIEH, όμως οι σύγχρονες επιδιώξεις τοπικών φορέων, εργολάβων και τουριστικής βιομηχανίας συχνά συγκρούονται

53 Κωστέλιδου, *Η ιστορική διαδρομή του Κέντρου Διατήρησης Παραδοσιακών Τεχνικών της Κλωστοϋφαντουργίας και η μετατροπή του από οικογενειακή βιοτεχνία σε χώρο πολιτισμού*, 23-24.

54 Καρδαμίτση-Αδάμη, «Το τέλος των γιγάντων: Επίλογος ή μια νέα αρχή;», 256.

55 Παπαστεφανάκη, «Ανάμεσα στην ιστορία της βιομηχανίας και την ιστορία της εργασίας: η οπτική του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία», 103-105.

56 Αγριαντώνη, «Βιομηχανική Αρχαιολογία και κληρονομιά: Επικοινωνίες και εντάσεις», 44· Ειρήνη Κλατσαμπέα, «Βιομηχανική κληρονομιά: 'Πλεονάζοντες χώροι' και υπολειπόμενη πολιτική», στο *Το τέλος των γιγάντων: Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*, Πρακτικά 5ης Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης TICCIEH, Βόλος, 22-25 Νοεμβρίου 2007 (Βόλος, 2010), 152.

57 Steven High and Fred Burill, 'Industrial Heritage as Agent of Gentrification'. *National Council on Public History*, 19 February 2018. <https://ncph.org/history-at-work/industrial-heritage-as-agent-of-gentrification/> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

58 Ξενοφών Παπαευθυμίου, *Σιωπηλοί μάρτυρες: Τα βιομηχανικά κτίρια της Πάτρας και η Αρχιτεκτονική τους* (Πάτρα: Πελοπόννησος, 2013), 9.

με τις επιστημονικές προδιαγραφές διάσωσης.⁵⁹ Στην Πειραιϊκή- Πατραϊκή, παρά την κύρωση της Σύμβασης της Γρανάδας το 1992 (Ν. 2039/1992) για την προστασία του εξοπλισμού, επιτράπη η εκποίηση του μηχανολογικού εξοπλισμού, παρά τη διεθνή τάση για προστασία και τον νόμο που είχε ψηφιστεί για προστασία ως βιομηχανική κληρονομιά.⁶⁰ Η απώλεια αυτή στερεί από το βιομηχανικό μνημείο την ιστορική του ακεραιότητα.⁶¹ Σε αυτό το πλαίσιο υλικής απώλειας, η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς απαιτεί τη συνδρομή της ιστορικής έρευνας, η οποία ερμηνεύει την εκβιομηχάνιση μέσω αρχειακών πηγών.⁶²

Τα βιομηχανικά αρχεία αποτελούν διεθνώς αναγνωρισμένο κομμάτι της βιομηχανικής κληρονομιάς.⁶³ Ωστόσο, παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες, καθώς είναι ογκώδη και η διαχείρισή τους απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις προκειμένου να αποκατασταθούν οι ροές πληροφοριών της παραγωγικής διαδικασίας με βάση την αρχή των «τριών ηλικιών» των τεκμηρίων (ενεργά, ημιενεργά, ανενεργά).⁶⁴ Μεγάλο μέρος των αρχείων αυτών, όπως και της Πειραιϊκής- Πατραϊκής⁶⁵, παραμένει διάσπαρτο στον χώρο του πρώην εργοστασίου και εκτεθειμένο στη φθορά.⁶⁶ Παρά ταύτα, ως συλλογικό πολιτιστικό αγαθό, τα ελληνικά βιομηχανικά αρχεία ανήκουν στην κοινωνία.⁶⁷ Καλύπτοντας μια περίοδο από τα μέσα του 19ου αιώνα έως σήμερα, αποτυπώνουν διαχρονικά την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της χώρας και εμπεριέχουν μια έντονη ανθρώπινη διάσταση (μητρώα

59 Αγριαντώνη, «Βιομηχανική Αρχαιολογία και κληρονομιά: Επικοινωνίες και εντάσεις», 47.

60 Δαλγίτση, «Βιομηχανική Κληρονομιά: Τόποι μνήμης ως τόποι πολιτισμού. Όταν το σήμερα σέβεται το χτες...», 4.

61 TICCIH Ελληνικό Τμήμα & Ελληνικό ICOMOS, *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελλάδα, Διάσωση - Έρευνα - Εκπαίδευση 1980 - 2015*, 57.

62 Χριστίνα Αγριαντώνη και Λήδα Παπαστεφανάκη, «Προλογικό σημείωμα», στο *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας: Πρακτικά 3ης Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης T.I.C.C.I.H* (Αθήνα, 2002), 23.

63 TICCIH Ελληνικό Τμήμα & Ελληνικό ICOMOS, *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελλάδα, Διάσωση - Έρευνα - Εκπαίδευση 1980 - 2015*, 57.

64 Αγριαντώνη και Λήδα Παπαστεφανάκη, «Προλογικό σημείωμα», 23-24.

65 Μέρος του Αρχείου της εταιρείας «Πειραιϊκή- Πατραϊκή Βιομηχανία Βάμβακος ΑΕ» σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο του Π.Ι.Ο.Π. (Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς), το οποίο περιλαμβάνει πρακτικά συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου και Γενικών συνελεύσεων, καταστατικό, συγχωνεύσεις, μισθολόγια, βιβλία μετόχων, ισολογισμούς, σφραγίδες, δειγματολόγια, <https://archives.piop.gr/> (ημερομηνία πρόσβασης 6/6/2026).

66 Αγριαντώνη και Λήδα Παπαστεφανάκη, «Προλογικό σημείωμα», 25.

67 Σπυριδούλα Αράθυμου, «Ελληνικά ιστορικά βιομηχανικά αρχεία. Ο εκπαιδευτικός τους ρόλος και η δυναμική τους», στο *Το τέλος των γιγάντων. Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων* Πρακτικά 5ης Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης TICCIH, Βόλος, 22-25 Νοεμβρίου 2007, (Βόλος, 2010), 572.

προσωπικού, ασφαλιστικά στοιχεία, φωτογραφικό υλικό) η οποία, λόγω της προσβάσιμης νεοελληνικής γλώσσας, διευκολύνει την εξοικείωση και τη βιοματική σύνδεση του ευρύτερου κοινού με το παρελθόν του.⁶⁸ Η ιστορική έρευνα αναδεικνύει αναγκαία εναλλακτικά τεκμήρια, με κυριότερα τις προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες καλύπτουν σημαντικά γνωστικά κενά των γραπτών πηγών,⁶⁹ καθώς οι εργαζόμενοι είναι φορείς μνήμης και πολιτιστικής ταυτότητας, συστατικό της οποίας είναι η εργασία. Φωτίζονται όψεις, όπως τα μυστικά της τέχνης, οι ρυθμοί της δουλειάς, καταπόνηση του σώματος, κ.ά.⁷⁰

Η επιτόπια έρευνα και οι προφορικές πηγές τεκμηριώνουν τον χώρο εργασίας και μεταφέρουν την ανθρώπινη εμπειρία και την εργατική κουλτούρα μετασχηματισμένες από τη μνήμη, καθιστώντας ακριβέστερη την προσέγγιση της βιομηχανικής κληρονομιάς.⁷¹ μέσω της «χωρικής στροφής», ο βιομηχανικός χώρος της Πειραιϊκής- Πατραϊκής παύει να νοείται ως ένα παθητικό γεωμετρικό υπόβαθρο και αναδεικνύεται σε ενεργό πεδίο υλικότητας των κοινωνικών σχέσεων και αποτύπωσης των δομών εξουσίας. Καθώς το υλικό υπόβαθρο του εργοστασίου πωλήθηκε ή εγκαταλείφθηκε, ενεργοποιείται η διάκριση του Pierre Nora ότι η μνήμη, μη όντας πλέον οργανικό κομμάτι της καθημερινότητας, αναζητά καταφύγιο και σταθεροποιείται σε εξειδικευμένους «τόπους μνήμης»,⁷² όπως τα μουσεία, μέσα από μια βαθιά διαλεκτική σχέση χώρου, υποκειμένων και αντικειμένων. Μέσα στον αστικό ιστό, η εργατική τάξη διαμορφώνει πολλαπλές τοπικότητες, μετατρέποντάς τον σε πεδίο διεκδίκησης.⁷³ Υπό αυτήν την έννοια, το βιομηχανικό τοπίο της Πάτρας δεν αποτελεί απλώς χωρική υποδομή, αλλά μια «παρτιτούρα»,⁷⁴ όπου εγγράφονται οι παραγωγικοί ρυθμοί, οι πειθαρχίες, αλλά και οι εργατικές αντιστάσεις που κινδυνεύουν να χαθούν, όπως τα υλικά τεκμήρια. Η παρούσα εργασία επιχειρεί να

68 Στο ίδιο, 569-570.

69 Αγριαντώνη και Λήδα Παπαστεφανάκη, «Προλογικό σημείωμα», 25-26.

70 Λήδα Παπαστεφανάκη, «Βιομηχανική Αρχαιολογία και Προφορική Ιστορία: μια αναγκαία συνάντηση», *Δελτίο του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς*, περ. Γ', τχ. 1 (Αθήνα 2010): 64.

71 Στο ίδιο, 66.

72 Ανδρομάχη Γκαζή, «Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της 'βιομηχανίας' της μνήμης», στο *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπουσχοτεν, κ.α. (Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2013), 28.

73 Δαλκαβούκης, «Προφορικές μαρτυρίες και αστικός χώρος: Εισαγωγή», 204.

74 Σταύρος Σταυρίδης, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 2006), 27.

μετατρέψει το αδρανές κέλυφος της Πειραιϊκής- Πατραϊκής σε ζωντανό πεδίο συγκρότησης της ταξικής και τοπικής βιομηχανικής ταυτότητας.

Μεθοδολογικό πλαίσιο και επιλογή δείγματος πληροφορητών

Η παρούσα έρευνα δεν περιορίζεται στην απλή παράθεση των δώδεκα προφορικών μαρτυριών, αλλά συνδυάζει πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Εκτός της βιβλιογραφίας, μελετήθηκαν δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου της Πάτρας⁷⁵ την περίοδο των κινητοποιήσεων (1990-1992), υλικό από τα περιοδικά που εξέδιδε η ίδια η εταιρεία, όπου αποτυπώνεται ο εργατικός πατερναλισμός, αλλά και οπτικοακουστικά τεκμήρια της ίδιας περιόδου, που παραχωρήθηκαν από το προσωπικό αρχείο ενός εκ των πληροφορητών, του Διαμαντή Γκολφινόπουλου. Πρόκειται για βιντεοσκοπημένο υλικό από συνελεύσεις, δίκες, κινητοποιήσεις και σπάνιες ηχογραφήσεις από τον ενδοεργοστασιακό ραδιοφωνικό σταθμό «Η φωνή της Αλληλεγγύης», ο οποίος συντόνιζε τις απεργίες και εμψύχωνε τους εργαζόμενους κατά τις περιόδους των μεγάλων συγκρούσεων, καλώντας τον πατραϊκό λαό να σταθεί στον «δίκαιο αγώνα τους». Το οπτικοακουστικό αρχείο λειτουργεί ως οπτικό ίχνος της ταυτότητας της πόλης. Οι πορείες και οι συνελεύσεις παρουσιάζουν την Πάτρα ως έναν ζωντανό οργανισμό που αντιδρά. Για τους συμμετέχοντες, τα πλάνα αυτά αποτελούν την οπτική επιβεβαίωση της κοινής τους πορείας, αποδεικνύοντας ότι η συλλογική μνήμη δεν περιορίζεται εντός του εργοστασίου, αλλά επεκτείνεται στους κοινούς αγώνες. Επιπρόσθετα, πραγματοποιήθηκε συστηματική αυτοψία και φωτογραφική αποτύπωση των κτιριακών εγκαταστάσεων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής στην περιοχή Κρύα Ιτεών, που εκτείνονται σε μια έκταση περίπου 200 στρεμμάτων, εκ των οποίων τα 100 στρέμματα καλυμμένα από κτίρια.

Η προφορική ιστορία και η ημιδομημένη συνέντευξη αποτελούν τα κεντρικά μεθοδολογικά εργαλεία. Η ανεύρεση των πληροφορητών/τριών υπήρξε μια πολυσταδιακή διαδικασία, ενδεικτική των προκλήσεων που αντιμετωπίζει ο ιστορικός κατά την

⁷⁵ Οι εφημερίδες της Πάτρας και τα περιοδικά «Πειραιϊκή- Πατραϊκή» που αξιοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία ως πηγές, απόκεινται στο Μουσείο Τύπου της ΕΣΗΕΠΗΝ, όπου και μελετήθηκαν, με την βοήθεια της υπεύθυνης Κατερίνας Τσίρου.

προσέγγιση «αφανών» υποκειμένων. Η έρευνα εστίασε σε άτομα που εργάστηκαν στην Πειραική- Πατραϊκή στην Πάτρα μετά το 1965, όταν ξεκίνησε η λειτουργία του εργοστασίου. Λόγω απουσίας επίσημου συλλόγου ή ψηφιακού δικτύου των πρώην εργαζομένων, η αρχική προσέγγιση βασίστηκε στην πληροφορήτρια Ευανθία (Εύη) Τσερεντζούλια, η μαρτυρία της οποίας κατά το καλοκαίρι του 2025 αποτέλεσε το έναυσμα για τη διπλωματική εργασία. Η ίδια λειτούργησε ως δίαυλος επικοινωνίας με πρώην συναδέλφους της. Συμπληρωματικά, πραγματοποιήθηκε δημόσια πρόσκληση στην ψηφιακή κοινότητα «Patra's memories» στο Facebook. Η ανάρτηση έθεσε ως όρο τη βιντεοσκόπηση των συνεντεύξεων εντός του πρώην εργοστασίου, διαδικασία που κατέστη εφικτή χάρη στη θετική απόκριση για παραχώρηση άδειας από τον Διευθύνοντα Σύμβουλο του Οργανισμού Λιμένος Πατρών (ΟΛΠΑ), Παναγιώτη Αναστασόπουλο.

Μεθοδολογικά εφαρμόστηκε η τεχνική της δειγματοληψίας χιονοστιβάδας, η οποία βασίζεται στην αρχή ότι κάθε συμμετέχων προτείνει άλλους υποψήφιους από το κοινωνικό του περιβάλλον, όπου η εμπιστοσύνη και το κοινό βίωμα αποτελούν προϋποθέσεις για την ειλικρινή αφήγηση. Η έρευνα βασίζεται σε ένα διαστρωματωμένο και συμπεριληπτικό δείγμα δώδεκα (12) πληροφορητών, εκπροσωπώντας διαφορετικές «φωνές» χωρίς να στοχεύει στην αριθμητική αποτύπωση ενός στατιστικού συνόλου. Το έμψυχο δυναμικό αποτελείται από έντεκα (11) πρώην εργαζόμενους/ες, εκ των οποίων, επτά άνδρες και τέσσερις γυναίκες που εργάστηκαν από το 1970 έως τη δεκαετία του 1990 στο εργοστάσιο της Πάτρας. Οι πληροφορητές αυτοί κάλυπταν ποικίλες ειδικότητες εντός της ιεραρχίας του εργοστασίου (εργάτες παραγωγής, προϊστάμενοι, διοικητικό προσωπικό, διευθυντές, μηχανολόγοι, ηλεκτρολόγοι, γιατρός). Μεταξύ αυτών, τρεις (3) ορίζονται ως προνομιακοί πληροφορητές, ενώ ένας εξ αυτών εισφέρει μια διευρυμένη συγκριτική οπτική, έχοντας εργασιακή εμπειρία τόσο στο εργοστάσιο της Πάτρας όσο και σε εκείνο της Βαρυμπόμπης της Πειραικής- Πατραϊκής. Η ηλικιακή διαστρωμάτωση του δείγματος εκτείνεται από τα 70 έως τα 99, με νεότερη την Εύη Τσερεντζούλια (εργαζόμενη στο Χημείο του εργοστασίου) και γηραιότερο τον Θοδωρο Στράτο, που ήταν γιος ενός εκ των ιδρυτών και διευθύνων σύμβουλος της εταιρείας, ο οποίος επέβλεπε προσωπικά το εργοστάσιο της Πάτρας εβδομαδιαίως. Η μαρτυρία του προσφέρει

πολύτιμα στοιχεία για τη διοικητική οργάνωση, την πατερναλιστική στρατηγική της επιχείρησης, αλλά και την εποχή που η εταιρεία πέρασε σε κρατική διαχείριση. Αξίζει να αναφερθεί ότι υπήρξαν πρώην εργαζόμενοι, οι οποίοι ευγενικά αρνήθηκαν να παραχωρήσουν συνέντευξη, κάτι το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ερευνητική αποτυχία. Η άρνηση ενδεχομένως πηγάζει από το γεγονός ότι το κέλυφος του βιομηχανικού κτηρίου λειτουργεί, 34 χρόνια μετά, ως «ανοιχτή πληγή» για τους ανθρώπους που εργάστηκαν εκεί.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν προγραμματισμένων τηλεφωνικών ραντεβού στον φυσικό χώρο του εργοστασίου στην Ακτή Δυμαίων, παρά τις αναβολές και τις αναπροσαρμογές του προγράμματος, ενώ οι δυο στα σπίτια των πληροφορητών σε Πάτρα και Αθήνα αντίστοιχα. Είχαν ενημερωθεί εκ των προτέρων για τους ερευνητικούς σκοπούς. Οι μαρτυρίες βιντεοσκοπήθηκαν με κινηματογραφική λήψη⁷⁶ και εξωτερικό μικρόφωνο, κατόπιν ενυπόγραφης συγκατάθεσης και παραχώρησης των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων. Κανείς δεν εξέφρασε ενδοιασμό για τη βιντεοσκόπηση, ενώ η παρουσία της κάμερας δεν επηρέασε τους αφηγητές ούτε διέκοψε τη ροή του λόγου τους, ενώ η αποφυγή αποσπασματικών λήψεων διασφάλισε την ακεραιότητα του υλικού. Σε περιπτώσεις εξωτερικών θορύβων, η διαδικασία διακόπτονταν προσωρινά και η ροή αποκαθίστατο μέσω επαναδιατύπωσης της ερώτησης. Ως ερευνήτρια, διαχειρίστηκα επαγγελματικά την οικειότητα, εστιάζοντας στον ερευνητικό στόχο και χρησιμοποιώντας σταθερές ερωτήσεις για την ενεργοποίηση της ελεύθερης ανάκλησης μνημών.

Η αφήγηση, επηρεασμένη από τις ερευνητικές επιδιώξεις και ερωτήσεις για τις συνθήκες εργασίας, τις διεκδικήσεις, τον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, τις κινητοποιήσεις, κ.ά. ανέδειξε την εργασιακή πραγματικότητα της περιόδου 1965-1992.

Η επιλογή του πρώην εργοστασίου της Πειραιϊκής- Πατραϊκής ως αποκλειστικού χώρου διεξαγωγής των βιντεοσκοπημένων συνεντεύξεων δεν εξυπηρετεί απλώς σκηνοθετικές

⁷⁶ Οι εννέα (9) από τις δώδεκα (12) συνεντεύξεις βιντεοσκοπήθηκαν με την βοήθεια του φοιτητή της Σχολής του ΕΑΠ «Σπουδές Κινηματογραφικής Γραφής, Πρακτικής και Έρευνας», Λάμπρου Δημητρέλου.

ανάγκες. Ο αυθεντικός βιομηχανικός χώρος λειτούργησε ως οπτικό και αισθητηριακό ερέθισμα ενεργοποίησης της μνήμης των αφηγητών. Η φυσική παρουσία τους στο περιβάλλον όπου εργάστηκαν ανακάλεσε με μοναδική ακρίβεια σωματικές εγγραφές, καθημερινές διαδικασίες, μηχανικούς ήχους και μυρωδιές, καθιστώντας τις αφηγήσεις εξαιρετικά ζωντανές και λεπτομερείς. Επιτεύχθηκε μια σαφής χωρική τεκμηρίωση της μαρτυρίας, καθώς οι πληροφορητές είχαν τη δυνατότητα να υποδείξουν επακριβώς τις θέσεις των μηχανών και τη διάταξη των τμημάτων, εισφέροντας πολύτιμα στοιχεία για τη μελέτη της εργασιακής κουλτούρας και του βιομηχανικού μνημείου. Η επιστροφή τους στον χώρο 34 χρόνια μετά, συγκρότησε έναν ισχυρό συμβολικό δεσμό ανάμεσα στον αφηγητή και την ιστορική έρευνα, αφού ο χώρος επηρέασε καθοριστικά την αφηγηματική πυκνότητα.

Ο ημιδομημένος οδηγός συνέντευξης οργανώθηκε γύρω από άξονες όπως, συνθήκες εργασίας και αμοιβές, μνήμη των αισθήσεων ανά πόστο (κλωστήριο, βαφείο κ.λπ.), έμφυλες σχέσεις, συνδικαλισμός, το βίωμα του κλεισίματος κ.α. Η ροή της συζήτησης προσαρμοζόταν δυναμικά με έμφαση στο «γιατί λέγεται έτσι»⁷⁷ δίνοντας προσοχή στις παύσεις και τις συναισθηματικές μεταπτώσεις. Οι συνεντεύξεις, διάρκειας 50 έως 90 λεπτών, ψηφιοποιήθηκαν σε μορφή βίντεο και μεταγράφηκαν με απόλυτο σεβασμό στον προφορικό λόγο ως ένδειξη ζωντανής αλληλεπίδρασης και αποφεύγοντας διόρθωση που αποσκοπεί στον γραμματικό εξορθολογισμό του λόγου.⁷⁸ Τηρήθηκαν οι κανόνες της συνέντευξης ως «ηθικό συμβόλαιο» ανάμεσα σε δύο ανθρώπους που μοιράζονται χρόνο, λόγο και μνήμη.⁷⁹ Η προφορικότητα δεν αποτελεί απλό μέσο μεταφοράς πληροφοριών, αλλά φορέα μνήμης, τραύματος και συναισθηματικής επανεπεξεργασίας.⁸⁰ Συνεπώς, τυχόν πραγματολογικές ανακρίβειες δεν αντιμετωπίστηκαν ως σφάλματα, αλλά ως ερμηνευτικά στοιχεία. Οι επιλογές μνήμης ή λήθης αποκαλύπτουν πώς το υποκείμενο νοηματοδοτεί σήμερα την εμπειρία του, εκπληρώνοντας τον στόχο να αναδειχθούν οι φωνές των αφηγητών.⁸¹ Η προσέγγιση των προφορικών μαρτυριών δεν αποβλέπει στην

77 Alessandro Portelli, *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History* (Albany, NY: SUNY Press, 1991), 45-48.

78 Lynn Abrams, *Oral History Theory* (London: Routledge, 2010), 88-89.

79 Στο ίδιο, 66-70.

80 Alessandro Portelli, 'The Peculiarities of Oral History', *History Workshop Journal* no. 12 (1981): 96-98.

81 Abrams, *Oral History Theory*, 143-145.

εξαγωγή «αντικειμενικών» συμπερασμάτων, αντίθετα, κάθε αφήγηση μελετήθηκε ως ερμηνευτική κατασκευή, στην οποία η μνήμη, το συναίσθημα, η κοινωνική ταυτότητα και το παρόν της αφήγησης συνυπάρχουν.

Ορισμένοι αφηγητές εισέφεραν τεκμήρια, όπως φωτογραφίες, ιατρικά έγγραφα και οπτικοακουστικό υλικό. Η διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας με αντικείμενο προσωπικά βιώματα, είναι ευαίσθητες αφηγήσεις, ενίοτε φορτισμένες με συγκίνηση, αμηχανία ή ενοχή. Εξαιτίας αυτού, κάθε στάδιο της έρευνας σχεδιάστηκε με γνώμονα τον σεβασμό της αξιοπρέπειας των συμμετεχόντων, τη διασφάλιση της ανωνυμίας τους, όπως συνέβη στην περίπτωση ενός πληροφορητή. Πριν από την κάθε συνέντευξη, οι συμμετέχοντες έλαβαν αναλυτικό έγγραφο ενημερωμένης συναίνεσης, βασισμένο στο επίσημο πρότυπο του ελληνικού ανοικτού πανεπιστημίου, το οποίο πληροί τα διεθνή πρότυπα για την προστασία των συμμετεχόντων στην έρευνα. Το έγγραφο εξηγούσε με σαφήνεια τον σκοπό και το ακαδημαϊκό πλαίσιο της εργασίας, τη δυνατότητα ηχογράφησης ή/και μαγνητοσκόπησης με τη συγκατάθεση του συμμετέχοντα, το δικαίωμα του αφηγητή να ζητήσει την απομάκρυνση τμημάτων της συνέντευξης, που θεώρησε ότι δεν θα έπρεπε να δημοσιοποιηθούν. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν, επίσης, ότι τα υλικά θα χρησιμοποιηθούν για τις ανάγκες της διπλωματικής εργασίας, αλλά και για τη μετέπειτα χρήση τους σε ντοκιμαντέρ και αναρτήσεις σε ψηφιακές πλατφόρμες, πχ youtube. Ένας πληροφορητής, για την προστασία της ανωνυμίας του, θα παρουσιάζεται με τα πρώτα γράμματα του ονοματεπώνυμού του ως Σ.Α.. Τα πραγματικά του στοιχεία θα διατηρηθούν μόνο στο προσωπικό αρχείο της ερευνήτριας και δεν θα είναι προσβάσιμα σε τρίτους, εκτός και αν στο μέλλον αναθεωρήσει.

Δομή εργασίας

Το κύριο σώμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια, τα οποία ακολουθούν μια συγκροτημένη επιστημονική πορεία, η οποία εκκινεί από τη θεωρητική θεμελίωση και την ιστορική πλαισίωση, διέρχεται από την εμπειρική ανάλυση

της ιστορίας «από τα κάτω» και καταλήγει στην εφαρμοσμένη αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών στο πεδίο της Δημόσιας Ιστορίας.

Στο εισαγωγικό τμήμα της εργασίας καθορίζεται το θεωρητικό πλαίσιο, τα ερευνητικά ερωτήματα, η επιλογή δείγματος πληροφορητών και το μεθοδολογικό πλαίσιο συνδέοντας τη διεθνή θεωρία της προφορικής ιστορίας με την υλικότητα των βιομηχανικών καταλοίπων. Στο πρώτο κεφάλαιο ενσωματώνεται σε συμπυκνωμένη μορφή η ιστορική και οικονομική διαδρομή της πατραϊκής βιομηχανίας. Αναλύεται η ανάδυση της Πάτρας ως κομβικού λιμένα και πύλης προς τη Δύση κατά τον 19ο αιώνα, η περίοδος της σταφιδικής ακμής, καθώς και η μετάβαση στην παραγωγική ευφορία των μεγάλων εργοστασίων (1922-1973). Η εισαγωγική αυτή σύνοψη προσφέρει το αναγκαίο υπόβαθρο για την κατανόηση της αποβιομηχάνισης, όταν οι μηχανές της πόλης άρχισαν σταδιακά να σιωπούν. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η ιστορία ίδρυσης της εταιρείας, αλλά και το χρονικό της κατάρρευσης της Πειραιϊκής Πατραϊκής.

Στο τρίτο κεφάλαιο με βασικό εργαλείο δώδεκα ημιδομημένες προφορικές συνεντεύξεις, το εργοστάσιο αναλύεται ως ένα κοινωνικό και εργασιακό οικοσύστημα. Χαρτογραφούνται οι αισθητηριακές διαδρομές της καθημερινής εργασίας, εξετάζεται η θέση της γυναίκας στον «αργαλειό» της εκβιομηχάνισης, οι έμφυλες ταυτότητες και οι διαδικασίες εργατικής χειραφέτησης, διερευνώνται η εσωτερική ιεραρχία, οι μηχανισμοί μετάδοσης της τεχνικής γνώσης, καθώς και η βιωμένη εμπειρία του εργοδοτικού πατερναλισμού που χαρακτήριζε την εταιρεία. Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται, πάλι με βάση της προφορικές μαρτυρίες, η χρονολογική εξέλιξη που οδήγησε στην υπαγωγή της επιχείρησης στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, καθώς και οι πολιτικές και οικονομικές αποφάσεις που επέφεραν το κλείσιμο το 1992. Έμφαση δίνεται στον ρόλο του εργοστασιακού χώρου ως πεδίου έντονων κοινωνικών συγκρούσεων και εργατικών κινητοποιήσεων, αναλύεται η αποτύπωση των διαμαρτυριών στον τοπικό και εθνικό Τύπο μέχρι την παύση των μηχανών και το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την καταγραφή του συλλογικού τραύματος της αποβιομηχάνισης, της βιωματικής επιστροφής των μαρτύρων στο πεδίο δεκαετίες μετά και διατυπώνονται προτάσεις για την επανάχρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η οπτικοποίηση της μνήμης μέσω του ιστορικού ντοκιμαντέρ «Πειραιϊκή- Πατραϊκή: Μια ζωή σε μια κλωστή», η δημιουργία θεματικών σειρών Podcast «Στη σκιά των φουγάρων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής», η διοργάνωση έκθεσης εντός του εργοστασίου και ο σχεδιασμός του ψηφιακού μουσείου «Το νήμα της μνήμης». Η μελέτη ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, φιλοδοξώντας να συμβάλει στη συζήτηση για τη διατήρηση της βιομηχανικής μνήμης ως εργαλείου κοινωνικού μετασχηματισμού.

Κεφάλαιο 1. Η βιομηχανική εξέλιξη της Πάτρας από τον 19ο έως τον 20ό αιώνα

1.1 Η πρώιμη εκβιομηχάνιση και η σταφιδική κληρονομιά (1830-1920)

Η ιστορική εξέλιξη της Πάτρας κατά τον 19ο και 20ο αιώνα αποτελεί μια αντιπροσωπευτική μελέτη περίπτωσης για τη συγκρότηση, άνθηση και τελική υποχώρηση της ελληνικής βιομηχανίας. Η πόλη, εκμεταλλευόμενη τη στρατηγική γεωγραφική της θέση, ως πύλη της Δύσης, κατάφερε να μετασχηματιστεί από μια αγροτική περιφέρεια σε ένα από τα σημαντικότερα βιομηχανικά κέντρα της χώρας και της Ευρώπης. Το 1830, η Πάτρα αναδεικνύεται σε καθοριστικό εμπορικό κόμβο. Έως το 1880, η εκβιομηχάνιση προσκρούει στη θεσμική αστάθεια, στην κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου και σε μια δασμολογική πολιτική που καθιστούσε την εγχώρια παραγωγή μη ανταγωνιστική έναντι των εισαγωγών,⁸² ωστόσο η Πάτρα αποτελεί εξαίρεση. Μπορεί η γεωγραφική της θέση να την αναδεικνύει σε θαλάσσιο εμπορικό στρατηγικό κόμβο της Δυτικής Ευρώπης,⁸³ ωστόσο ως αστικό κέντρο του 19ου αιώνα διέπεται από ανασχετικούς ρυθμούς εξαιτίας της αγροτικής της δομής.⁸⁴

Κεντρικός μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης υπήρξε η καλλιέργεια και το εμπόριο της μαύρης σταφίδας.⁸⁵ Η περίοδος 1830-1846 σηματοδοτείται από αξιοσημείωτη άνοδο των εξαγωγών, από 1,4 εκατομμύρια λίβρες σε 17 εκατομμύρια.⁸⁶ Μετά το 1870, η καταστροφή των γαλλικών αμπελώνων από τη φυλλοξήρα, δημιουργεί ένα τεράστιο κενό στην παγκόσμια αγορά, το οποίο καλύπτει η αχαϊκή παραγωγή μέχρι το 1982, όπου η

82 Κωνσταντίνα Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία* (Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991), 17.

83 Παπαευθυμίου, *Σιωπηλοί μάρτυρες: Τα βιομηχανικά κτίρια της Πάτρας και η Αρχιτεκτονική τους*, 11-12.

84 Χριστίνα Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Κατάρτι, 2010), 77-78.

85 Ασηκάκης Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2024, 456.

86 Παπαευθυμίου, *Σιωπηλοί μάρτυρες: Τα βιομηχανικά κτίρια της Πάτρας και η Αρχιτεκτονική τους*, 14.

γαλλική αγορά έκλεισε, πυροδοτώντας τη μεγάλη σταφιδική κρίση, με αποτέλεσμα η συσσώρευση κεφαλαίου να χρηματοδοτεί τις πρώτες βιομηχανικές υποδομές της Πάτρας (οινοποιεία, αλευρόμυλους και μονάδες βαρελοποιίας).⁸⁷

Το λιμάνι αναβαθμίστηκε σε κυρίαρχο διαμετακομιστικό κέντρο της Βορειοδυτικής Πελοποννήσου και ιδρύθηκαν τραπεζικά υποκαταστήματα της Εθνικής και της Εμπορικής τη δεκαετία του 1840.⁸⁸ Από το 1861 το λιμάνι της Πάτρας ήταν δεύτερο πανελλαδικά μετά της Σύρου. Η ατμοπλοϊκή σύνδεση με Πρίντεζι και Τεργέστη, από τα μέσα της δεκαετίας του 1850, ανέπτυξε μια ισχυρή ομάδα εμπορικών πρακτόρων.⁸⁹ Η επιβολή δημοτικού φόρου το 1836 στα εισαγόμενα προϊόντα συνέβαλε στη χρηματοδότηση της επέκτασης του μώλου της Αγίου Νικολάου.⁹⁰ Στα τέλη της δεκαετίας του 1880, αναπτύχθηκε το σιδηροδρομικό δίκτυο με απόφαση της κυβέρνησης Τρικούπη και τον Δεκέμβριο του 1887 το τρένο των ΣΠΑΠ προσέγγισε τον σταθμό του Αγίου Διονυσίου, συνδέοντας την Πάτρα με την Αθήνα και τον Πειραιά.⁹¹ Η σιδηροδρομική γραμμή επέτρεψε την ταχεία διακίνηση των πρώτων υλών, με αποτέλεσμα οι βιομηχανίες της πόλης να χωροθετηθούν κατά μήκος των γραμμών με ιδιωτικές διακλαδώσεις για την απευθείας φορτοεκφόρτωση των εμπορευμάτων.

87 Έως το 1891, η συνολική καλλιεργούμενη έκταση στην Ελλάδα έφτασε τα 670.000 στρέμματα. Η αξία των εξαγωγών σταφίδας από 3,5 εκατομμύρια άγγιξε το 1845 άγγιξε τα 35,6 εκατομμύρια το 1873, ενώ το 1900 ξεπέρασε τα 53 εκατομμύρια, βλ. Νίκος Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαικής Βιομηχανίας 1825-1975* (Πάτρα: Επιστημονικό Πάρκο, 2008, 11, 34.

88 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 459 · Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαικής Βιομηχανίας 1825-1975*, 25.

89 Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860, Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα* (Αθήνα, Καστανιώτης, 1995), 132-138.

90 Η αναβάθμιση του λιμένα (1881-1889) πραγματοποιήθηκε υπό τον Γάλλο μηχανικό Ν. Πασκάλ (1872) καταστρώντας το λιμάνι της Πάτρας ως την κύρια εξαγωγική και εισαγωγική πύλη της χώρας, βλ. Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαικής Βιομηχανίας 1825-1975*, 12-13.

91 Στο ίδιο, 151-152.

Εικόνα 1-1: Ο σταθμάρχης και οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι των ΣΠΑΠ στον σταθμό Αγίου Διονυσίου Πατρών (1895) μπροστά από ατμομηχανή (Πηγή: Νίκος Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975* (Πάτρα: Επιστημονικό Πάρκο, 2008), 154).

Η πρώτη απόπειρα εκβιομηχάνισης είναι το υδροκίνητο κλωστήριο του Π. Φωτεινού στο Σαραβάλι (1846), που δυστυχώς απέτυχε λόγω έλλειψης εξειδικευμένου προσωπικού και τεχνιτών.⁹² Το τεχνολογικό ορόσημο σημειώθηκε το 1857, όταν ο Γ. Κόγκκος εγκατέστησε την πρώτη ατμοκίνητη μηχανή (8 ίππων) για παραγωγή γλυκόριζας και μετεξελίχθηκε σε βαμβακονηματοουργείο.⁹³

Η έλλειψη θεσμοθετημένων χρήσεων γης κατά τον 19ο αιώνα, οδήγησε σε μια διάσπαρτη βιομηχανική ανάπτυξη, ενώ η πόλη νοούνταν κυρίως ως χώρος ανταλλαγών και ελάχιστα ως χώρος βιομηχανίας. Ο μεταποιητικός τομέας παρέμενε περιορισμένος, βασιζόμενος

⁹² Στο ίδιο, 27-30.

⁹³ Στο ίδιο.

κυρίως σε μικρές βιοτεχνίες της εποχής.⁹⁴ Η κύρια πηγή προσέλευσης του εργατικού δυναμικού στη μεταποίηση προέρχεται από τα αγροτικά στρώματα, τους μικροϊδιοκτήτες γης, οι οποίοι καταφεύγουν στην μισθωτή εποχιακή απασχόληση για να συμπληρώσουν το εισόδημά τους.⁹⁵ Μονάδες με υψηλές ανάγκες σε νερό, όπως χαρτοποιίες, βυρσοδεψία, σαπωνοποιίες, συγκεντρώθηκαν σε περιφέρειες με πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα, διότι το 19ο αιώνα, η κινητήρια δύναμη της βιομηχανίας στηριζόταν στον ατμό και στο νερό.⁹⁶ Ο ηλεκτρισμός εισάγεται στην Ελλάδα το 1889, αλλά η μετάβαση επιταχύνθηκε μετά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.⁹⁷ Η εξάρτηση από τον εισαγόμενο γαιάνθρακα αποδείχθηκε μοιραία στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, με τον ναυτικό αποκλεισμό να προκαλεί οξεία ενεργειακή κρίση το 1916.

Η ανάδυση της εμπορικής αστικής τάξης σφραγίζεται το 1868 με την ίδρυση του Εμπορικού Συλλόγου Πατρών «Ερμής».⁹⁸ Το 1897 ιδρύεται η Βιοτεχνική Σχολή και η Βιοτεχνική Εταιρεία, πρωτοβουλία κρίσιμη, δεδομένης της ανεπαρκούς παρουσίας τεχνικών σχολών κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης στην Ελλάδα μέχρι τον Μεσοπόλεμο,⁹⁹ στην οποία θα φοιτήσει στις αρχές του 20ού αιώνα ο ένας εκ των ιδρυτών της Πειραικής- Πατραϊκής, ο Χριστόφορος Κατσάμπας.¹⁰⁰ Το 1898 διοργανώθηκε η Α' Βιοτεχνική Έκθεση Πατρών προβάλλοντας τα τοπικά προϊόντα.¹⁰¹ Στις αρχές του 20ού αιώνα, η εμφάνιση των εργατικών σωματείων και οι διεκδικήσεις τους, οδηγούν στην

94 Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1995), 196-200, 206-209.

95 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 503-504.

96 Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*, 121.

97 Στην Πάτρα, η Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία απορρόφησε την παλιά εταιρεία φωταερίου (έτος ίδρυσης 1874), ενώ το 1902 η εταιρεία Θόμψων-Χούστον εγκατέστησε ηλεκτρικό σταθμό στις Ιτιές για τη λειτουργία των τροχιοδρόμων, βλ. Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*, 387. Κώστας Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2018/2019), 217-218.

98 Βασίλης Λάζαρης, *Ιστορική πορεία του Εμπορικού Συλλόγου Πατρών «Ερμής»*, Πάτρα: Περί Τεχνών, 2003), 16 - 19.

99 Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος-20ός αιώνας* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017), 127-129.

100 Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 29-39.

101 Στην έκθεση αυτή αναδείχθηκαν μονάδες, όπως η μεταλλουργία Πραπόπουλου (παραγωγή γεωργικών ψεκαστήρων), η οποία απέσπασε τρία βραβεία στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού το 1900, βλ. Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*, 142.

ίδρυση του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών (1907), ενώ το 1918 ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος εν Πάτραις Βιομηχάνων.¹⁰²

Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ο σχηματισμός της βιομηχανικής εργατικής δύναμης της πόλης, τροφοδοτήθηκε από τους ταλανισμούς του σταφιδικού ζητήματος, κάτι που οδήγησε σταφιδικούς αγρότες να αναζητήσουν εργασία στις βιομηχανίες της πόλης. Μάλιστα, μικροϊδιοκτήτες αγρότες που απασχολούνταν εποχικά στη μεταποίηση, παρέτειναν την παραμονή τους στην πόλη για τη συμπλήρωση του εισοδήματός τους. Παραλληλα, δεν εξέλειπε και η υπερατλαντική μετανάστευση. Έως το 1920, η μεταποίηση είχε επεκταθεί στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας, αλευροβιομηχανίας, χαρτοποιίας, καθιστώντας την Πάτρα το τρίτο βιομηχανικό κέντρο της χώρας, με υψηλά ποσοστά συγκέντρωσης μεγάλων εθνικών μονάδων (8,61%). Η αρχιτεκτονική των εργοστασιακών εξελίχθηκε. Από τις απλές, ισόγειες λιθοδομές με ξύλινες κεραμοσκεπές του 19ου αιώνα, περάσαμε σε σύνθετα διώροφα συγκροτήματα με πέτρινες καμινάδες, που λειτούργησαν ως αστικά τοπόσημα, όπως το Νηματουργείο Αποσκήτη και με νεοκλασικά διακοσμητικά στοιχεία, σαν το Μεταλλουργείο Πραπόπουλου.¹⁰³

Εικόνα 1-2: Άποψη μέρους των πρώην κτηριακών εγκαταστάσεων του Μεταλλουργείου Πραπόπουλου (Πηγή: Πηγή: Νίκος Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975* (Πάτρα: Επιστημονικό Πάρκο, 2008), 180).

¹⁰² Στο ίδιο, 401-403.

¹⁰³ Παπαευθυμίου, *Σιωπηλοί μάρτυρες: Τα βιομηχανικά κτίρια της Πάτρας και η Αρχιτεκτονική τους*, 24-26.

1.2 Η παραγωγική ευφορία και τα «χρυσά χρόνια» (1922-1973)

Το έτος 1922 ορίζεται ιστοριογραφικά ως η απαρχή της συγκροτημένης βιομηχανικής πολιτικής στην Ελλάδα.¹⁰⁴ Στις δυο δεκαετίες του Μεσοπολέμου καταγράφεται αύξηση της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας. Στις προσφυγικές συνοικίες ιδρύονται μεγάλα κλωστοϋφαντουργικά εργοστάσια απορροφώντας μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, όπως συνέβη και στην Πάτρα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν αρχικά σε πρόχειρα καταλύματα στην Ακτή Δυμαίων, δίπλα από το Πτωχοκομείο Πατρών.¹⁰⁵

Εικόνα 1-3: Οικογενειακό βιβλιάριο πρόσφυγα (Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους- Τμήμα ΓΑΚ Αχαΐας).

Ο εμπορικός κόσμος της Πάτρας δραστηριοποιήθηκε άμεσα για την αποκατάστασή τους, συστήνοντας ειδική επιτροπή επίβλεψης, την «Επιτροπή Προσφύγων».¹⁰⁶ Η ιδιωτική αυτή

104 Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1993), 279.

105 Νίκος Μιτζάλης, *Η μεσοπολεμική ανάπτυξη της Πάτρας και οι μεταλλαγές στον αστικό ιστό της πόλης* (Πάτρα: Περί τεχνών, 2007), 50.

106 Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 107-110.

παρέμβαση, εκτός από τον φιλανθρωπικό της χαρακτήρα, προσέβλεπε κυρίως στην εξασφάλιση σταθερού εργατικού δυναμικού, φαινόμενο κοινό και σε άλλες αναπτυσσόμενες βιομηχανικές πόλεις, πχ Ερμούπολη Σύρου.¹⁰⁷ Γύρω στο 1925, οι περισσότεροι πρόσφυγες μετεγκαταστάθηκαν οργανωμένα στις νότιες παρυφές της πόλης, συγκροτώντας τη συνοικία των Προσφυγικών, αλλά και ένα σταθερό βιομηχανικό εργατικό δυναμικό στην περιοχή, με τις γυναίκες να υπερέχουν αριθμητικά.¹⁰⁸

Το μεγάλο δάνειο που έλαβε η Ελλάδα για την ένταξη των προσφύγων, προκάλεσε εισροή ξένων επενδυτών.¹⁰⁹ Κατά τη δεκαετία του 1920 ιδρύθηκαν εμβληματικές μονάδες, όπως η Πατραϊκή, που αποτέλεσε τον πρόδρομο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής, που θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.¹¹⁰ Ο συνδυασμός μεταφοράς κεφαλαίων, φθηνών ημερομισθίων, προστασία από τον ξένο ανταγωνισμό και φθηνή δανειοδότηση προκάλεσε μικρή βιομηχανική επανάσταση.¹¹¹ Από 1917- 1930, τα απόλυτα μεγέθη της βιομηχανίας αυξήθηκαν¹¹² και ξεκίνησε η συζήτηση της ιδρύσης στην Ελλάδα μιας κεντρικής τράπεζας για έλεγχο των εμπορικών τραπεζών και σταθερότητα νομίσματος. Το 1928 ξεκινά τη λειτουργία της, η Τράπεζα της Ελλάδος.¹¹³

Η οικονομική κρίση του 1929 έπληξε τις εξαγωγές της σταφίδας, προκαλώντας κοινωνική ένταση σε Αχαΐα και Ηλεία. Μεγάλες ποσότητες παρέμεναν αδιάθετες, οδηγώντας στην κατάρρευση παραγωγών και μικρομεσαίων εμπορών.¹¹⁴

107 Λήδα Παπαστεφανάκη, «Το 'πατρικό ενδιαφέρον' των βιομηχάνων και η διαχείριση της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία Καρέλλα. Ερμούπολη, πρώτο μισό 20ού αιώνα», στο Σύρος και Ερμούπολη, Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος-20ός αιώνας, επιμ. Χριστίνα Αग्रιαντώνη, Δ. Δημητρώπουλος (Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008), 162.

108 Μιτζάλης, *Η μεσοπολεμική ανάπτυξη της Πάτρας και οι μεταλλαγές στον αστικό ιστό της πόλης*, 63, 67.

109 Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2007), 129, 174.

110 Η εριουργία Αναστασόπουλου (1925), το εργοστάσιο φανελοποιίας και πλεκτικής του Β. Μαραγκόπουλου (1927), που επεκτάθηκε σταδιακά με σύγχρονα κλωστήρια, ενσωματώνοντας αρχιτεκτονικά στοιχεία Bauhaus, η κλωστοϋφαντουργία Χ. Κρητικού (1929), η καλτσοποιία Παναγιωτόπουλου (1930), με την Χαρτοποιία Ε.Γ. Λαδόπουλου (1928) να θέτει τις βάσεις για μια από τις μεγαλύτερες μονάδες του κλάδου πανελλαδικά, βλ. Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*, 219, 228, 233, 242, 254 - 255.

111 Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, 129.

112 Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 157, 159.

113 Αυτός ο θεσμός με κεντρικές τράπεζες με αρμοδιότητες ελέγχου αποτελούσε καινούργιο θεσμό σε αρκετές χώρες, που εμφανίστηκε πριν και μετά την οικονομική κρίση του 1929, βλ. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, 174.

114 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 491.

Η ανεργία αυξήθηκε καθώς το 1928 οι άνεργοι ήταν 75.000 και το 1932 έφθασαν τους 237.000.¹¹⁵ Εντούτοις, η διεθνής κρίση έδωσε αξία στη βιομηχανική παραγωγή την περίοδο του Μεσοπολέμου που πολλαπλασιάστηκε 12,58 φορές.¹¹⁶ Η δυναμική αυτή αποτυπώθηκε στο γεγονός ότι το 1928, η Πάτρα συγκέντρωνε το 23,5% των βιομηχανικών εργατών της Πελοποννήσου, καταδεικνύοντας τη βαρύτητά της ως σημαίνον βιομηχανικό κέντρο. Το 1930, η πόλη βάση απογραφής, συγκέντρωνε το 29,5% των βιομηχανικών εργατών της Πελοποννήσου.¹¹⁷ Ως προς τον αριθμό των βιομηχανικών επιχειρήσεων και της απασχόλησης, ήταν η τρίτη πόλη πανελλαδικά, μετά από την Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη. Τα βιομηχανικά καταστήματα είχαν μηχανοκίνητο εξοπλισμό. 131 χρησιμοποιούσαν ηλεκτρισμό για τη λειτουργία τους και 60, άλλες μορφές ενέργειας (πετρέλαιο, βενζίνη, φωταέριο, υδατοπτώσεις).

Η βιομηχανική απασχόληση ήταν χαμηλότερη σε σχέση με το σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας στις πολύ μικρές επιχειρήσεις (1-5 ατόμων), υψηλότερη στις μικρομεσαίες (6-25 άτομα), διπλάσια στα καταστήματα 26-100 ατόμων, αρκετά πιο χαμηλή στις πολύ μεγάλες βιομηχανίες.¹¹⁸ Τη διετία 1931-1932, η πόλη αριθμούσε πλέον 1.349 βιομηχανικά καταστήματα με 3.401 εργαζομένους. Ο εργατικός πληθυσμός προερχόταν από την ορεινή Αχαΐα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά, την Αιτωλοακαρνανία, την Ηλεία, συν τους πρόσφυγες από την Μικρά Ασία.¹¹⁹ Οι γυναίκες εργάτριες εντοπίζονταν σε μεγάλη πλειονότητα στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας- ένδυσης, ποσοστό 78,23% του συνολικού εργατικού δυναμικού, ενώ οι ανήλικοι αντιστοιχούσαν σχεδόν στο 1/3 του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού της πόλης, δηλαδή 31,7%.¹²⁰

Μετά το 1930, οι ενεργειακές υποδομές εκσυγχρονίστηκαν και στράφηκαν προς την ηλεκτροκίνηση, ωστόσο η παραγωγή συνέχιζε να είναι δέσμια των εισαγομένων

115 Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 147, 148, 205-208.

116 Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*, 20.

117 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 505.

118 Στο ίδιο, 485-486.

119 Ξενοφών Παπαευθυμίου, *Βιομηχανικά κτίρια της Δυτικής Ελλάδας*, (Πάτρα: Το Δόντι/ΚΕΤΑ-ΔΕ, 2007), 11.

120 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 508.

καυσίμων.¹²¹ Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936 στηρίχθηκε στην οικονομική ελίτ, επέβαλε βίαιη καταστολή εργατικών διεκδικήσεων, αλλά εισήγαγε τον θεσμό του ΙΚΑ (1937) και την υποχρεωτική διαιτησία για να προσεταιριστεί τους εργαζόμενους.¹²² Η ανοδική τροχιά διακόπηκε βίαια με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την Κατοχή και τον Εμφύλιο.

1.3 Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση (1945-1960)

Σε διεθνές επίπεδο, η περίοδος 1950-1973 αποκαλείται «χρυσά χρόνια» ή «ένδοξη τριακονταετία», χαρακτηριζόμενη από πρωτοφανή οικονομική ανάπτυξη, χαμηλή ανεργία, μόλις 1,5% στη Δυτική Ευρώπη, και αφθονία φθηνού πετρελαίου.¹²³ Η κρατική παρέμβαση και η νομισματική σταθερότητα ευνόησαν το διεθνές εμπόριο, οδηγώντας σε εκρηκτική αύξηση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων.¹²⁴ Η Ελλάδα δεν έμεινε ανεπηρέαστη και άλλαξε η οικονομική της φυσιογνωμία. Αρχές δεκαετίας του 1960, η συμβολή του δευτερογενούς τομέα στο ΑΕΠ ξεπέρασε για πρώτη φορά εκείνη του πρωτογενούς. Μεταξύ 1963 και 1973, ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης της μεταποίησης άγγιξε το 11,5% και η παραγωγικότητα της εργασίας ξεπέρασε το 9%, φέρνοντας την Ελλάδα στην πρωτοπορία των χωρών του ΟΟΣΑ.¹²⁵ Η δεκαετία του 1950 σηματοδοτεί βιομηχανική άνοδο με εκσυγχρονισμό κτηριακών και μηχανολογικών υποδομών, ενισχυόμενη από την κρατική νομοθεσία περί προστασίας της επαρχιακής βιομηχανίας Ν. 2176/52.

121 Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*, 22· Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 219- 223.

122 Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 213-216.

123 Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης (Αθήνα, Θεμέλιο, 1999), 329-330, 332· Ελευθέριος Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα». Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2020, 25.

124 Serge Berstein και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμ. 3, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997), 144-151· Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, 354-356.

125 Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*, 457· Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 410-414.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, τα Ν.Δ. 1078/71 και 1312/72 χώρισαν τη χώρα σε ζώνες κλιμακούμενων παροχών.. Το σύστημα αυτό, ωστόσο, ήταν εξαιρετικά πολύπλοκο και ασταθές (εκδόθηκαν 47 νόμοι μεταξύ 1948-1980), με αποτέλεσμα να παρουσιάζει χαμηλά ποσοστά υλοποίησης και να μην πετύχει την περιφερειακή αναδιάρθρωση της χώρας. Με την θεσμοθέτηση του Ν.Δ. 2687/1953 για την προστασία των ξένων κεφαλαίων, συμπεριλαμβανομένων των εφοπλιστικών, η εισροή κεφαλαίων το 1960 από 254 εκατομμύρια δραχμές εκτινάχθηκε το 1966 στα 5,2 δισεκατομμύρια το 1966.¹²⁶ Οι εξελίξεις αυτές παρακολουθούνταν στενά από τον Σύνδεσμο Βιομηχάνων Πάτρας, εξασφαλίζοντας φορολογικές εκπτώσεις, χαμηλότοκα δάνεια και απαλλοτριώσεις εκτάσεων.

Πάνω στα πολεμικά συντρίμια, η αμερικανική στήριξη μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ, το οποίο απέδωσε συνολικά 13 δις δραχμές και η διατήρηση σημαντικού μέρους των βιομηχανικών εγκαταστάσεων έθεσαν τις βάσεις για την ανοικοδόμηση της Ευρώπης, απορροφώντας τη μεταναστευτική ροή και ενισχύοντας τη μεταποίηση. Η κρατική παρέμβαση και η νομισματική σταθερότητα ευνόησαν το διεθνές εμπόριο, οδηγώντας σε εκρηκτική αύξηση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων.¹²⁷ Κομβικό σημείο αποτελεί η υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ το 1961 (Συμφωνία της Αθήνας) επί κυβέρνησης Κ. Καραμανλή, η οποία υποστηρίχθηκε θερμά από τον ΣΕΒ και προέβλεπε σταδιακό δασμολογικό αφοπλισμό. Η εμπιστοσύνη στη νέα δραχμή (1953)¹²⁸ προκάλεσε εισροή εμβασμάτων και κεφαλαίων από τον ελληνισμό της διασποράς. Η Εθνική Τράπεζα, ελεγχόμενη από Τράπεζα της Ελλάδος, συμμετέχει στην ίδρυση πολλών κρατικών, ημικρατικών και ιδιωτικών βιομηχανικών επιχειρήσεων, ενώ σημαντική ήταν η συμβολή της στη συγχώνευση της Πειραιϊκής με την Πατραϊκή το 1932, στην οποία θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.¹²⁹

126 Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 39-47.

127 Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων, Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, 354-356.

128 Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 372-377.

129 Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, 354-355.

Κατά τη δεκαετία του 1960, η Πάτρα έφτασε στο απόγειο της βιομηχανικής της ανάπτυξης. Η πόλη κυριαρχούσε στην Πελοπόννησο, συγκεντρώνοντας το 26,7% της απασχόλησης και το 32,9% της εγκατεστημένης ιπποδύναμης του δευτερογενούς τομέα. Το 1958, η Πάτρα συγκέντρωνε το 11,9% των καταστημάτων και το 22,5% της βιομηχανικής απασχόλησης της Πελοποννήσου.¹³⁰ Συνολικά, σε όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής και δικτατορικής περιόδου, η Πάτρα ήταν το τρίτο βιομηχανικό κέντρο της χώρας και το μεγαλύτερο της Πελοποννήσου.

Η Αχαΐα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επαρχιακά βιομηχανικά κέντρα, συγκεντρώνοντας άνω του 70% της εγκατεστημένης ισχύος της Δυτικής Ελλάδας.¹³¹ Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή εγκαινίασε υπερσύγχρονες μονάδες στην Κρύα Ιτεών, μεταφέροντας έμπειρο προσωπικό από την Αθήνα, ενώ νέοι κλάδοι, όπως αυτός των ελαστικών της Pirelli (1962), προσέδωσαν νέα δυναμική. Η μακροπρόθεσμη χρηματοδότηση αυτών των μονάδων γινόταν αρχικά μέσω του Οργανισμού Χρηματοδότησεως Οικονομικής Αναπτύξεως και του Οργανισμού Βιομηχανικής Αναπτύξεως, τους οποίους διαδέχθηκε η ETBA (1964), υπεύθυνη για τη δημιουργία των Βιομηχανικών Περιοχών.¹³²

Το 1950 ιδρύθηκε η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ), με την αμερικανική εταιρεία Ebasco να αναλαμβάνει τη μελέτη και οργάνωσή της, εισάγοντας για πρώτη φορά τη χρήση του εγχώριου λιγνίτη.¹³³ Στην Πάτρα τα εργοστάσια τροφοδοτούνταν με ηλεκτρικό ρεύμα από την Υδροηλεκτρική Εταιρεία «Γλαύκος», η οποία συστάθηκε το 1922 και ξεκίνησε η λειτουργία της το 1929, αντικαθιστώντας τα εργοστάσια παραγωγής ρεύματος της Ηλεκτρικής Ελληνικής Εταιρείας και του Πραπόπουλου. Μετά το 1935, οπότε και ολοκληρώθηκε η κατασκευή των υδροηλεκτρικών φραγμάτων και η τοποθέτηση θερμικής μονάδας και στροβιλογεννήτριας, ήταν σε θέση να παράσχει ενέργεια στο σύνολο σχεδόν των βιομηχανιών της πόλης.

130 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 547.

131 Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*, 458.

132 Στο ίδιο, 399, 450, 459.

133 Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 338-349.

Η «Γλαύκος» ανήκε στον Δήμο Πατρέων κι αποτέλεσε την πρώτη και τελευταία προσπάθεια ενεργειακής εκμετάλλευσης των υδατοπτώσεων της περιοχής. Ο υδροηλεκτρικός σταθμός, λειτούργησε υπό την κυριότητα του Δήμου Πατρέων ως το 1967, οπότε και παραχωρήθηκε στη ΔΕΗ, τις πρώτες εβδομάδες της στρατιωτικής δικτατορίας.¹³⁴

1.4 Η διαδικασία της αποεπένδυσης και η «σιωπή των μηχανών» (1974-1992)

Η εκδήλωση της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης το 1973 σηματοδοτεί την είσοδο σε μια νέα εποχή διεθνούς οικονομικής αστάθειας με την κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods, παρασύροντας και την δραχμή.¹³⁵ Όπως επισημαίνει ο Eric Hobsbawm, το πετρελαϊκό κραχ του 1973 σήμανε το τέλος μιας ολόκληρης εποχής, εισάγοντας τη διεθνή οικονομία σε παρατεταμένες δεκαετίες κρίσης.¹³⁶ Στην Ελλάδα, η κρίση συνέπεσε με πολιτικές αναταράξεις, την εξέγερση Πολυτεχνείου και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, προκαλώντας την πτώση της δικτατορίας. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας που ανέλαβε, προχώρησε στην αποκατάσταση της Δημοκρατίας. Ο πληθωρισμός εκτινάχθηκε από το 3- 4% στο 30%, οι ξένες επενδύσεις μειώθηκαν και η παραγωγή αναγκάστηκε να στραφεί πλέον προς την εγχώρια κατανάλωση, κλείνοντας οριστικά τον κύκλο της μεταπολεμικής βιομηχανικής ακμής, όχι μόνο της Πάτρας, αλλά και συνολικά της χώρας.¹³⁷ Η πλήρης ένταξη στην ΕΟΚ το 1981 σήμανε τον δασμολογικό αφοπλισμό της χώρας, εκθέτοντας τις βιομηχανίες της Πάτρας στον διεθνή ανταγωνισμό. Την περίοδο 1981-1986, η ανταγωνιστικότητα σημείωσε κατακόρυφη κάμψη λόγω της διείσδυσης των ευρωπαϊκών προϊόντων. Η πολιτική της «σκληρής δραχμής» που υιοθετήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80 και τις αρχές της δεκαετίας του '90 από την Τράπεζα της Ελλάδος

134 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 493.

135 Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 35-37.

136 Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων, Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, 367.

137 Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 39-47.

λειτουργήσε ως μοχλός πίεσης για τη συγκράτηση του κόστους παραγωγής, το οποίο, όμως, ελάχιστες βιομηχανίες κατάφεραν να αντέξουν, όπως συνέβη και με τα εργοστάσια της αχαϊκής πρωτεύουσας.¹³⁸

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια στασιμότητας στη βιομηχανία της Πάτρας. Η απομάκρυνση του επενδυτικού ενδιαφέροντος αποδόθηκε σε μια σειρά από διαρθρωτικούς παράγοντες, όπως η γεωγραφική απόσταση από τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα. Οι προσπάθειες του κράτους να αναδιαρθρώσει χωρικά και κλαδικά τη βιομηχανία μέσω αναπτυξιακών νόμων (Ν. 1116/81, Ν. 1262/82) απέτυχαν.¹³⁹ Οι νόμοι αυτοί, αν και εισήγαγαν καινοτομίες, όπως η συμμετοχή του δημοσίου στο κεφάλαιο και η ενίσχυση συνεταιριστικών επιχειρήσεων, χαρακτηρίζονταν από ανορθολογική δομή και γραφειοκρατική πολυπλοκότητα. Επίσης, στην Πάτρα υπήρξε καθυστέρηση στην υλοποίηση κρίσιμων έργων, όπως η περιφερειακή παράκαμψη, το νέο λιμάνι και το σύγχρονο σιδηροδρομικό δίκτυο, έλλειψη επενδύσεων για την παραγωγή καινοτόμων προϊόντων, υψηλά επιτόκια δανεισμού και δυσκολίες χρηματοδότησης. Οι αιτίες αυτές οδήγησαν μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της Πάτρας να περάσουν σε κρατικό έλεγχο και στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων.¹⁴⁰

Αντί για εξυγίανση, ο οργανισμός λειτούργησε ως μηχανισμός άγρας ψήφων, διατηρώντας τεχνητά θέσεις εργασίας και υπογράφοντας γενναιόδωρες συλλογικές συμβάσεις υπό την πίεση των συνδικάτων. Δέκα χρόνια μετά, όλες οι επιχειρήσεις του ΟΑΕ είτε έκλεισαν είτε ιδιωτικοποιήθηκαν, μεταξύ των οποίων η Πειραική- Πατραϊκή και η Χαρτοποιία Λαδόπουλου στην Πάτρα. Την περίοδο 1992-1995, τα δυο αυτά ιστορικά εργοστάσια, μαζί με την «Pirelli», οδηγήθηκαν σε εκκαθάριση και οριστική παύση λειτουργίας. Οι εμβληματικές μονάδες λύγισαν υπό το βάρος των χρεών και του διεθνούς ανταγωνισμού.¹⁴¹

138 Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 470-472.

139 Ν. Καλογήρου, κ.α.. «Οι επιπτώσεις των κινήτρων στην περιφερειακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας», *The Greek Review of Social Research* 73 (1989): 45-46.

140 Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 έφερε στο προσκήνιο τη διαχείριση των λεγόμενων «προβληματικών επιχειρήσεων». Αρχικά, η διάσωσή τους επιχειρήθηκε μέσω κρατικών τραπεζών, φέρνοντας το τραπεζικό σύστημα στα πρόθυρα κατάρρευσης. Το 1983 ιδρύθηκε ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, ο οποίος ανέλαβε τη διαχείριση 44 προβληματικών μονάδων, βλ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, 473-475.

141 Στο ίδιο.

Οι συνέπειες για την τοπική κοινωνία υπήρξαν δραματικές, με το κατά κεφαλήν εισόδημα να υποχωρεί αισθητά έναντι του εθνικού μέσου όρου και να αυξάνεται η ανεργία.

Συμπερασματικά, η βιομηχανική άνοδος της Πάτρας βασίστηκε σε έναν συνδυασμό γεωγραφικών πλεονεκτημάτων και επιτυχούς κεφαλαιοποίησης αγροτικών πλεονασμάτων. Ωστόσο, η αδυναμία προσαρμογής στις απαιτήσεις της παγκοσμιοποιημένης αγοράς και η εξάρτηση από κρατικές επιδοτήσεις και προστατευτισμό οδήγησαν στην αποσάθρωση του παραγωγικού ιστού, προκαλώντας ερήμωση των βιομηχανικών ζωνών της Πάτρας «αστικά κενά». Στο επίκεντρο αυτής της δραματικής αποβιομηχάνισης βρέθηκε ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας, με εμβληματικότερο παράδειγμα την Πειραιϊκή- Πατραϊκή. Προκειμένου να αποτυπωθεί το πλήρες εύρος αυτής της ιστορικής διαδρομής, το επόμενο κεφάλαιο εστιάζει στην κλωστοϋφαντουργία και στη διαδρομή της εταιρείας.

Κεφάλαιο 2. Πειραιϊκή- Πατραϊκή: Η άνοδος και η πτώση ενός κλωστοϋφαντουργικού κολοσσού

2.1. Ο «αργαλειός» της ανάπτυξης: Η κλωστοϋφαντουργία πυλώνας της εγχώριας μεταποιητικής δραστηριότητας

Η κλωστοϋφαντουργία, αποτέλεσε διεθνώς τον καταλύτη της Βιομηχανικής Επανάστασης, δίνοντας τον ρυθμό στη μεταποίηση.¹⁴² Στην Ελλάδα, η μεταξουργία αποτελεί το πρώτο πεδίο δοκιμής της εργοστασιακής οργάνωσης πριν από τη δεκαετία του 1870. Το 1846 ιδρύθηκε από τον Παναγιώτη Φωτεινό το πρώτο μηχανικό βαμβακοκλωστήριο, το οποίο λειτούργησε σε υδρόμυλο, μεταποιώντας εγχώριο βαμβάκι. Αυτό διέκοψε τη λειτουργία του εξαιτίας του βρετανικού ανταγωνισμού (1860-1865) και επαναλειτούργησε με την εκκίνηση της ελληνικής βαμβακοβιομηχανίας (1867- 1868).¹⁴³ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, η εκμηχάνιση μετέτρεψε την κλωστοϋφαντουργία σε κυρίαρχο βιομηχανικό κλάδο, ενώ τη δεκαετία 1870 λειτούργησε με ατμοκίνηση.

Η περίοδος 1880–1900 έθεσε τις βάσεις για τη μεσοπολεμική βιομηχανική ανάπτυξη. Καθοριστική σε αυτήν υπήρξε η συμβολή των προσφύγων της Μικράς Ασίας, το 1922. Το δασμολόγιο του 1926 και οι κρατικές παραγγελίες συνέβαλαν στην περαιτέρω βιομηχανική ανάπτυξη, από 17% το 1921, σε 29,6% το 1938.¹⁴⁴ Η αλλαγή που συντελέστηκε ήταν η εμφάνιση των ντιζελομηχανών, που αντικατέστησαν τον ατμό. Ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας στηρίχθηκε στην εργασία των γυναικών, που το 1870 άγγιζε το 91,8%. Οι συνθήκες εργασίας ήταν ανθυγιεινές, με συχνές εξάρσεις

142 Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009), 105.

143 Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, 80-82.

144 Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*, 17-18, 23.

φυματίωσης, λόγω έλλειψης αερισμού και εισπνοής χνουδιών, ενώ η απουσία μέτρων ασφαλείας ήταν ο κύριος παράγοντας εκδήλωσης ατυχημάτων. Η Επιθεώρηση Εργασίας και τα σωματεία διεκδίκησαν την οκτάωρη εργασία, όμως η μεταγενέστερη κρίση εκμηδένισε τις θέσεις εργασίας. Η γεωγραφική εξάπλωση του κλάδου ανέδειξε ως κύρια αστικά και περιφερειακά κέντρα τον Πειραιά και τη Σύρο, εξαιτίας της εγκατάστασης προσφύγων από Μικρά Ασία. Επίσης, στη Μακεδονία αναπτύχθηκε η κλωστοϋφαντουργία σε Νάουσα και Έδεσσα με υδροκίνηση.¹⁴⁵

Έναν από τους ισχυρότερους πόλους της εγχώριας κλωστοϋφαντουργίας ήταν η Πάτρα, με παρουσία από τη δεκαετία του 1890. Αρχές 20ού αιώνα λειτουργούσαν έξι μεγάλες μονάδες. Η δραστηριότητα του Χαράλαμπου Κρητικού εξελίχθηκε από μια βιοτεχνία μαντηλιών (1862) σε σύγχρονη βιομηχανία βαμβακερών νημάτων (1952). Ο Βασίλειος Μαραγκόπουλος ίδρυσε εργαστήριο πλεκτικής (1919), το οποίο μετεξελίχθηκε σε Ανώνυμη Εταιρεία (1927). Επίσης, προστίθεται η εταιρεία του Ν. Παπαγιαννόπουλου (1934) και η πλεκτοβιομηχανία Βέτσος ΑΕ (1938).¹⁴⁶ Η διάρθρωση του κλάδου καθοριζόταν από την πρώτη ύλη και τον βαθμό καθετοποίησης των μονάδων.

Η βαμβακουργία αποτέλεσε ανταγωνιστικό υποκλάδο, καλύπτοντας το 50% της παραγωγής. Μεταπολεμικά πέτυχε σχεδόν πλήρη αυτάρκεια, περιορίζοντας τις εισαγωγές βάμβακος στο 5% το 1954.¹⁴⁷ Στις πλήρως καθετοποιημένες βιομηχανίες, η παραγωγική διαδικασία κάλυπτε όλο τον κύκλο επεξεργασίας, όπως το εργοστάσιο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής στην Πάτρα, που θα αναλύσουμε στη συνέχεια. Μετά τον πόλεμο, η ανασυγκρότηση στηρίχθηκε στην εγχώρια παραγωγή βάμβακος, αναδιαμορφώνοντας την αγροτική οικονομία. Κατά τη δεκαετία του 1960, η μεταποίηση παραμένει ο δυναμικός πυλώνας της οικονομίας. Στην Πάτρα, η περίοδος αυτή σημαδεύτηκε από σημαντικές επενδύσεις. Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή εγκαινίασε νέο σύγχρονο κλωστήριο και υφαντήριο, η βιομηχανία Β. Μαραγκόπουλος κατασκεύασε νέο συγκρότημα στον Κόκκινο Μύλο

145 Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, 122, 332-333, 340.

146 Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*, 219, 233.

147 Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*, 26.

(1967-1971), η ΜΙΜΟΖΑ μεταφέρθηκε στη Ταραμπούρα αναβαθμίζοντας τον εξοπλισμό της και εμφανίστηκαν οι νέες μονάδες, τα Πατραϊκά Εριοκλωστήρια και η Πατραϊκή Βιομηχανία Υφασμάτων ΕΠΕ.¹⁴⁸

2.2 Η «Πατραϊκή» και η συγχώνευση με την «Πειραική» (1912-1939)

Η επιχειρηματική αφετηρία της μετέπειτα βιομηχανικής γιγάντωσης της Πειραικής-Πατραϊκής ξεκίνησε από το εμπορικό κατάστημα του Βασίλη Μαραγκόπουλου στην Πάτρα. Εκεί, ο Χριστόφορος Κατσάμπας, με καταγωγή από τον Προυσό Ευρυτανίας, και ο Σταμούλης Στράτος, από το Θέρμο Αιτωλοακαρνανίας, σχεδίασαν τη μελλοντική τους οικονομική σύμπραξη, η οποία βασίστηκε σε μια βαθιά σχέση αλληλοεκτίμησης και φιλίας.¹⁴⁹

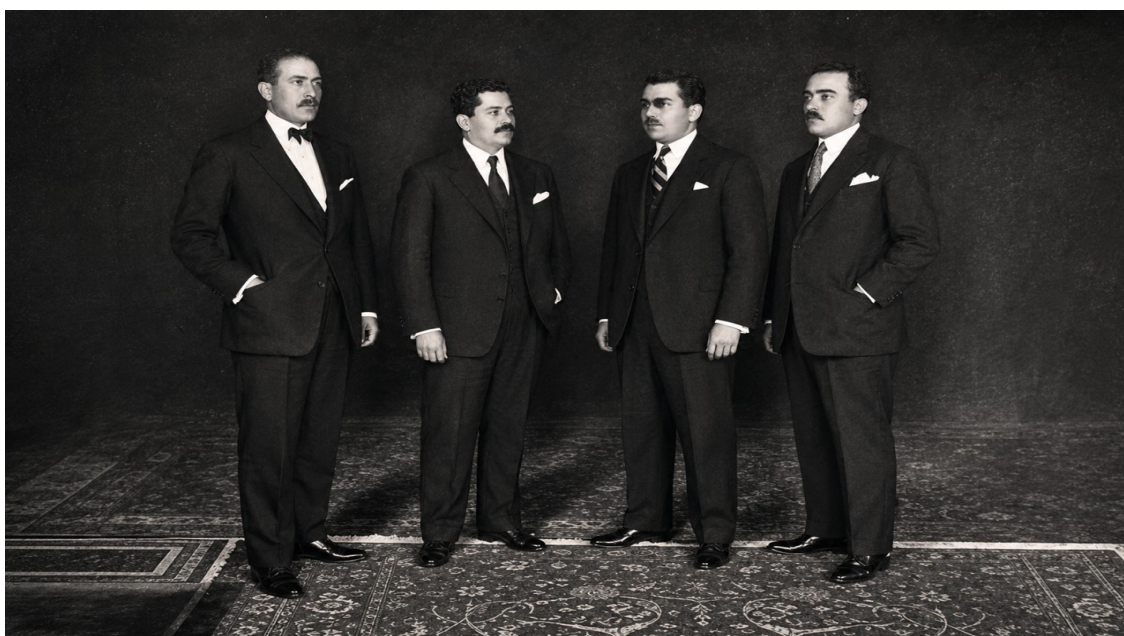

Εικόνα 2-1: Οι φίλοι και ιδρυτικοί συνοδοιπόροι αρχικά της «Πατραϊκής» και εν συνεχεία της «Πειραικής-Πατραϊκής», Χριστόφορος Κατσάμπας (δεξιά) και Σταμούλης Στράτος (αριστερά) (Πηγή: *Πειραική - Πατραϊκή 50 χρόνια*, επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης, Αθήνα: Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969, 4-5).

148 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 585.

149 Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 47· *Πειραική-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, επιμ. Φρ. Φραντζισκάκης (Αθήνα, Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969), 3.

Ο Χρ. Κατσάμπας, απόφοιτος της Εμπορικής Σχολής Πάτρας, εργαζόταν από το 1911 ως λογιστής στην επιχείρηση υφασμάτων του Β. Μαραγκόπουλου, όπου το επόμενο έτος προσλήφθηκε ως πωλητής ο Στ. Στράτος. Οι δύο συνεργάτες επένδυσαν κοινά κεφάλαια ιδρύοντας μια βιοτεχνία καλτσών και βαφείο, όταν αποχώρησαν από τον Β. Μαραγκόπουλο (1917-1918).¹⁵⁰ Η ίδρυση της ομόρρυθμης εταιρείας «Στράτος – Ζαφειρόπουλος – Κατσάμπας και Σια» υπογράφηκε στις 28 Νοεμβρίου 1919, με τίτλο «Πατραϊκή Εμποροβιομηχανική Εταιρεία» και αρχικό κεφάλαιο 150.000 δραχμές. Μέτοχοι ήταν οι Σταμούλης Στράτος, Χριστόφορος Κατσάμπας και ο βαφέας Αριστείδης Ζαφειρόπουλος, οι οποίοι κατείχαν ποσοστό 28% έκαστος και ο Τιμολέων Εμμανουήλ 16%.¹⁵¹

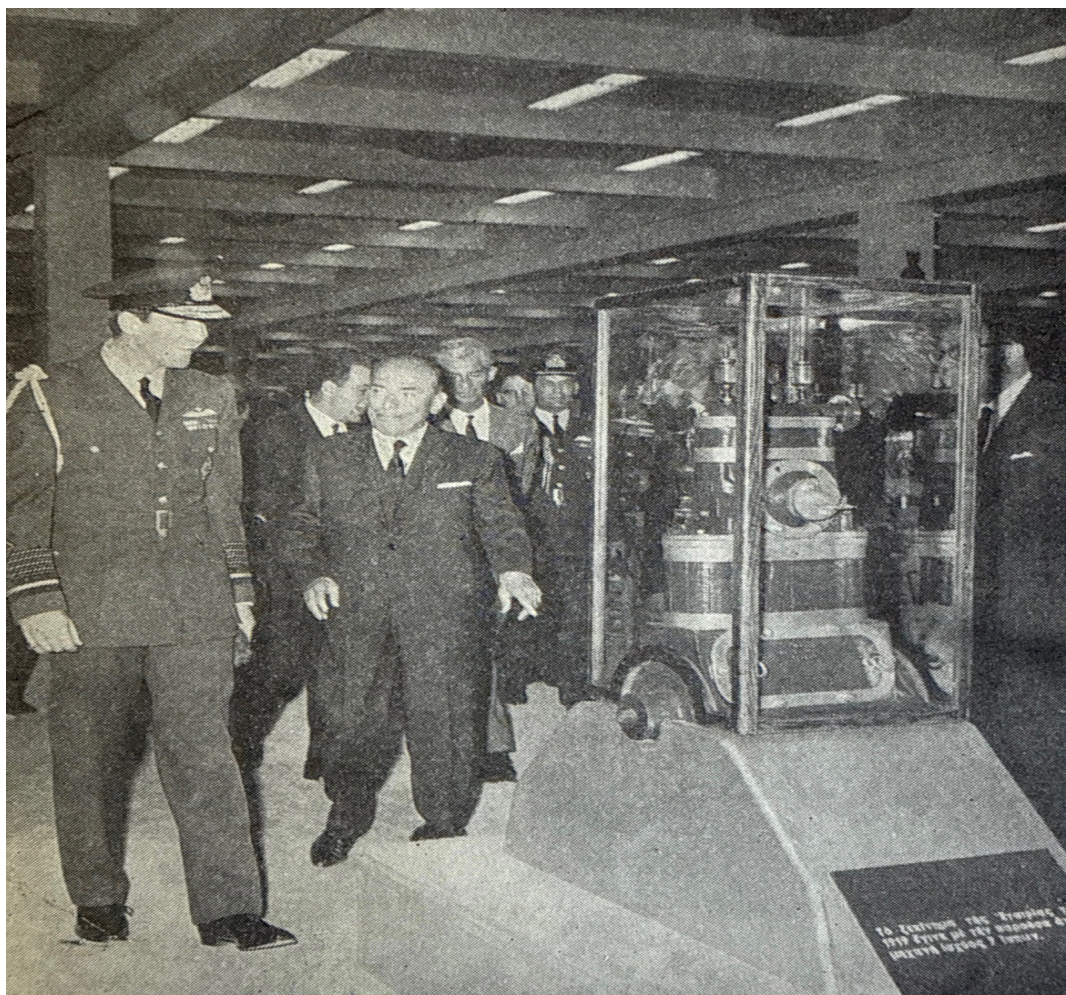

Εικόνα 2-2: Τα μέλη της πρώτης ομορρύθμου «Πατραϊκής Εμποροβιομηχανικής Εταιρείας», από αριστερά Τιμολέων Εμμανουήλ, Αριστείδης Ζαφειρόπουλος, Σταμούλης Στράτος, Χριστόφορος Κατσάμπας. (Πηγή: *Πειραική-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης, Αθήνα: Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969, 6).

¹⁵⁰ Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 37, 43-44, 53- 56, 60, 62.

¹⁵¹ Ο Τ. Εμμανουήλ αποχώρησε το 1932 για να δραστηριοποιηθεί αυτόνομα, ενώ ο Αρ. Ζαφειρόπουλος παρέμεινε στην εταιρεία έως τον θάνατό του το 1951, βλ. *Πειραική-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, 3.

Σε μια περιορισμένη υποδομή τοποθετήθηκε η ατμομηχανή 7 ίππων για την λειτουργία του μικρού βαφείου, του καλτσοπλεκτηρίου και του υπωτηρίου μαντηλιών, η οποία από το 1964 τοποθετήθηκε σε ειδική προθήκη στο νέο εργοστάσιο της εταιρείας στην Πάτρα.

Εικόνα 2-3: Ο πρόεδρος του Δ.Σ. και γενικός διευθυντής της Πειραικής- Πατραϊκής, Χρ. Κατσάμπας δείχνει στον τότε βασιλιά της Ελλάδος, Κωνσταντίνο την πρώτη μηχανή δυνάμεως 7 ίππων με την οποία ξεκίνησε η εταιρεία το 1919. (Πηγή: Κατσάμπας, Χριστόφορος. *Πιστεύοντας εις το μέλλον: Το χρονικό μιας προσπάθειας*. Αθήνα: Δ. Σ. Τουμαζάτος, 1966).

Μόλις ένα χρόνο μετά την ίδρυση της η Πατραϊκή πετυχαίνει τον πρώτο της εξαγωγικό προσανατολισμό, πουλώντας το 1920 νήματα στη Σερβία. Τα πρώτα βήματα της εταιρείας, που θα μπορούσαν να είχαν κοπεί απότομα τον Μάιο του 1920, εξαιτίας μιας ελαττωματικής παρτίδας γυναικείων μάλλινων μαντηλιών (βαρεζιών) από το Παρίσι και τη δικαστική διαμάχη με τον γαλλικό οίκο Amiel. Παρά την τριετή οικονομική στενότητα

και το πρόστιμο των 500.000 δραχμών, που τους επιβλήθηκε, οι ιδρυτές της Πατραϊκής τελικά δικαιώθηκαν.¹⁵²

Το 1923 η εταιρεία αναβαθμίστηκε τεχνολογικά εγκαθιστώντας μια στριπτική και βαφική μηχανή, οι οποίες υποστηρίχθηκαν από μια πετρελαιομηχανή 50 ίππων, ενώ ιδρύθηκε τμήμα ταπητουργίας σε οικόπεδο που είχε αγοραστεί από το εργοστάσιο Αργυρίου Αποσκήτη, το οποίο ανεγέρθηκε από την Τεχνική Εταιρεία Παντελάκη, Βασιλείου και Κωνσταντόπουλου.¹⁵³ Η επέκταση αυτή απορρόφησε μεγάλο αριθμό μικρασιατών προσφύγων από τους 10.000 που είχαν καταφύγει στην Πάτρα. Το 1924 η επιχείρηση μετατράπηκε στην «Ανώνυμη Πατραϊκή Εμποροβιομηχανική Εταιρεία» με πάγια στοιχεία 6.000.000 δραχμών, αποτελώντας την πρώτη ανώνυμη εταιρεία της πόλης. Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο συγκροτήθηκε με πρόεδρο τον διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας στην Πάτρα, Πάνο Μαλεβίτη, και συμβούλους τους Χρ. Κατσάμπα και Στ. Στράτο. Η τοπική κοινωνία περιέβαλε με εμπιστοσύνη το σχήμα, καλύπτοντας μέσα σε μία εβδομάδα την αύξηση κεφαλαίου ύψους 4.000.000 δραχμών.¹⁵⁴

Το 1926, οι επιχειρηματικές διαδρομές των ιδρυτών διασταυρώθηκαν με τον πρώην εργοδότη τους, Βασίλειο Μαραγκόπουλο, ο οποίος εισήλθε στην εταιρεία με κεφάλαιο 5 εκατομμυρίων δραχμών, αναλαμβάνοντας θέση στο Διοικητικό Συμβούλιο και την απορρόφηση του ενός τρίτου της παραγωγής του νέου κλωστηρίου. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την παραίτηση του μετόχου Αναστασόπουλου λόγω ανταγωνισμού. Το πρώτο νήμα που παράχθηκε αγοράστηκε συμβολικά με χρυσές λίρες από τον Μαραγκόπουλο για «γούρι» (1926).¹⁵⁵

Παράλληλα, ξεκίνησε στην Πάτρα η λειτουργία του πρώτου σύγχρονου κλωστηρίου, εξοπλισμένου με γερμανική μονάδα 4.700 ατράκτων της Deutsche Werke, το οποίο προκάλεσε σκεπτικισμό στην τοπική κοινωνία λόγω της θορυβώδους λειτουργίας του. Χαρακτηριστική η αντίδραση του προέδρου Π. Μαλεβίτη, ο οποίος, ακούγοντας τον θόρυβο των μηχανών του κλωστηρίου, δηλώνει: «απετύχαμεν, διότι με τέτοιον θόρυβο

152 Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 98-101.

153 Στο ίδιο, 110-111.

154 Στο ίδιο, 116.

155 Στο ίδιο, 133-134.

δεν είναι δυνατόν να εργασθή άνθρωπος». ¹⁵⁶ Την εγκατάσταση επέβλεψε ο Γερμανός εμπειρογνώμονας Heinrich Thoni, ο οποίος παρέμεινε στην εταιρεία μεταφέροντας τεχνογνωσία. Για τη στελέχωση των μονάδων χρηματοδοτήθηκαν σπουδές στελεχών στη Γερμανία και μεταφέρθηκαν εξειδικευμένοι εργάτες από τον Πειραιά. Μια από αυτές τις οικογένειες ήταν του χημικού της Πειραιϊκής- Πατραϊκής, Παναγιώτη Παπαγιάννη: «έχει μια προϊστορία η οικογένειά μου εδώ μέσα. Γονείς, αδέρφια της μητέρας μου, αδερφοί μου, πολύ σόι». ¹⁵⁷ Το 1928, το κλωστήριο ενισχύθηκε με 5.000 νέες ατράκτους και ιδρύθηκε υφαντήριο 100 ιστών υπό την επίβλεψη του Γερμανού τεχνικού Queisser. Η προσθήκη κινητήριας μονάδας 750 ίππων οδήγησε στην πλήρη καθετοποίηση της παραγωγής. ¹⁵⁸

Η διεθνής οικονομική κρίση (1929) κλόνισε την πιστοληπτική ικανότητα της Πατραϊκής λόγω των συσσωρευμένων χρεών από τις μεγάλες επενδύσεις, τροφοδοτώντας φήμες για επικείμενη πτώχευση, παρόμοια με εκείνη της Οινοποιητικής του Αλεξόπουλου και της Εμπορικής Εξαγωγικής Μουλά. Χάρη στα διακανονιστικά μέτρα της διοίκησης, η εταιρεία σώθηκε, αν και βρέθηκε αντιμέτωπη με τον ανταγωνισμό των βιομηχανιών της Αττικής, και της «Ανώνυμης Εταιρείας Πειραιϊκών Επιχειρήσεων». ¹⁵⁹ Η «Πειραιϊκή» ιδρύθηκε το 1919 υπό τη διεύθυνση του Μιχαηλίδου, όμως μετά τον θάνατό του ο έλεγχος πέρασε στους Γαβριήλ και Σφαέλο, ακολούθως στους Γκέρτσο και Βλαχάκη. Παρά τις σύγχρονες μονάδες σε Πειραιά και Καλλιθέα, η εταιρεία χρεοκόπησε (1931), περνώντας υπό την κηδεμονία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΕΤΕ). Για να διασφαλιστούν τα τραπεζικά συμφέροντα, ο διοικητής της ΕΤΕ, Ιωάννης Δροσόπουλος, πρότεινε στον Χρ. Κατσάμπα να αναλάβει τη διοίκησή της, με οφειλές ύψους 27.000.000 δραχμών, τη στιγμή που οι αντίστοιχες υποχρεώσεις της Πατραϊκής δεν ξεπερνούσαν τα 7.000.000 δραχμές. ¹⁶⁰ Η αντιπρόταση για συγχώνευση των επιχειρήσεων έγινε αποδεκτή και υλοποιήθηκε στις 20 Ιουλίου 1932, με την επωνυμία «Πειραιϊκή- Πατραϊκή Βιομηχανία Βάμβακος Α.Ε.». ¹⁶¹

¹⁵⁶ Στο ίδιο, 134.

¹⁵⁷ Παναγιώτης Παπαγιάννης, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 6 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

¹⁵⁸ *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, 7-9.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, 9.

¹⁶⁰ Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, 109.

¹⁶¹ *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, 11.

Με αρχικό μετοχικό κεφάλαιο 50 εκατομμύρια δραχμές και έδρα την Αθήνα, δημιουργήθηκε ένας καθετοποιημένος κολοσσός νηματοποίησης, ύφανσης και εξευγενισμού, με 20.500 ατράκτους, 248 ιστούς, όπου προστέθηκαν μικρά κλωστήρια 26.000 ατράκτων.¹⁶² Η συγχώνευση αυτή αναβάθμισε τη θέση της πρώην πλέον Πατραϊκής, η οποία προπολεμικά ήλεγχε μόλις το 5% της εγχώριας αγοράς. Η ΕΤΕ ως πλειοψηφών μέτοχος, τοποθέτησε πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου τον Κάρολο Αρλιώτη, έμπιστο στέλεχος του Δροσόπουλου και πρώην συμμαθητή του Χρ. Κατσάμπα.¹⁶³ Η τραπεζική αυτή σύνθεση, αν και αντίθετη με την πάγια θέση του Χ. Δροσόπουλου ότι οι τράπεζες δεν πρέπει να δεσμεύουν πόρους στη διοίκηση βιομηχανιών,¹⁶⁴ εναρμονιζόταν με την κρατική πολιτική του Μεσοπολέμου που ευνοούσε τη συγκεντροποίηση βαμβαουργικών μονάδων. Τη δεκαετία του 1930, καταγράφηκε κεφαλαιακή πίεση από την αγορά 2.500 ατράκτων από το κλωστήριο Χατζούμη (1934), σε συνδυασμό με νέο δανεισμό από την ΕΤΕ για την εξαγορά των μετοχών του Μαραγκόπουλου προς αποφυγή του ανταγωνισμού (1939). Το χρέος της εταιρείας εκτινάχθηκε σε 124 εκατομμύρια δραχμές (1939) από τα 26 εκατομμύρια (1933). Ο κατοχικός υπερπληθωρισμός και ο Νόμος 18/1944 διέγραψε τις οφειλές.¹⁶⁵

2.3 Κατοχή και «παθητική αντίσταση» (1940- 1944)

Με την κήρυξη του πολέμου το 1940, η διεύθυνση της Πειραικής Πατραϊκής έθεσε τις παραγωγικές της δυνάμεις στην εξυπηρέτηση των εθνικών αναγκών. Επέδειξε έμπρακτη αλληλεγγύη, προσφέροντας οικονομική ενίσχυση 1.000.000 δραχμών και το σύνολο των καθαρών κερδών του 1941 στο κράτος. Συγχρόνως, παρείχε πλήρη κάλυψη των αποδοχών των επιστρατευμένων υπαλλήλων της. Κατά την Κατοχή, «η Εταιρεία προτίμησε μια σκληρή λύση που είχε τη σφραγίδα της παθητικής αντιστάσεως. Έκλεισε τα εργοστάσιά

¹⁶² Στο ίδιο, 12.

¹⁶³ Το Διοικητικό Συμβούλιο συμπληρώθηκε από τους τραπεζικούς εκπροσώπους Γ. Δημακόπουλο, Ε. Γιαννόπουλο, Χ. Δροσόπουλο και Ν. Λεμπέση, καθώς και τους Β. Μαραγκόπουλο, Α. Ζαφειρόπουλο, με γενικό διευθυντή τον Χ. Κατσάμπα και τεχνικό τον Σ. Στράτο, βλ. Σαραφόπουλος, Ν. *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*, 242.

¹⁶⁴ Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος, Ο ευρωπαϊκός 20ός αιώνας*, 138.

¹⁶⁵ Κατσάμπα, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*. 170· Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, 108.

της»¹⁶⁶ προκειμένου να αποτρέψει τη συνεργασία με τους κατακτητές και τη δήμευση των αποθεμάτων της. Οι γερμανικές αρχές (1941) ζήτησαν από τον Χρ. Κατσάμπα τα αποθέματα των αποθηκών της εταιρείας με τον ίδιο να αναφέρει: «το βαμβάκι αυτό είναι η πρώτη ύλη των τριών εργοστασίων [...] όπου εργάζονται ύπερ τους δυο χιλιάδες (2.000) εργάται και αν το πάρετε, θα πρέπει να κλείσουν τα εργοστάσια».¹⁶⁷ Τελικά κατέσχεσαν 210.000 οκάδες βαμβάκι για τη Βαμβακεμπορική Εταιρεία του Αμβούργου.

Η επιχείρηση παραπλάνησε τις κατοχικές δυνάμεις με διάφορα προσχήματα, αποφεύγοντας την εκτέλεση παραγγελιών. Χαρακτηριστική, η περίπτωση του γερμανού υπαλλήλου της εταιρείας, Schwender, που εργαζόταν στο φινιριστήριο και είχε παραμείνει στην Ελλάδα ως εμπειρογνώμονας στο στρατιωτικό τμήμα της Γερμανικής Πρεσβείας. Ο Schwender υποσχέθηκε επανέναρξη της παραγωγικής διαδικασίας, αναλαμβάνοντας την τροφοδοσία σε βαμβάκι, υπό τον όρο της εκτέλεσης στρατιωτικών παραγγελιών των δυνάμεων κατοχής, με προφανή στόχο την είσπραξη της προβλεπόμενης προμήθειας. Ο Χρ. Κατσάμπα τον απέτρεψε λέγοντας ότι «δεν θέλω να παρεξηγηθώ με τους συναδέλφους μου, επειδή συμπίπτει να είμαι Πρόεδρος της Ενώσεως Βαμβακουργών Ελλάδος».¹⁶⁸ Παρά τη διακοπή της παραγωγής, η εταιρεία δεν εγκατέλειψε το προσωπικό της, το οποίο αριθμούσε περίπου 1.100 εργάτες σε Πάτρα, Αθήνα, Πειραιά. Μέσω ενός συμβολικού προμηθευτικού συνεταιρισμού που χρηματοδοτήθηκε από ίδια κεφάλαια και εμπορεύματα, η διοίκηση συντήρησε τους εργαζομένους παρέχοντας μισθούς, τρόφιμα και υφάσματα, που αντάλλασσαν για την επιβίωση των οικογενειών τους στη μαύρη αγορά. Παράλληλα, η επιχείρηση ενίσχυσε οικονομικά τα λαϊκά συσσίτια, αποσπώντας τον έπαινο του νομάρχη Αχαΐας, Αλκιβιάδη Μπασιλάρη (1941) για τη δωρεά 500.000 δραχμών.¹⁶⁹

Η αντίσταση της Πειραιϊκής- Πατραϊκής δεν αφορούσε μόνο το εργοστάσιο, αλλά και μέλη της οικογένειας του Σταμούλη Στράτου. Οι δύο μεγαλύτεροι γιοι του, Χριστόφορος και Θόδωρος, συμμετείχαν σε αντιστασιακές οργανώσεις ρίχνοντας φυλλάδια,

¹⁶⁶ Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια, 14.

¹⁶⁷ Κατσάμπα, Πιστεύοντας εις το μέλλον: Το χρονικό μιας προσπάθειας, 143.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, 205.

¹⁶⁹ Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια, 14, 15, 17, 19.

αναγράφοντας συνθήματα στους τοίχους και πραγματοποιώντας αφισοκολλήσεις. Η οικογενειακή οικία επί της Λεωφόρου Αμαλίας 36 και ειδικότερα το γραφείο του Χριστόφορου, όπως και το υπόγειο, μετατράπηκε σε χώρο ασκήσεων όπλων για τα μέλη του 1ου Λόχου. Τα έπιπλα του σαλονιού χρησιμοποιούνταν ως κρύπτη για τον οπλισμό που εισήγαγαν στο σπίτι, ο οποίος έγινε αντιληπτός από τη μητέρα τους, όταν εντόπισε ένα περιστροφικό τύπου Μπερέττα κάτω από το προσκέφαλο του Θόδωρου. Στην αντίσταση εντάχθηκαν μεταγενέστερα και τα μικρότερα αδέρφια της οικογένειας, Ιάσωνα και Φαίδωνα.¹⁷⁰

2.4 Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση και η δημιουργία του συγκροτήματος των Ιτεών (1953-1980)

Μετά την Απελευθέρωση, η επανεκκίνηση της εγχώριας κλωστοϋφαντουργίας βασίστηκε αποκλειστικά στα διασωθέντα αποθέματα βάμβακος της Κεντρικής Υπηρεσίας Διαχείρισης Εγχώριας Παραγωγής (ΚΥΔΕΠ).¹⁷¹ Το 1945, παράλληλα με την παραγωγική ανασύνταξη, ο Χρ. Κατσάμπας εξελέγη πρόεδρος του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών. Κατά τη θητεία του, οργάνωσε την πρότυπη στατιστική υπηρεσία του συνδέσμου, πέτυχε την ίδρυση του Υπουργείου Βιομηχανίας, συνέβαλε στην επαναλειτουργία της Σιβιτανιδείου Σχολής (1949) προσφέροντας μαζί με άλλους βιομηχάνους 5 δισεκατομμύρια δραχμές για τη σταθεροποίηση του Δημοσίου.

Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή πραγματοποίησε την πρώτη μεγάλη μεταπολεμική βιομηχανική επένδυση στην Ελλάδα (1947) με μια σύγχρονη μονάδα στη Νέα Πέραμο (Μεγάλο Πεύκο), ύψους 2.000.000 δολαρίων, με αγορά 15.000 ατράκτων από Αγγλία και

170 Γιώργος Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος: Ένας ευπατρίδης της πολιτικής* (Αθήνα: Εστία, 2010), 42-58.

171 Συγκεκριμένα, το 1942 ζητήθηκε από τους βαμβαουργούς βιομηχάνους η παραγωγή βαμβακερών κλινοσκεπασμάτων και ειδών ρουχισμού για τον ιταλικό στρατό. Παρά τη λήψη των σχετικών προδιαγραφών, η παραγγελία υλοποιήθηκε μόνο σε ένα μικρό μέρος της, γεγονός που επέτρεψε τη διάσωση του εν λόγω αποθέματος, βλ. Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 206-213.

Γερμανία.¹⁷² Η επιλογή της τοποθεσίας υπαγορεύθηκε εξαιτίας της εγγύτητας με την Αθήνα και το λιμάνι της Ελευσίνας, αλλά και λόγω κοινωνικοοικονομικών κριτηρίων, μιας και η περιοχή μαστιζόταν από τη φτώχεια.¹⁷³ Επειδή το εργατικό δυναμικό στερούνταν βιομηχανικής εμπειρίας, για αυτό η εταιρεία υλοποίησε πρόγραμμα εκπαίδευσής τους στις εγκαταστάσεις της, στην Καλλιθέα. Το εργοστάσιο εξελίχθηκε σε κλωστήριο 65.000 ατράκτων, τροφοδοτώντας τόσο την Πειραιϊκή- Πατραϊκή όσο και την υπόλοιπη εγχώρια αγορά.¹⁷⁴

Η σταδιακή είσοδος της δεύτερης γενιάς στη διοίκηση, κατόπιν εξειδικευμένων σπουδών στο εξωτερικό, σηματοδοτεί τη μετάβαση από το παραδοσιακό οικογενειακό μοντέλο στην επιστημονική διαχείριση. Τα μέλη της ανέλαβαν καίριες θέσεις στους παραγωγικούς, εμπορικούς και τεχνικούς κλάδους του ομίλου.¹⁷⁵ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θόδωρου Στράτου, ο οποίος διέθετε τίτλο σπουδών υπογεγραμμένο από τον Ντουάιτ Αϊζενχάουερ, λέγοντας με υπερηφάνεια: «το bachelor's μου το έχει υπογράψει ο Αϊζενχάουερ», ενώ για τους ιδρυτές της εταιρείας ανέφερε ότι από την στιγμή που πήρε το πτυχίο του χημικού- μηχανικού: «σηκώσανε τα χέρια ψηλά, δεν ξανασχοληθήκανε με κανένα τεχνικό θέμα».¹⁷⁶

Το 1952, ο Χριστόφορος Στράτος δρομολόγησε τον οργανωτικό εκσυγχρονισμό της Πειραιϊκής- Πατραϊκής. Στο πλαίσιο αυτό, ιδρύθηκαν οι Διευθύνσεις Διοικητικού και Προσωπικού, καθιερώθηκαν ενιαίοι κανονισμοί και τοπικά γραφεία σε κάθε εργοστασιακή μονάδα. Η Νομική Υπηρεσία στελεχώθηκε με έμμισθους νομικούς και ένα διευρυμένο εθνικό δίκτυο συνεργατών, ενώ οι οικονομικές υπηρεσίες αναδιοργανώθηκαν ριζικά μέσω της πρόσληψης πτυχιούχων υπαλλήλων, κατόπιν διαγωνιστικής διαδικασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην εμπορική προώθηση.

172 Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, 105· Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 265-270 και *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, 20.

173 Το εισόδημα στη νέα μονάδα ήταν πενταπλάσιο από τις αγροτικές αποδοχές της καπνοκαλλιέργειας, βλ. Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος: Ένας ευπατρίδης της πολιτικής*, 68.

174 Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 262.

175 Στο ίδιο, 263.

176 Θεόδωρος Στράτος, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 21 Φεβρουαρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Εικόνα 2-4: Ο Χριστόφορος Στράτος στο γραφείο του, έχοντας αναλάβει τη διεύθυνση και την οργάνωση του εργοστασίου της «Πειραικής- Πατραϊκής» στο Μεγάλο Πεύκο. (Πηγή: Γιώργος Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος: Ένας ευπατρίδης της πολιτικής*, Αθήνα: Εστία, 2010).

Παρά τις επιφυλάξεις της διοίκησης της πρώτης γενιάς, η οποία θεωρούσε τη διαφήμιση περιττή λόγω της υψηλής ζήτησης, ο Χριστόφορος Στράτος συνεργάστηκε με τη διαφημιστική εταιρεία ΑΔΕΛ. Η σύμπραξη αυτή γέννησε το εμβληματικό σλόγκαν «Πειραική- Πατραϊκή: ντύνει, στολίζει, νοικοκυρεύει», ενώ η εταιρεία πρωτοπόρησε με ραδιοφωνικές χορηγίες, καθιερώνοντας τη φράση «στην ούγια να γράφει Πειραική- Πατραϊκή».¹⁷⁷ Το 1955, η επιχείρηση ξεκίνησε στρατηγική συνεργασία με την IBM, εισάγοντας τη μηχανογράφηση στη λογιστική διαχείριση, τη μισθοδοσία και τον έλεγχο των αποθηκών.¹⁷⁸ Τον ψηφιακό μετασχηματισμό ανέλαβε ο Φαίδων Στράτος.

¹⁷⁷ Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 314· Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος: Ένας ευπατρίδης της πολιτικής*, 85-87.

¹⁷⁸ Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος: Ένας ευπατρίδης της πολιτικής*, 87-89.

Εικόνα 2-5: Διαφημίσεις της εταιρείας με το γνωστό σύνθημα (δεξιά) και με την ούγια το σήμα της Πειραιϊκής- Πατραϊκής (αριστερά).

Η οικονομική πορεία της εταιρείας τη δεκαετία του 1950 επηρεάστηκε από τον πληθωρισμό και την υποτίμηση της δραχμής, που σε συνδυασμό με την άνοδο της χρυσής λίρας, προκάλεσε έλλειψη ρευστότητας. Η εταιρεία πούλησε το κτίριο της οδού Γλάδστωνος στην Εθνική Τράπεζα έναντι 7.000.000 νέων δραχμών, καθώς οι δανειακές της υποχρεώσεις (56.000.000) υπερέβαιναν τα ίδια κεφάλαιά της (40.000.000).¹⁷⁹ Για να αντιμετωπίσει την πιστωτική ασφυξία και τον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό, που προκάλεσε ο αποκλεισμός των εργοστασίων κλωστοϋφαντουργίας από την οικονομική ενίσχυση του Σχεδίου Μάρσαλ, η διοίκηση στράφηκε σε εξωτερικό δανεισμό, υιοθετώντας το δόγμα «εκσυγχρονισμός ή θάνατος».¹⁸⁰ Το 1953, η Export-Import Bank χορήγησε στην Πειραική- Πατραϊκή δάνειο 900.000 δολαρίων, χωρίς εγγυήσεις, γεγονός που το Reuters

¹⁷⁹ Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 286.

¹⁸⁰ Το κεφαλαιακό άνοιγμα ενισχύθηκε με πιστώσεις από την Credit Suisse, ιδιώτες και τον ΟΧΟΑ. Παράλληλα, ο δανεισμός από την ΕΤΕ ανήλθε σε 169 εκατομμύρια δραχμές (1957). Παρακάμπτοντας τα υψηλά εγγώρια επιτόκια 20-30%, η εταιρεία εξασφαλίζει χαμηλότοκη χρηματοδότηση 1.000.000 δολαρίων από τη Manufacturers Hanover Trust, βλ. Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 314.

χαρακτήρισε πρωτοφανές δείγμα διεθνούς εμπιστοσύνης, κάτι, που επισήμανε ο Θ.Στράτος: «Εμείς στην Αμερική, είχαμε καταφέρει να πάρει ο πεθερός μου δάνειο από την Import Export Bank, που δεν δίνονταν βέβαια για αμερικανικό εξοπλισμό, και το έδωσε δάνειο μακροχρόνιο, αρκετά, πέντε χρόνια οπωσδήποτε, με τόκο χαμηλό, 5,5%».¹⁸¹

Το 1958 για την Πειραιϊκή- Πατραϊκή αποτέλεσε έτος παραγωγικής αναδιάρθρωσης με τη λειτουργία του υπερσύγχρονου Εργοστασίου Ε' στην Πάτρα, με υφαντήριο 700 ιστών, βαφεία και φινιριστήριο, αλλά και επέκταση της κλωστικής μονάδας στο Μεγάλο Πεύκο (Εργοστάσιο Δ') φθάνοντας τις 44.564 ατράκτους.¹⁸² Το 1961 σχεδιάστηκε μια ευρεία εξαγωγική επένδυση ύψους 25.000.000 δολαρίων, η πρώτη φάση της οποίας χρηματοδοτήθηκε από την Import-Export Bank, τον ΟΧΟΑ και την Εθνική Τράπεζα.¹⁸³ Το 1962, η εταιρεία πραγματοποίησε την πρώτη μεταπολεμική αύξηση μετοχικού κεφαλαίου μέσω του Χρηματιστηρίου Αξιών (37.000.000 δραχμές) και εξέδωσε ομολογιακό δάνειο 49.500.000 δραχμών, το οποίο καλύφθηκε από το επενδυτικό κοινό σε μόλις τρεις ώρες. Εξασφαλίζοντας σταθερά κεφάλαια κίνησης με την έγκριση της Νομισματικής Επιτροπής, η επιχείρηση αναδείχθηκε κατά τη δεκαετία του 1970 στον μεγαλύτερο ιδιώτη εργοδότη της χώρας, απασχολώντας συνολικά 7.000 εργαζόμενους, εκ των οποίων οι 3.000 στην Πάτρα.¹⁸⁴

Το 1959, εγκαινιάσε την πολυεθνική της δραστηριότητα ιδρύοντας στο Χαρτούμ του Σουδάν μια καθετοποιημένη βιομηχανία βάμβακος 56.000 ατράκτων και 1.600 ιστών, η οποία λειτούργησε το 1961. Με στόχο την ευρωπαϊκή αγορά, η εταιρεία συνεργάστηκε με διεθνείς συμβούλους, όπως η Werner International και η γαλλική Societe Generale d' Etudes et Planification, για την εισαγωγή εξελιγμένων μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής.¹⁸⁵ Τις δεκαετίες του 1960 και 1970, επεκτάθηκε στην εριουργία, εισήγαγε συνθετικά νήματα (1970) και εξαγόρασε το εριοκλωστήριο Perfect στην Εύβοια (1973). Η

181 Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

182 Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια, 20.

183 Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 271 · Κατσάμπας, Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας, 331.

184 Σαραφόπουλος, Ν. Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975, 243.

185 Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια, 21.

ίδρυση της ΕΕΕ ΑΕ το 1962 για την παραγωγή τυποποιημένων ενδυμάτων προκάλεσε την αντίδραση των εγχώριων βιοτεχνιών. Η εξωστρέφεια ενισχύθηκε μέσω στρατηγικών συμπράξεων, όπως με την γαλλική SAIC-VELCOREX, που ίδρυσαν μια μονάδα παραγωγή βελούδου στις Φιλιάτες με χρηματοδότηση της ΕΤΒΑ. Συμφώνησε η εταιρεία το 1963 με την ελβετική Heberlein για την παραγωγή του υφάσματος Helvella, με μετοχική συμμετοχή των Ελβετών και είσοδο του Alfred E. Sulzer στο Διοικητικό Συμβούλιο το 1976. Παρά τις πιέσεις από τις εισαγωγές ατελών υφασμάτων (Νόμος του 1975), ο Χρ. Κατσάμπας ίδρυσε εργοστάσιο στο Καρπενήσι (1976) για τη στήριξη της γενέτειράς του, παρά το υψηλό κόστος παραγωγής.¹⁸⁶

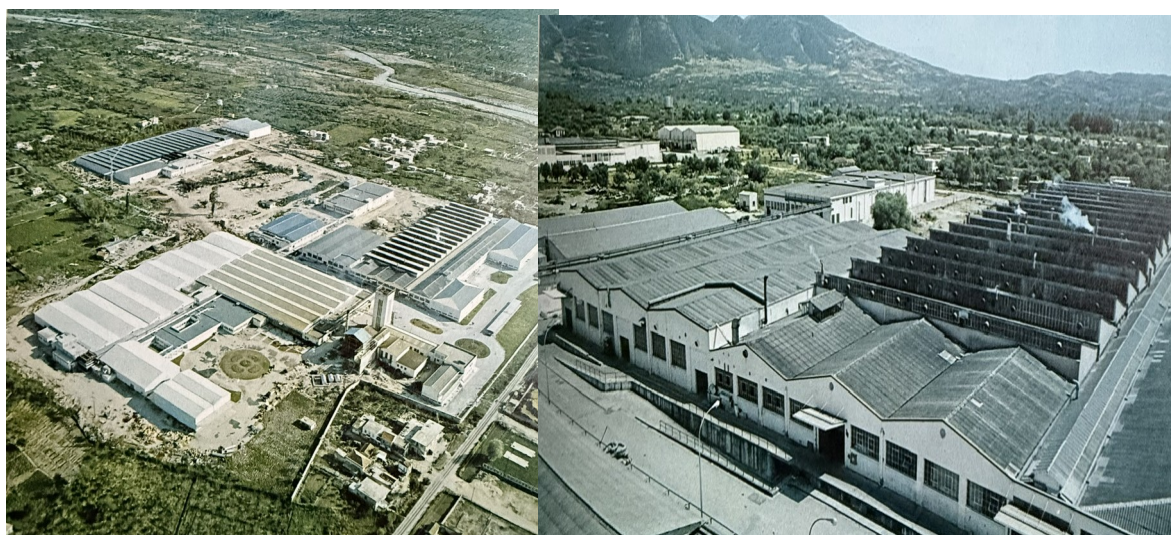
Η μετοχική σύνθεση το 1970 άλλαξε με τον κύριο μέτοχο να είναι η ΕΤΕ με 90.000 μετοχές, ενώ η οικογένεια Στράτου κατείχε 67.000 μετοχές και η οικογένεια Κατσάμπα περίπου 47.000 μετοχές. Το 1981, ο όμιλος εξαγόρασε τη γερμανική Van Delden, μεταφέροντας εκεί την τεχνογνωσία του κοτλέ.

Εικόνα 2-6: Τα διευθυντικά στελέχη της εταιρείας το 1980. Αριστερά προς τα δεξιά διακρίνονται ο Κωνσταντίνος Δεληγιάννης, Θόδωρος Στράτος, Ιάσων Στράτος, στο κέντρο ο Χρ. Κατσάμπας, Σπύρος Παναγιωτόπουλος, Αρης Κατσάμπας και Φαίδων Στράτος. (Πηγή: Νίκος Σαραφόπουλος, *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*. Πάτρα, Επιστημονικό Πάρκο, 2008, 243).

¹⁸⁶ Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 307-308.

Η θυγατρική τεχνική εταιρεία BIEΧ εξελίχθηκε σε ισχυρό ανάδοχο μεγάλων έργων (Pirelli, ΔΕΗ), απασχολώντας 710 εργαζομένους: «Όταν ήρθαν τα καινούρια μηχανήματα [...] θα έπρεπε να απολυθούν 60 άτομα, και τότε για να το γλιτώσω αυτό, σκέφτηκα να αποκτήσει άλλη μια δραστηριότητα η Πειραική, δηλαδή να έχει και το μηχανουργείο και [...] έφτιαξε τελικά χάρης και στην ύπαρξη μηχανικών της εταιρείας, όπως ήταν ο μακαρίτης ο Νίκος ο Κατσάρης, ο οποίος πέθανε από καρκίνο σε προχωρημένη ηλικία τότε, ο Σπύρος ο Καραλής, ο οποίος πέθανε προ διετίας, ο Ιάσων ο Στράτος ο οποίος ζει, είναι ο τρίτος στην οικογένεια, αυτός είναι 95 τώρα, αυτός ήταν μηχανολόγος του Κολάμπια αλλά ήταν και μηχανολόγος-ηλεκτρολόγος του Εθνικού Μετσοβίου. Με αυτούς τους ανθρώπους και με τον ξάδερφό της, τον Κίμωνα τον Τελικιάνη, ο οποίος ήταν μηχανολόγος από ένα πολύ περιβόητο πολυτεχνείο του State της Νέας Υόρκης, ο οποίος αυτή φτιάξαμε την εταιρεία BIEΧ [...] είχε στήσει μηχανολογικά στην Πάτρα της Pirelli το εργοστάσιο με τα λάστιχα, είχε στήσει στη Θεσσαλονίκη το εργοστάσιο της Good year. [...] και πέραν αυτού είχε κάνει ένα σωρό κατασκευές, μεταξύ των οποίων και τις περιβόητες αύρες της αστυνομίας».¹⁸⁷ Το 1962, η περιοχή Κρύα Ιτεών Πατρών, η οποία διέθετε άφθονους υδάτινους πόρους, επιλέχθηκε για την επέκταση των Εργοστασίων Ε' και ΣΤ'.

Εικόνα 2-7: Αεροφωτογραφίες του εργοστασίου της Πειραικής- Πατραϊκής στην Πάτρα. (Πηγή: *Πειραική- Πατραϊκή, 50 χρόνια*. Επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης. Αθήνα: Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969, 22-23).

¹⁸⁷ Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

Το νέο καθετοποιημένο συγκρότημα (κλωστήριο, στριπτήριο, υφαντήριο, βαφείο, φινιριστήριο) αντικατέστησε τις παλιές εγκαταστάσεις της Καλλιθέας και της Πάτρας, και εγκαινιάστηκε επίσημα στις 8 Μαΐου 1965, παρουσία του βασιλιά Κωνσταντίνου.¹⁸⁸ Το 1963 ιδρύθηκε η θυγατρική «Ελληνική Βιομηχανία Βάμβακος» με κεφάλαιο 60.000.000 δραχμές, θεμελιώνοντας κλωστήριο 36.000 ατράκτων, ενώ πραγματοποιήθηκε επέκταση με μονάδες σε Σύρο και Χαλκίδα. Στο απόγειό της, η Πειραιϊκή-Πατραϊκή ήλεγχε 250.000 αδράχτια σε σύνολο 1.000.000 πανελλαδικά, με το 60% των εγκαταστάσεων της δεκαετίας του 1960 να είναι αυτοματοποιημένο. Η εταιρεία εφάρμοσε μια πολυπρομηθευτική στρατηγική αγοράς εξοπλισμού από τη Γερμανία (Deutsche Werke), την Ελβετία (Sulzer, Rüti), το Βέλγιο (Picanol) και τις ΗΠΑ (Draper), η τελευταία ως όρος για τη δανειοδότηση από την Export-Import Bank. Ο παλαιότερος βελγικός και αμερικανικός εξοπλισμός αντικαταστάθηκε από 750 ελβετικούς αργαλειούς υψηλής ταχύτητας (Sulzer και Rüti), εκτινάσσοντας την παραγωγικότητα.¹⁸⁹

Εικόνα 2-8: Αργαλειοί Sulzer στο τμήμα του υφαντηρίου της Πειραιϊκής- Πατραϊκής στην Πάτρα. (Πηγή: *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*. Επιμέλεια Φρ. Φραντζίσκας. Αθήνα: Ασπώτη ΕΛΚΑ, 1969, 39).

188 Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 344· Αλέκος Μαρασλής, *Ιστορία της Πάτρας: Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης* (Πάτρα: Ιδιωτικές Εκδόσεις Πάτρας, 1983), 83.

189 Κατσάμπας, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*, 339· Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 280-282.

Ο ηλεκτρολόγος της εταιρείας, Κώστας Φίλιας θυμάται τη διεθνή γλώσσα συνεννόησης με τους τεχνικούς των ξένων εταιρειών όταν πήγαν να εγκαταστήσουν τις μηχανές: «Γίνανε πολλές μετακινήσεις μηχανών, έφτιαχναν κτίρια τις παίρνανε από εδώ, τις βάζανε από εκεί για διευθέτηση χώρου, πίστευαν ότι ήταν καλύτερα. [...] Φέρανε καινούργια αργαλειά πολύ δουλειά. [...] Εμείς δεν επισκευάζαμε, τοποθετούσαμε μηχανήματα, Έρχονταν ξένοι, Άγγλοι, Γάλλοι, Πορτογάλοι, Ισπανοί, Αμερικάνοι συνεννοούμαστε [...] οι περισσότεροι με την διεθνή γλώσσα».¹⁹⁰ Με την παλαιά τεχνολογία, πέντε άτομα προσωπικό λειτουργούσαν 48 αργαλειούς μονού φάρδους με 200 χτυπήματα/λεπτό. Με τους σύγχρονους, το ίδιο προσωπικό εξυπηρετούσε 48 αργαλειούς τριπλού φάρδους, τετραπλασιάζοντας την απόδοση. Ενδεικτικά, η παραγωγή 100 κιλών νήματος απαιτούσε πλέον μόλις 7 ώρες στις σύγχρονες μονάδες, έναντι 35 ωρών στις παλαιές.¹⁹¹

Το καθετοποιημένο βιομηχανικό συγκρότημα στην Πάτρα κατανεμόταν σε τέσσερα εξειδικευμένα εργοστάσια. Το Εργοστάσιο Ε' (κλωστήριο) περιελάμβανε δύο μονάδες με 36.000 ατράκτους και τμήμα ποιοτικού ελέγχου βάμβακος. Το Εργοστάσιο ΣΤ' (υφαντήριο) με δύο υπομονάδες εξειδικευμένης ύφανσης με τμήμα μακροσκοπικού ελέγχου. Στο Εργοστάσιο Η' (πλεκτήριο) γινόταν η βιομηχανική πλέξη υφασμάτων και στο Εργοστάσιο Α' (εξευγενισμού), όπου πραγματοποιείτο η λεύκανση, η βαφή και το φινίρισμα, υποστηριζόμενο από χημείο, στριπτήριο και βαφείο νημάτων.

Το συγκρότημα εκτεινόταν σε 207.688 τ.μ. (99.075 τ.μ. καλυμμένη επιφάνεια) και διέθετε αυτόνομο σταθμό θερμοηλεκτρικής ενέργειας και βιολογικό καθαρισμό.¹⁹² Σε επίπεδο εταιρικής ευθύνης και τεχνολογίας, η Πειραιϊκή Πατραϊκή αναδείχθηκε πρωτοπόρος. Εγκατέστησε αυτόνομο δίκτυο υδροδότησης από αρτεσιανά πηγάδια στις Ιτιές και εισήγαγε, πρώτη στον κλάδο, σύγχρονες μονάδες βιολογικού καθαρισμού των υδάτων,

190 Κώστας Φίλιας, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 18 Δεκεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

191 Αντώνης Κεφαλάς, *Πτυχές εκβιομηχάνισης 1945-2010: Μια ιστορία. Επιχειρηματίες και Επιχειρήσεις - Κράτος, Τράπεζες και Συνδικάτα* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2019), 544.

192 Το 1969, ο όμιλος παρουσίαζε εντυπωσιακά μεγέθη με συνολική έκταση εγκαταστάσεων 306.000 τ.μ., 110.000 ατράκτους και 750 ιστούς, απορροφούσε το 80% της εγχώριας παραγωγής βάμβακος (15.000 τόνους ετησίως) και παρήγε 23.000.000 μέτρα υφάσματος, απασχολώντας 4.500 εργαζομένους. Η εξωστρεφής αυτή δυναμική οδήγησε το 1968 σε κύκλο εργασιών 800.000.000 δραχμών και διεθνείς εξαγωγές ύψους 4.000.000 δολαρίων σε Ευρώπη, Αφρική και Βόρεια Αμερική, βλ. *Πειραιϊκή-Πατραϊκή*, 50 χρόνια, 32, 50, 58.

υποστηριζόμενες από εξειδικευμένο ερευνητικό τμήμα επιστημόνων. Αντιδρώντας στην πετρελαϊκή κρίση του 1973, εφάρμοσε πρόγραμμα ενεργειακής εξοικονόμησης, επιτυγχάνοντας μείωση της κατανάλωσης κατά 12%, ενώ εισήγαγε ηλεκτρονικούς υπολογιστές στη διαχείριση των εργοστασίων και των κέντρων διανομής.¹⁹³

Το 1966, η Πειραιϊκή- Πατραϊκή κάλυπτε το 42% των συνολικών ελληνικών εξαγωγών βαμβακουργιάς, αγγίζοντας τα 12.000.000 δολάρια. Στις 7 Δεκεμβρίου 1962, το περιοδικό *Time* την χαρακτήρισε ως βιομηχανικό πρότυπο, αναδεικνύοντας το επενδυτικό πλάνο του τότε γενικού διευθυντή Χρ. Στράτου, ύψους 30.000.000 δολαρίων. Το διεθνές δημοσίευμα υπογράμμιζε την τεχνολογική της πρωτοπορία, την περιβαλλοντική μέριμνα μέσω φίλτρων ρύπανσης και την έντονη εξωστρέφεια μιας επιχείρησης που «δεν στερείται τιμών στην Ελλάδα».¹⁹⁴ Αυτό ισχυρίζεται και ο Κ. Φίλιας: «Η Πειραιϊκή Πατραϊκή θεωρείτο ένα από τα μεγαλύτερα εργοστάσια των Βαλκανίων και με την τεχνολογία και με την τεχνογνωσία, και μην ξεχνάμε ένα μεγάλο μέρος των πρώτων υλών, τις έπαιρνε από την Ελλάδα. Το βαμβάκι μπορεί να έπαιρνε από την Αίγυπτο αλλά έπαιρνε και από εδώ, από την Λάρισα επάνω. Ανταλλακτικά έπαιρνε από την κοινωνία των Πατρών».¹⁹⁵ Στα 50 της χρόνια η εταιρεία υπερηφανευόταν ότι διέθετε επτά εκσυγχρονισμένα εργοστάσια, με μηχανική ισχύ 22.000 ίππων και επεξεργαζόταν ετήσια 15.000 τόνους βάμβακος. Η παραγωγική της δυναμικότητα ανερχόταν σε 23.000.000 μέτρα υφάσματος και 28.000.000 μέτρα φινιρίσματος καθιστώντας την, ηγέτιδα δύναμη στην εγχώρια κλωστοϋφαντουργία.¹⁹⁶

Καθιερώθηκε μόνιμο εκθετήριο οικιακού εξοπλισμού στην οδό Ομήρου και εποχιακών ειδών στον σταθμό του ΗΣΑΠ στην Ομόνοια, ενώ η εταιρεία συμμετείχε δυναμικά στη ΔΕΘ. Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή διέθετε ένα οργανωμένο δίκτυο καταστημάτων λιανικής σε Αθήνα και Πάτρα, όπου η προβολή των προϊόντων (σεντόνια, πετσέτες, τεντόπανα)

193 Κεφαλός, *Πτυχές εκβιομηχάνισης 1945-2010: Μια ιστορία. Επιχειρηματίες και Επιχειρήσεις - Κράτος, Τράπεζες και Συνδικάτα*, 555.

194 Greece: Counting on cotton, *Time*, 7 Δεκεμβρίου 1962, <https://time.com/archive/6625851/greece-counting-on-cotton/> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

195 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

196 *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, 3-4.

γινόταν σε βιτρίνες, την επιμέλεια των οποίων είχε αναλάβει η Βιβή Φασόη, που στη συνέχεια εργάστηκε στο σχεδιαστήριο του εργοστασίου της Πάτρας: «σπούδασα σε μια σχολή διακοσμητικών, διακοσμητικής ΠΕΤΡΑ στην Αθήνα [...] είχα ασχοληθεί για λίγο με τις βιτρίνες της Πειραιϊκής- Πατραϊκής μαζί με την κυρία Έλλη Στράτου [...] διακοσμούσαμε ανάλογα τα Χριστουγεννιάτικα, όταν ήταν Χριστούγεννα [...] ύστερα τα καλοκαιρινά, [...] σεντόνια, πετσέτες, τεντόπανα, ό,τι έβγαζε η Πειραιϊκή- Πατραϊκή».¹⁹⁷

Εικόνα 2-9: Βιτρίνα καταστήματος Πειραιϊκής- Πατραϊκής. (Πηγή: *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*. Επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης. Αθήνα: Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969, 66).

Ο Θ. Στράτος θυμάται και την περιβόητη BIANCA, που την είχαν αναλάβει οι κόρες του Χρ. Κατσάμπα: «οι δυο αδελφές, η θανούσα Σοφία και η Χριστίνα, είχαν ξεκινήσει την περιβόητη Bianca, η οποία ήταν μια εταιρεία λευκών ειδών, όχι μόνο Πειραιϊκής, αλλά και

¹⁹⁷ Βιβή Φασόη, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 13 Δεκεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

άλλων ειδών [...] το οποίο επίσης το πουλήσανε».¹⁹⁸ Το λογότυπο επανασχεδιάστηκε με δύο κεφαλαία «Π» σε μορφή μαιάνδρου, ενισχύοντας την ελληνικότητα του σήματος.¹⁹⁹

Σε αντίθεση με τα εξειδικευμένα εργοστάσια του εξωτερικού, η Πειραιϊκή- Πατραϊκή κάλυπτε όλο το κύκλωμα κατεργασίας του ελληνικού βάμβακος. Με ημερήσια παραγωγή 80.000 μέτρων, παρήγαγε μια τεράστια ποικιλία προϊόντων, από είδη ένδυσης, σεντόνια και κουρτίνες, έως στολές των Ενόπλων Δυνάμεων, σχολικές ποδιές.

Από το 1955, η εταιρεία εξέδιδε τριμηνιαίο έντυπο υπό τη διεύθυνση του Αλέξανδρου Δεληγιάννη. Ξεκινώντας ως τετρασέλιδο δελτίο πληροφοριών, εξελίχθηκε σε ένα καλλιτεχνικό, πλούσια εικονογραφημένο περιοδικό ευρωπαϊκών προδιαγραφών, το οποίο κάλυπτε βιομηχανικά, κοινωνικά, οικολογικά και λαογραφικά θέματα. Τον Ιούνιο του 1969, η επικοινωνία συμπληρώθηκε με την έκδοση μηνιαίας οκτασέλιδης εφημερίδας προορισμένης αποκλειστικά για το προσωπικό και την καθημερινή ζωή της εταιρείας.²⁰⁰

198 Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

199 *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, 51.

200 Στο ίδιο, 69.

Βασιλική Δρακούλη, Πειραική- Πατραϊκή: Η σιωπή των εγκαταλελειμμένων κτηρίων. Προφορική ιστορία της βιομηχανικής κληρονομιάς της Πάτρας και δυνατότητες αξιοποίησής της στη Δημόσια Ιστορία

Εικόνα 2- 10: Εξώφυλλα περιοδικών Πειραικής- Πατραϊκής και υλικό από τη στήλη «Δικά μας». (Πηγή: Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ).

2.5 Ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων και οι ελπίδες επαναλειτουργίας (1980-1997)

Το 1982, η Πειραική- Πατραϊκή απέσπασε το Πανελλήνιο Βραβείο Εξαγωγών, αλλά ταυτόχρονα κατέγραψε ζημιές 770 εκατομμυρίων δραχμών, ενώ απεβίωσε ο Χριστόφορος Στράτος. Η υπουργοποίησή του κατά τη Μεταπολίτευση επικρίθηκε ως προσπάθεια

πολιτικής προστασίας μιας υπερχρεωμένης επιχείρησης. Αντίθετα, η διοίκηση απέδιδε την κρίση στην κρατική αδράνεια και τον αθέμιτο ανταγωνισμό.²⁰¹ Ο διαρκής δανεισμός και η εξαγορά ζημιογόνων θυγατρικών προκάλεσαν λειτουργική ασφυξία την περίοδο 1983–1984. Η οικονομική αυτή κατάσταση οδήγησε στην απώλεια του ελέγχου από τους ιδρυτές υπέρ της Εθνικής Τράπεζας και, το 1984, στην υπαγωγή της εταιρείας στον ΟΑΕ.²⁰² Το 1983, οι οικογένειες Στράτου- Κατσάμπα υπέγραψαν τον καταληκτικό ισολογισμό της εταιρείας, ο οποίος αποτυπώνει υποχρεώσεις 28 δισ. και ζημιές 4,6 δισ. δραχμών.

Χαρακτηρισμένη ως «προβληματική» λόγω του υπέρμετρου δανεισμού και του πλεονάζοντος προσωπικού, η επιχείρηση υπάχθηκε στον ΟΑΕ βάσει της οικονομικής πολιτικής του Γεράσιμου Αρσένη. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαίωσε τους προεκλογικούς φόβους του Χριστόφορου Στράτου για κρατικοποίηση από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, αν και μεταγενέστερα η Νέα Δημοκρατία υποστήριξε το κλείσιμο της βιομηχανίας λόγω του υψηλού κόστους για τους φορολογουμένους.²⁰³ Τα απολογιστικά στοιχεία κατέδειξαν ότι η κρατική διαχείριση απέτυχε να εξυγιάνει την Πειραιϊκή- Πατραϊκή, επιτείνοντας την κατάρρευση. Έως το 1985, τα χρέη αυξήθηκαν κατά 89,28%, αγγίζοντας τα 53 δισ. δραχμές, με τις ετήσιες ζημιές να ανέρχονται στα 8,4 δισ. Παράλληλα, η παραγωγική διαδικασία στα κλωστοϋφαντουργεία παρέλυσε λόγω σοβαρών ελλείψεων σε πρώτες ύλες και ανταλλακτικά, γεγονός που εξανάγκασε το προσωπικό σε κανιβαλισμό λειτουργικών μηχανών. Το εργατικό σωματείο απέδωσε αυτή τη λειτουργική αποδιοργάνωση στην ανεπάρκεια των κρατικών διοικήσεων.²⁰⁴

201 Κεφαλάς, *Πτυχές εκβιομηχάνισης 1945-2010: Μια ιστορία. Επιχειρηματίες και Επιχειρήσεις - Κράτος, Τράπεζες και Συνδικάτα*, 547.

202 Η τράπεζα έλεγχε τη συντριπτική πλειοψηφία των μετοχών, περιορίζοντας τους ιδρυτές στο 20%, και μόλις στο 2,4% το 1983, βλ. Σταύρος Κατσούρας, «Εργασία, συνείδηση και συνδικάτα: Η περίπτωση της ελληνικής μεταπολεμικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2004, 284.

203 Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος: Ένας ευπατρίδης της πολιτικής*, 282· Διαμαντής Γκολφινόπουλος, *Πειραιϊκή-Πατραϊκή: Η πτώση* (Αθήνα: Κουκκίδα, 2025), 36.

204 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 1.212, 1.243.

Ο Θ. Στράτος 34 χρόνια μετά, επικρίνει την κοινωνικοποίηση ως ιδεολογικό πείραμα των Α. Παπανδρέου, Γ. Αρσένη και Χ. Φλωράκης: «Θα μπορούσαμε να αντισταθούμε, διότι θα μπορούσαμε να ζητήσουμε περιθώριο να κάνουμε αύξηση κεφαλαίου. Αν κάναμε αύξηση κεφαλαίου βγάzaμε από πάνω μας το δάνειο της Εθνικής. Ένα μεγάλο ψέμα είναι ότι το δάνειο, είπε ο Αρσένης στη Βουλή, ότι δεν μπορεί η εταιρεία να έχει δικό της κεφάλαιο ένα δίσ και να χρωστάει δύο δίσ [...] αλλά δεν ήταν δάνειο. Η Εθνική Τράπεζα για λόγους ασφάλειας την προεξόφληση των γραμματειών και τα λοιπά, έπαιρνε τα γραμμάτια, σου προεξοφλήσουν εσένα για να έχεις κεφάλαιο κινήσεως, αλλά στο έκανε και δάνειο για να είναι πιο σίγουρη, αφού ούτως ή άλλως σου βάσταγε το 20%. Λοιπόν, το ένα δισ ήτανε πουλημένο, και το λέγανε το κανονικό. Ήτανε ένα δίσ κεφάλαιο και ένα δίσ είχε δάνειο, αλλά κανένας στη Βουλή δεν σηκώθηκε να πει κάτι [...] γιατί το ξέρανε [...] ήτανε ελεύθερες οι εισαγωγές για έξω, [...] αλλά όταν αγόραζες απ' την Ελλάδα μπορούσες να αγοράζεις επί πιστώσει. Το κράτος το ήθελε αυτό, διότι δι' αυτού του τρόπου περιόριζε τα εισαγόμενα και η βιομηχανία κατά κάποιον τρόπο το ήθελε [...] Λοιπόν ελέχθη αυτό το ψέμα και μάλιστα ελέχθηκε το εξής. Όταν πήρανε πια την Πειραική και έκανε την ανακοίνωση ο Αρσένης στη Βουλή, εκεί σηκώθηκε ο Φλωράκης και λέει και τι άλλο τους πήραμε [...] Η υπηρεσιακή Πατραϊκή φαίνεται να χρεώθηκε επιπλέον όταν πέρασε στον Οργανισμό, δηλαδή χειροτέρεψαν τα πράγματα, δεν έγιναν καλύτερα στα οικονομικά της Πειραικής- Πατραϊκής».²⁰⁵

Έως το 1991, ο όμιλος διασπάστηκε σε θυγατρικές εταιρείες, με τις υποχρεώσεις να αγγίζουν τα 105,5 δισ. δραχμές και τα ίδια κεφάλαια να καθίστανται αρνητικά. Το σχέδιο εξυγίανσης (1990–1992) οδήγησε σε 604 απολύσεις και σφοδρές κινητοποιήσεις, οδηγώντας στην οριστική παύση λειτουργίας του μεγαλύτερου καθετοποιημένου συγκροτήματος της εταιρείας στην Πάτρα, τον Οκτώβριο του 1992. Το τελικό κεφάλαιο της «Πειραικής- Πατραϊκής» σφραγίστηκε από έντονο πολιτικό παρασκήνιο και διαδοχικές χαμένες ευκαιρίες ιδιωτικοποίησης. Κατά την περίοδο 1992–1993, η πρόταση των οικογενειών Στράτου και Κατσάμπα για ενιαία εξαγορά του συγκροτήματος απορρίφθηκε λόγω εσωκομματικών αντιδράσεων στη Νέα Δημοκρατία, παρά τη θετική

205 Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

εισήγηση του Υπουργού Οικονομικών Ι. Παλαιοκρασσά. Με την κυβερνητική αλλαγή του ΠΑΣΟΚ, ο διεθνής Όμιλος Olayan κατέθεσε προσφορά με τίμημα διπλάσιο από τις απαιτήσεις του ΟΑΕ.²⁰⁶

Αρκετοί εργαζόμενοι επέστρεψαν για να συντηρήσουν τις μηχανές για να επαναλειτουργήσει, μεταξύ αυτών και ο Θόδωρος Μελίδης, που είχε διατελέσει διευθυντής στο Χημείο και στο Εργοστάσιο Α': «Επανήλθα [...] εγώ και άλλος ένας τεχνικός ο κύριος Μίντζας, τεχνικός μηχανικός και μηχανολόγος αναλάβαμε τη συντήρηση [...] συν ήταν και ο κύριος Γιώργος Τσώνης, ένας άλλος χημικός μηχανικός που είμαστε όλοι μαζί εδώ στο πρώτο εργοστάσιο. Καλέσαμε προσωπικό το οποίο ανέλαβε πάλι τη συντήρηση μηχανών κλπ. Η εκπαίδευση ξεκίνησε γύρω τέλη του '93, όταν ξαναβγήκε τότε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, κράτησε πέντε, έξι μήνες. Κατόπιν έγιναν προσπάθειες. Κάναμε δοκιμαστικό λειτουργία του εργοστασίου για να δούμε πώς δουλεύουν οι μηχανές, σε τι κατάσταση είναι, κλπ και αφού συντηρήθηκε το εργοστάσιο και ήταν πλέον ετοιμοπόλεμο [...] γινόνταν προσπάθειες ποιος θα πάρει την εταιρεία. Πλειοδότης ήταν ένα consortium [κοινοπραξία] που ήταν μια εταιρεία Αραβικών συμφερόντων οι Olayan [...] αλλά έβαζε την χρηματοδότηση και η οικογένεια Στράτου-Κατσάμπα, η οποία θα κάνει και το management. Όλα ήταν έτοιμα και ο συγχωρεμένος ο Παπανδρέου είχε δώσει την έγκριση, αλλά έπαθε τότε με την καρδιά του».²⁰⁷

Η ανάληψη του Υπουργείου Βιομηχανίας από τη Βάσω Παπανδρέου οδήγησε στην απόρριψη του «σχεδίου Olayan», ωθώντας τη βιομηχανία σε οριστική εκκαθάριση με χρέη άνω των 200 δισ. δραχμών, παρόλο, που όπως σημειώνει ο Θ. Στράτος: «ξέρανε ότι ο Ροκόφυλλος και ο Πεπονής είχαν σχεδόν φτάσει κι είχαν δώσει χέρια με τους Olayan και μας κανονίσανε να πάμε, και πήγαμε. Το είδανε το εργοστάσιο οι Αμερικάνοι, τα χάσανε, δηλαδή έναντι των δικών τους, ήτανε προηγμένο. Και λέω 'θέλετε να δείτε σε ποια κατάσταση είναι;' [...] 'Πάμε', λέω, 'στο Υφαντήριο' και να φωνάζω μια υφάντρα. Της λέω 'βάλε μπρος τον αργαλειό σου', είχε στιμόνια πάνω. Τον έβαλε μπρος, τα

206 Κεφαλάς, *Πτυχές εκβιομηχάνισης 1945-2010: Μια ιστορία. Επιχειρηματίες και Επιχειρήσεις - Κράτος, Τράπεζες και Συνδικάτα*, 550.

207 Θεόδωρος Μελίδης, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 11 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

χάσανε. Υφάνθηκε μπροστά τους δύο-τρία μέτρα πανί, χωρίς ένα σταμάτημα [...] εγώ με μισή καρδιά θα πήγαινα. [...] δεν ήμουν για σύμβουλος τώρα. Δεν με ενδιέφερε. Εμένα με ενδιέφερε η παραγωγή, το τεχνικό μέρος ».²⁰⁸

Ο Θ. Μελίδης τονίζει ότι πίσω από τη μη υλοποίηση του σχεδίου ίσως κρύβονταν συμφέροντα ανταγωνιστών: «η κυρία Βάσω Παπανδρέου ήταν αντίθετη στο άνοιγμα του εργοστασίου και υπήρχαν και συμφέροντα από τη Θεσσαλονίκη, από το εργοστάσιο το οποίο είχε γίνει για την παραγωγή Denim, το οποίο είχαν και αυτοί τις άκρες τους στην κυβέρνηση, τους Βορειοελλαδίτες, Τσοχατζόπουλο, Βενιζέλο και τα λοιπά, οι οποίοι είχαν τους ανθρώπους τους στον ΟΑΕΚ και εμποδίζανε κατά κάποιον τρόπο να προχωρήσει όλη η ιστορία».²⁰⁹ Η θέση αυτή του κ. Μελίδη αναφέρεται και στο βιβλίο του προέδρου του Σωματίου Εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής για καταγγελίες του πρώην υπουργού Βιομηχανίας, Χρ. Ροκόφυλλου ότι οι πιέσεις για να μην ανοίξει η Πειραιϊκή- Πατραϊκή ήταν «από ανταγωνιστές του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας».²¹⁰

Το 1997, εκπονήθηκε δεκαετής επιχειρησιακό σχέδιο επαναλειτουργίας, με τους εργαζομένους να προτείνουν τη σταδιακή εξαγορά της εταιρείας, αξίας 1,8 δισ. δραχμών, μέσω παρακράτησης μέρους των αποδοχών τους.²¹¹ Το πλάνο παρουσιάστηκε από τον διευθυντή του ΙΝΕ, Σάββα Ρομπόλη, προβλέποντας κερδοφορία από το πρώτο έτος. Ωστόσο, η τότε υφυπουργός Ανάπτυξης, Άννα Διαμαντοπούλου, έθεσε ως όρο την εύρεση μάνατζερ και χρηματοδότησης, κρίνοντας τελικά τη μελέτη ανεπαρκή τον Φεβρουάριο του 1998. Παρά το μεταγενέστερο αγοραστικό ενδιαφέρον του Νικολάου Ρίζου, η κ. Διαμαντοπούλου ξεκαθάρισε ότι η επιχείρηση «ούτε πωλείται ούτε ενοικιάζεται».²¹²

208 Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

209 Θ. Μελίδης, συνεντεύξη, ό.π.

210 Γκολφινόπουλος, *Πειραιϊκή-Πατραϊκή: Η πτώση*, 114.

211 ΙΝΕ/ΓΣΕΕ. 1997, «Επιχειρησιακό σχέδιο επαναλειτουργίας και μελέτη βιωσιμότητας της κλωστοϋφαντουργικής εταιρείας “Πειραιϊκή-Πατραϊκή”», *Ενημέρωση* (Μηνιαία Έκδοση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ), τχ. 26 (Ιούνιος): 15, 21 https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/26-IOYNIOS_1997.pdf (ημερομηνία πρόσβασης 6/6/2026).

212 Γκολφινόπουλος, *Πειραιϊκή-Πατραϊκή: Η πτώση*, 131-139.

Κεφάλαιο 3. Το ανθρώπινο «μωσαϊκό» της παραγωγής (1965-1992) : Η «φωνή» των εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής

3.1 Η διαδικασία πρόσληψης και το δίκτυο «πατρωνίας»

Η διοικητική συγκρότηση και οι εργασιακές σχέσεις της Πειραιϊκής- Πατραϊκής αποτυπώνουν ένα σύνθετο μοντέλο, το οποίο ισορροπούσε ανάμεσα στον αυστηρό οργανωτικό εξορθολογισμό και την καλλιέργεια ενός πατερναλιστικού κλίματος. Η ιεραρχική δομή της εξασφάλιζε μια σαφή πυραμίδα ελέγχου, με αυτόνομους διευθυντές και προϊσταμένους ανά εργοστασιακή μονάδα. Οι διαδικασίες πρόσληψης παρουσίαζαν διαφοροποιήσεις αναλόγως την εξειδίκευση και τη θέση εργασίας. Ο διευθυντής του Εργοστασίου Α', Θόδωρος Μελίδης αναφέρει ότι περνούσαν από τρεις συνεντεύξεις, η τελευταία με τον διευθύνοντα σύμβουλο Θεόδωρο Στράτο: «Όταν έπιανες δουλειά εδώ, στην αρχή έπρεπε να έχεις μία περίοδο, εξάμηνη περίπου, εκπαιδύσεως [...] και σε κάθε κύκλο εκπαίδευσης [...] γράφαμε και μία έκθεση [...] τις διάβαζε τότε ο κύριος Στράτος, γιατί ήθελε να βλέπει πώς σκεφτόμαστε και κουβεντιάζαμε κατά διαστήματα».²¹³ Ο πτυχιούχος μηχανικός Σ.Λ. όταν εργαζόταν παράλληλα με τη στρατιωτική του θητεία, τον προέτρεψε να μειώσει τις ώρες εργασίας: «Όταν ο κύριος Στράτος διαπίστωσε ότι ξόδευα δύο με δέκα το βράδυ, μου είπε ‘να φεύγεις νωρίς, να κάθεσαι δύο-τρεις ώρες και να φεύγεις, να πας να βρεις κανένα γυναίκα να παντρευτείς. Έχεις καιρό να δουλέψεις πολλές ώρες σε αυτό το εργοστάσιο’».²¹⁴

Άλλες κατηγορίες προσωπικού υποβάλλονταν σε γραπτές ή προφορικές εξετάσεις, με την Έλσα Μακρυκώστα να αναφέρει: «Το 1966 έδωσα εξετάσεις σαν υπάλληλος, γιατί τότε δίναμε εξετάσεις για να γίνουμε υπάλληλοι στην Πατραϊκή και στη συνέχεια

²¹³ Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

²¹⁴ Σ.Λ., [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 21 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

υπαλληλοποιήθηκα».²¹⁵ Αναφορικά με το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, η διαδικασία ήταν απλοποιημένη και στηριζόταν σε σύντομες συνεντεύξεις και πρακτικά τεστ, σαν αυτό, που υποβλήθηκε η Πανωραία Τσιάμη: «Περάσαμε κάποια τεστ, μαθαίναμε τον κόμπο [...] έναν ειδικό κόμπο που δέναμε την κλωστή όταν κοβόταν».²¹⁶ Επίσης, εβδομαδιαίως στη πύλη του εργοστασίου συγκεντρώνονταν άτομα, που αναζητούσαν εργασία: «Κάθε Δευτέρα ερχόταν στο φυλάκιο πολύς κόσμος [...] και έβγαине κάποιος υπεύθυνος [...] και έπαιρνε όσους θέλανε».²¹⁷ Η προϋπηρεσία δεν ήταν απαραίτητη, καθώς η τεχνική κατάρτιση πραγματοποιούνταν ενδοεπιχειρησιακά δίπλα σε έμπειρους εργάτες, όπως περιγράφει ο ηλεκτρολόγος Κώστας Φίλιας, ο οποίος το πρωί πήγαινε σχολείο και περπατούσε περίπου 3 χιλιόμετρα για να πάει να εργαστεί στην Πειραική- Πατραϊκή: «Ήταν ο μάστοράς μου και πήγαινα κοντά του. Του πήγαινα τα εργαλεία, μου έλεγε, μου έδειχνε και έτσι συνήθισα, και έγινα, ότι έγινα. [...] το '75 όταν γύρισα από τον στρατό, είχα βγάλει και τις άδειες [...] και έγινα τεχνίτης- συντηρητής την Γ' ειδικότητα».²¹⁸

Οι προφορικές μαρτυρίες αποκαλύπτουν ένα εκτεταμένο δίκτυο πατρωνίας, με πολιτικές και κοινωνικές συστάσεις, κάτι, που επιβεβαιώνει ο Κ. Φίλιας: «Με κάποιον θείο μου που ήξερε την γυναίκα του διευθυντή. [...] μου ειπαν να έρθεις την τάδε ημέρα, την τάδε ώρα θα πας εκεί».²¹⁹ Η Ε. Τσερεντζούλια και η Ε. Μακρυκώστα εισήλθαν επίσης στην επιχείρηση έχοντας εργαζόμενους στενούς συγγενείς: «Στην Πειραική- Πατραϊκή εργαζόταν ο αδερφός μου, ο οποίος ήταν ηλεκτρολόγος στα μηχανήματα, [...] και εργαζόταν εδώ από 14 χρονών»²²⁰ ή κατείχαν διευθυντικές θέσεις, χωρίς αυτό να σημαίνει χαλάρωση των απαιτήσεων: «Ο Μακρυκώστας στα θέματα της δουλειάς ήταν αμείλικτος και δεν προστάτευε ούτε κι εμάς που είμαστε συγγενείς».²²¹

215 Έλσα Μακρυκώστα, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 3 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

216 Πανωραία Τσιάμη, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 21 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

217 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

218 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

219 Στο ίδιο.

220 Ευανθία (Εύη) Τσερεντζούλια, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 3 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

221 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

Μέχρι το 1984, η πρόσβαση στην εργασία συνδέθηκε στενά με την πολιτική σταδιοδρομία του Χριστόφορου Στράτου ως βουλευτή Αιτωλοακαρνανίας και υπουργού, καθώς και με την καταγωγή του Χρ. Κατσάμπα από την Ευρυτανία. Ο προϊστάμενος του Βιολογικού Καθαρισμού της εταιρείας, Θόδωρος Καραδημήτρης αναφέρει: «Βρήκα μια πόρτα ανοιχτή από το Κατσάμπειο και μπήκα [...] με στείλανε να πάω να βρω κάποιον συγκεκριμένο άνθρωπο [...] μόλις του είπα ότι προέρχομαι από το Κατσάμπειο και λοιπά, με αγκάλιασε λες και ήμουν το παιδί του».²²² Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε προειδοποιήσει τον Χ. Στράτο να μην πολιτευτεί στην επαρχία αναφέρει ο Θ. Μελίδης: «γιατί θα δημιουργήσεις υποχρεώσεις».²²³ Το 1984, το ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού της Πάτρας καταγόταν από την εκλογική του περιφέρεια. Η Ε. Μακρυκώστα θυμάται όταν ένας νεοπροσληφθέντας αρνήθηκε να παραλάβει φόρμες εργασίας επειδή: «θα πάου να θερίσου και όταν τελειώσει ο θέρους τότε θα έρθω» και ένας άλλος διαμαρτυρόταν έντονα και έλεγε: «θα τον εσκίσου τον Υπουργό [...] μας έταξε ότι θα τρώμε τσιπούρες και μας ταΐζουν σαρδέλες, δηλαδή αυτά τα πράγματα ήταν τραγελαφικά».²²⁴

Οι πρακτικές αυτές κορυφώνονταν προεκλογικά, όταν η εταιρεία παρείχε δωρεάν μεταφορικά μέσα στους εργαζόμενους- ψηφοφόρους: «δίνανε άδεια από την Παρασκευή - τότε δουλεύαμε και τα Σάββατα- και ερχόσαντε για δουλειά την Τρίτη για να πάνε να ψηφίσουν [...] οι ντόπιοι βράζανε».²²⁵ Ανακοινώσεις και μέσω εφημερίδων γίνονταν για προσλήψεις: «Εβγαζε ανακοινώσεις για τους εργαζόμενους τότε στις εφημερίδες [...] και όποιος ήθελε ερχόταν, και αν υπήρχε χώρος, προσλαμβανόταν. Υπήρχε και ο τρόπος, ξέρω γω που έφερνε ο άλλος από το χωριό του [...] και άμα υπήρχε ανάγκη θα πήγαινε στο υφαντήριο, θα πήγαινε στο κλωστήριο».²²⁶

Για τους νεοεισερχόμενους, η πρώτη ημέρα στο εργοστάσιο ήταν μια έντονη βιωματική εμπειρία: «Ήταν αγχωτική, γιατί μπήκα σε ένα χώρο 20 χρονών, που είχαμε διαβάσει τα βιβλία κάποια για χημικές εξετάσεις και τέτοια, αλλά οι εξετάσεις στα υφάσματα ήταν

222 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

223 Θ.Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

224 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

225 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

226 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

τελείως διαφορετικές από αυτά που είχαμε διδαχθεί. [...] γενικώς όλα μου φαίνονταν τεράστια».²²⁷

Εικόνα 3-1: Εργαστηριακός έλεγχος στο χημείο της Πειραικής- Πατραϊκής. (Πηγή: *Πειραική-Πατραϊκή, 50 χρόνια*. Επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης. Αθήνα: Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969, 42).

Το ίδιο ένιωσε και η Βιβή Φασόη κατευθυνόμενη στο σχεδιαστήριο: «Ήμουνά πάρα πολύ χαρούμενη [...] βέβαια υπήρχε κι ένας λίγο φόβος και [...] λίγο δέος ξέρω εγώ το να έρθεις να δουλέψεις στην Πατραϊκή».²²⁸

Το σύστημα αμοιβών περιλάμβανε ένα πλέγμα θεσμοθετημένων επιδομάτων με μικρές διαφοροποιήσεις ανάλογα το τμήμα ή τη βάρδια: «Υπήρχε διαφορά. Ανάλογα σε ποιο τμήμα είσαι. Νομίζω πάντα στα υφαντήρια είχαν μία μικρή διαφορά από εμάς, γιατί ήταν πιο βαριά δουλειά, όπως και το βράδυ είχε λίγο μικρή διαφορά».²²⁹ Η μισθοδοσία υπολογιζόταν χειροκίνητα και διανεμόταν απευθείας στα τμήματα. Κατά τις περιόδους

227 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

228 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

229 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

μαζικών υπαλληλοποιήσεων, οι ανάγκες για υπερεργασία τα Σαββατοκύριακα αυξάνονταν κατακόρυφα: «το βράδυ πήγαινα σπίτι μου και [...] δεν προλάβαινα να δω τα παιδιά μου, τα βλέπα την επόμενη μέρα, γιατί είχαν πέσει για ύπνο, γιατί και αυτά το πρωί πήγαιναν σχολείο. Αλλά φυσικά υπήρχαν καλές αμοιβές και ήταν και η δουλειά τέτοια. Γενικώς την αγαπούσα τη δουλειά μου. [...] γιατί εμείς φτιάχναμε τη μισθοδοσία τότε στα χέρια, δεν υπήρχε το κομπιούτερ ακόμα, τα αναδρομικά στα χέρια των εργαζομένων, τα ημερομίσθια τα φτιάχναμε εμείς, με τις αλλαγές που δίνονταν από το Υπουργείο για τις συμβάσεις που αλλάζανε».²³⁰

Παρά την αρχική αίσθηση αποξένωσης μέσα στο πλήθος και τις θορυβώδεις μηχανές, στον χώρο της παραγωγής αναπτύχθηκαν διαχρονικές φιλίες: «εδώ, έχουν γίνει και κουμπαριές».²³¹ Η κοινή μοίρα της βάρδιας σφυρηλάτησε στενούς δεσμούς και πολυάριθμους γάμους: «Πάρα πολλά γίνανε ζευγάρια [...] Εντάξει φυσιολογικό όταν είσαι οκτώ ώρες εδώ μέσα κάθε μέρα».²³² Για τη βάση του προσωπικού, η Πειραιϊκή- Πατραϊκή αποτέλεσε έναν χώρο κοινωνικής και επαγγελματικής ωρίμανσης: «κατ' αρχήν μεγαλώσαμε, ανδρωθήκαμε».²³³

3.2 Η αισθητηριακή εμπειρία και οι συνθήκες εργασίας

Ο «αισθητηριακός χάρτης» της Πειραιϊκής- Πατραϊκής συνθέτει την εικόνα μιας σκληρής αλλά βαθιά ανθρώπινης βιομηχανικής πραγματικότητας. Από τον ρυθμικό «πυροβολισμό» των αργαλειών Sulzer και το αιωρούμενο βαμβακερό «χιόνι», μέχρι το αποπνικτικό και υγρό περιβάλλον των υπογείων με τα κανάλια των αποβλήτων που βράζανε, το σώμα του εργάτη βρισκόταν σε διαρκή, εξαντλητική τριβή με την ύλη. Ο Θ. Καραδημήτρης παρουσιάζει το εργοστάσιο σαν έναν ζωντανό οργανισμό όπου: «τα πάντα κουνιόντουσαν».²³⁴ Οι άνθρωποι βίωναν στο σώμα τους τη διάσταση της βιομηχανίας.

230 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

231 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

232 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

233 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

234 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

Η ακουστική εμπειρία περνώντας την πύλη του εργοστασίου είναι κάτι, που ακόμη και σήμερα δεν ξεχνούν. Ο πρόεδρος του σωματείου εργαζομένων Δ. Γκολφινόπουλος ξεχωρίζει μια περίπτωση ενός νέου ανθρώπου που ήθελε να εργαστεί: «Κάποτε ήρθε ένα παιδάκι από το χωριό και ζήτηγε δουλειά. Του λέω ‘για πάμε στην Πατραϊκή’ [...] και μόλις άκουγε εδώ μέσα τα μπουμπουνιταργιά που δουλεύανε οι μηχανές μου λέει ‘εγώ δεν θέλω, πάω να φύγω’ [...] μόλις πήγε και ακούει γκάπα γκούπα, μιλάμε για θόρυβο, μου λέει ‘άστο θα περάσω άλλη φορά’».²³⁵ Η ακουστική επιβάρυνση δεν ήταν η ίδια σε όλο το εργοστάσιο. Στα γραφεία, η κατάσταση ήταν ελεγχόμενη, καθώς ο θόρυβος έφτανε ως ένα «ψιλό βουητό από τις μηχανές, αλλά σε χαμηλή ένταση». Στο επίπεδο του ισογείου του Α’ Εργοστασίου, το περιβάλλον χαρακτηριζόταν από ένα «γενικό υπόκωφο βουητό σαν να είσαι σε μια πόλη μέσα που έχει κυκλοφορία».²³⁶ Στην καρδιά της παραγωγής, ο θόρυβος ήταν μη υποφερτός, ειδικά με την εισαγωγή των σύγχρονων ελβετικών αργαλειών Sulzer (μηχανών χωρίς σαΐτα) στο μεγάλο υφαντήριο, που αναβάθμισαν την ποιότητα και την ταχύτητα παραγωγής, μετέτρεψαν όμως τον χώρο σε πεδίο διαδοχικών «πυροβολισμών»: «Αυτά τα σουλτς που είχαμε, τα αργαλιά [...] δεν είχανε σαΐτα που πάει και έρχεται, και την χτυπάει ένα σφυρί, πυροβολούσανε, είχαν σφαίρα. Ήτανε σαν [...] 200 πιστόλια να πυροβολούν την ίδια στιγμή».²³⁷

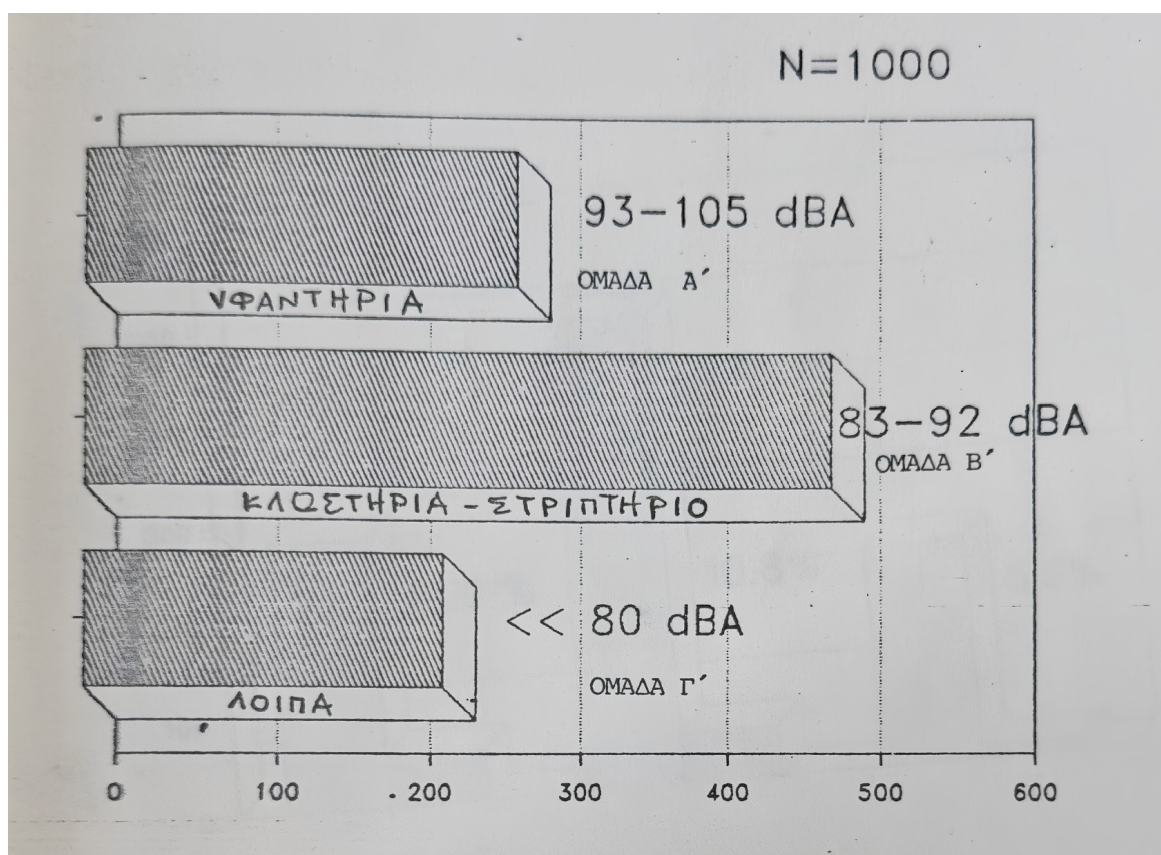
Εικόνα 3-2: Τα αργαλιά στο υφαντήριο, των οποίων ο ήχος παρομοιάζεται με πυροβολισμό 200 πιστολιών.

235 Διαμαντής Γκολφινόπουλος, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 18 Οκτωβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

236 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

237 Σ.Λ., συνέντευξη, ό.π.

Ο Κώστας Φίλιας παρομοιάζει τους με «οπλοπολυβόλα»²³⁸ τονίζοντας ότι η επικοινωνία μεταξύ των εργατών γινόταν πλέον αποκλειστικά με νοήματα. Όταν έμπαινες στα τμήματα αυτά, «μπαμ μπαμ, τρανταζόταν το σύμπαν»,²³⁹ γεγονός που επέβαλε τη χρήση ειδικών απομονωτικών θυρών για να μην επηρεάζονται τα διπλανά τμήματα. Οι μετρήσεις στα αργαλειά Sulzer στο Ε' Εργοστάσιο κατέγραφαν σταθερά εντάσεις της τάξης των 90 ντεσιμπέλ.

Εικόνα 3-3: Συγκριτικά ιατρικά στοιχεία για τα ντεσιμπέλ -μεταξύ άλλων- σε υφαντήρια, κλωστήρια, στριπτήριο και λοιπά τμήματα. (Πηγή: Απόστολος Αποστολόπουλος, «Ακοομέτρηση και επίθεση σε θόρυβο», στο *Ετήσια Ιατρική Έκθεση 1989*, Υγειονομική Υπηρεσία Ιατρικής της Εργασίας, Πειραική- Πατραϊκή (Πάτρα: Φεβρουάριος 1990).

Παρά το γεγονός ότι η διοίκηση παρείχε ωτοασπίδες και ακουστικά, η νοοτροπία πολλών εργατών «δεν έχω ανάγκη» τους οδηγούσε στο να μην τα χρησιμοποιούν: «Ο χειρότερος κατ' εμέ ήχος που δεν τον άντεχα και για αυτό πρωτοστατούσα να φοράνε ωτοασπίδες

²³⁸ Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

²³⁹ Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

ήταν μέσα στο έκτο εργοστάσιο από τις μηχανές σούλτσερ, από τα αργαλιά τα σούλτσερ. Μετράγαμε ντεσιμπέλ 90. Τώρα το να ζεις και να δουλεύεις 8 ώρες σε 90 ντεσιμπέλ ήταν δύσκολο».²⁴⁰ Η μακροχρόνια έκθεση σε αυτές τις συνθήκες άφηνε βαθιά σημάδια, που θα αποτυπωθούν στη συνέχεια με βάση τα ιατρικά στοιχεία, που συγκέντρωνε ο γιατρός της εταιρείας, Απόστολος Αποστολόπουλος. Η Πανωραία Τσιάμη, ανακαλώντας τη δική της εμπειρία από το στριπτήριο και το κλωστήριο, θυμάται: «Βούιζαν τα αυτιά σου, δηλαδή το μεσημέρι όταν έφευγες από τη δουλειά, για να ξεβουλώσουν τα αυτιά σου από τη βοή έκανες ώρες, δηλαδή πολύς κόσμος πρέπει [...] να κατέληξε να μην ακούει τόσο καλά».²⁴¹

Εικόνα 3-4: Το κλωστήριο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής. (Πηγή: *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης, Αθήνα: Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969, 37).

Εκτός του εκκωφαντικού θορύβου, στην ατμόσφαιρα αιωρούνταν ένα μείγμα από οσμές, σκόνης και αιωρούμενων σωματιδίων από την επεξεργασία του βαμβακιού. Από την κεντρική πύλη, η Ε. Τσερεντζούλια αισθανόταν παντού: «τη μυρωδιά του χλωρίου και το χνούδι».²⁴² Στα τμήματα του κλωστηρίου και στριπτηρίου, το λεπτό χνούδι του βαμβακιού

²⁴⁰ Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

²⁴¹ Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

²⁴² Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

αιωρούνταν διαρκώς στον αέρα. Καθόταν σαν λευκό στρώμα πάνω στα μαλλιά, στα ρούχα, στα πρόσωπα των εργαζομένων «είχαμε αέρα και φύσαγε»,²⁴³ ενώ εισχωρούσε στο αναπνευστικό τους σύστημα, προκαλώντας μια μόνιμη αίσθηση ξηρότητας και σωματικής εξάντλησης.

Εικόνα 3-5: Βαφική μηχανή υφασμάτων (δεξιά) και ταχυτυπωτική κυλινδρική μηχανή για υφάσματα με σχέδια (αριστερά). (Πηγή: *Πειραική-Πατραϊκή, 50 χρόνια*. Επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης. Αθήνα: Ασπίωτη ΕΛΚΑ, 1969, 47, 49).

Στο βαφείο και στο χημείο, το τοπίο μεταβαλλόταν σε μια εμπειρία έντονων χημικών αναθυμιάσεων και χρωμάτων. Οι εργάτες έρχονταν αντιμέτωποι με τη βαριά, χαρακτηριστική μυρωδιά του indigo που χρησιμοποιούνταν για τη βαφή των υφασμάτων denim. Η πιο επικίνδυνη και σωματικά ανθυγιεινή θέση βρισκόταν στην κουζίνα παρασκευής αυτών των χρωμάτων: «Το χρώμα του indigo στην αρχή όταν ερχόταν ήταν

243 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

σε σκόνη. Αυτό όμως όταν έπεφτε μέσα στα δοχεία για να το διαλύσουνε σήκωνε [...] σκόνη. Εκεί όταν πήγαινες ένιωθες πραγματικά ότι είναι δύσκολη η κατάσταση».²⁴⁴

Στην εξωτερική πλευρά και γύρω από τους λέβητες, το πρόβλημα μετατοπιζόταν στην τεράστια παραγωγή καπνού. Όταν οι λέβητες αποσυντονίζονταν, ο χώρος «ντουμάνιαζε» από το διοξείδιο και τα σωματίδια. Η εταιρεία χρησιμοποιούσε δύο μεγάλα σιλό για τη συλλογή της κάπνας, τα οποία άδειαζαν χειροκίνητα κάθε δεύτερη ημέρα: «Τεράστιες ποσότητες κάπνας, που ντουμάνιαζε. Αυτό και αν ήτανε, και είχαμε και θόρυβο που ακουγόταν στους περίοικους, που κάναμε με διάφορα πάνελς [...] ηχομονώσεις για να αποτρέπουμε τους θορύβους».²⁴⁵

Εικόνα 3-6: Σημερινή εικόνα των καμινάδων του μηχανοστασίου της Πειραικής- Πατραϊκής. (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 30 Οκτωβρίου 2025).

²⁴⁴ Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

²⁴⁵ Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

Ο Κ. Φίλιας αναφέρεται στα ατυχήματα απροσεξίας: «ειδικά εμείς οι ηλεκτρολόγοι μας είχε χτυπήσει το ρεύμα. Καμιά φορά κάνεις και υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων σου λες ‘έλα μωρέ τώρα θα μου κάνει αυτό εδώ’, είναι και λίγο εγωιστικό να πούμε».²⁴⁶

Οι τεχνικές απαιτήσεις της κλωστοϋφαντουργικής παραγωγής επέβαλλαν τη δημιουργία ενός μικροκλίματος κατάλληλου, για την ελαστικότητα του νήματος, ώστε να αποφευχθεί το καταστροφικό για την παραγωγή σπάσιμο της κλωστής. Αυτό προϋπέθετε υγρασία σε τμήματα όπως το υφαντήριο να διατηρείται σε πολύ υψηλά επίπεδα (80-95%), με τη θερμοκρασία να ξεπερνά συχνά τους 40 βαθμούς Κελσίου. Η πιο ακραία εκδοχή αυτού του περιβάλλοντος εντοπιζόταν στο υπόγειο του Εργοστασίου Α’. Εκεί βρισκόταν όλη η θερμική, χημική και υδραυλική υποδομή λειτουργίας των μηχανών του ισογείου. Η περιγραφή του μηχανολόγου Σ.Λ. αποκαλύπτει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονταν οι τεχνικοί συντήρησης: «Στο υπόγειο ήταν όλη η υποδομή λειτουργίας των μηχανών, δηλαδή υπήρχαν τα κανάλια που φεύγαν τα νερά τα απόβλητα, τα οποία όλα καίγανε, ήταν σε υψηλή θερμοκρασία. Ήταν οι σωλήνες [...] οκτώ ατμόσφαιρες κορεσμένος ατμός και σαράντα ατμόσφαιρες υπερθερμός [...] Υπήρχαν οι πήλινι σωλήνες των χημικών, γιατί τα χημικά δεν μπορούν να τρέξουν ούτε σε πλαστικό, ούτε σε μέταλλο [...] Και όλη η υποδομή λειτουργίας θέρμανσης, ψύξης [...] ήταν στο υπόγειο, όπου η θερμοκρασία εκεί ήταν μόνιμα 40 plus βαθμούς Κελσίου [...] και 95% υγρασία, υπήρχαν ανοιχτά κανάλια που βράζανε».²⁴⁷

Οι εργάτες και οι τεχνικοί έπρεπε να βγαίνουν από το υπόγειο κάθε δύο ώρες για να πάρουν ανάσα καθαρού αέρα. Η αφοσίωσή τους στην ομαλή λειτουργία του εργοστασίου, ωστόσο, άγγιζε συχνά τα όρια της σωματικής αυτοθυσίας. Ο Σ.Λ. αφηγείται ένα ατύχημα που αναδεικνύει την επικινδυνότητα των δικτύων. Κατά τη διάρκεια μιας βλάβης στο δίκτυο της καυστικής σόδας, ο αρχιτεχνίτης παράκουσε την εντολή του και άνοιξε πρόωρα τις φλάντζες για να κερδίσει χρόνο. Ο αυτοματισμός έστειλε σόδα, η οποία εκτινάχθηκε στα μάτια του: «Τον πήγαμε στο νοσοκομείο κατευθείαν, εν πάση περιπτώσει, σώθηκε. Να φανταστείς ότι για τέτοια πράγματα είχαμε ειδικά συντριβάνια

²⁴⁶ Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

²⁴⁷ Σ.Λ., συνέντευξη, ό.π.

σε όλο το υπόγειο, τώρα μιλάμε για το υπόγειο, 40 βαθμούς θερμοκρασία, είχαμε συντριβάνι, αν συμβεί κάτι τέτοιο, για να πλυθείς αμέσως [...] όταν πήγα στο νοσοκομείο να τον δω, εγώ του ζήτηγα συγγνώμη και αυτός μου ζήτηγε συγγνώμη που παράκουσε την εντολή».²⁴⁸

3.3 Η ιατρική τεκμηρίωση της κλωστοϋφαντουργικής πραγματικότητας

Η εκβιομηχάνιση και η εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγή συνδέθηκαν ιστορικά με τη διεύρυνση της επαγγελματικής νοσηρότητας.²⁴⁹ Στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, οι συνθήκες εργασίας διαμορφώθηκαν μέσα από μια διαρκή αντιπαράθεση μεταξύ τεχνικών προδιαγραφών επεξεργασίας των νημάτων και την προστασίας της υγείας του προσωπικού. Η διαδικασία της εκβιομηχάνισης και η εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία συνδέθηκαν αναρρήκτως με τη ραγδαία διεύρυνση της επαγγελματικής νοσηρότητας. Στη βαμβακουργία, οι βλαπτικοί παράγοντες διαφοροποιούνταν ανά στάδιο παραγωγής, συσσωρεύοντας μακροπρόθεσμες βλάβες.²⁵⁰ Στα προπαρασκευαστικά τμήματα, ο φυτικός κονιορτός προκαλούσε βυσσίνωση, ενώ στα κλωστήρια τα ορυκτά λάδια συνδέονταν με τον «καρκίνο του κλώστη». Στα υφαντήρια, ο εκκωφαντικός θόρυβος επέφερε βαρηκοΐα, ενώ το χειροκίνητο πέραςμα του νήματος, «φιλί του θανάτου», μετέδιδε μολύνσεις.²⁵¹ Παράλληλα, στα βαφεία οι τοξικές ουσίες προκαλούσαν χρόνιες τοξικώσεις, ενώ στα τμήματα μεταφοράς η άρση μεγάλων βαρών οδηγούσε σε κήλες.²⁵²

Στο πλαίσιο της ελληνικής βαμβακουργίας, η διαχείριση της υγείας των εργαζομένων πέρασε από τη θεσμική αδράνεια και τη μετακύλιση της ευθύνης στον εργάτη, στον

248 Στο ίδιο.

249 Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, 328-329.

250 Στο ίδιο, 331.

251 Στο ίδιο, 328-339.

252 Στο ίδιο, 339.

επιστημονικό εκσυγχρονισμό και την ιατρική παρακολούθηση των τελών του 20ού αιώνα. Η περίπτωση της Πειραιϊκής- Πατραϊκής αποτελεί πεδίο μελέτης αυτής της μετάβασης. Μέσα από τη διασταύρωση των αρχειακών πηγών, των στατιστικών δεδομένων και των προφορικών μαρτυριών αναδεικνύεται η πολυπλοκότητα της εμπειρίας του βιομηχανικού κινδύνου.

Ο θόρυβος, η σκόνη, η υγρασία, η θερμοκρασία και ο φωτισμός ρύθμιζαν την παραγωγική λειτουργία, επηρεάζοντας τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των βιομηχανικών κτηρίων. Ο αερισμός και ο φυσικός φωτισμός διαμορφώναν τη μορφή των οροφών και των παραθύρων, καθώς τα πλευρικά ανοίγματα προκαλούσαν θάμβωση και αποδεικνύονταν ανεπαρκή σε κτήρια μεγάλου βάθους. Μεταπολεμικά, η υιοθέτηση του μηχανικού κλιματισμού και εξαερισμού επέβαλε το κλειστό, χωρίς παράθυρα εργοστάσιο, ιδανικό για τις κλωστοϋφαντουργικές προδιαγραφές.²⁵³ Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται ανάγλυφα στην Πειραιϊκή- Πατραϊκή, όπου η επιτόπια έρευνα αποκαλύπτει ότι στα υφαντήρια και την ταχυβαφική απουσίαζαν πλήρως τα παράθυρα, με τον φωτισμό να περιορίζεται στην οροφή.

²⁵³ Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*, 36-38.

Εικόνα 3-7: Τμήματα παραγωγής χωρίς παράθυρα στην Πειραική- Πατραϊκή ήταν το υφαντήριο (δεξιά) και ο χώρος της τυπωτικής μηχανής (αριστερά). (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 13 Δεκεμβρίου 2025).

Στα κλωστήρια, το λευκαντήριο, το τμήμα indigo- denim και το χημείο, διατηρήθηκαν ανοίγματα με μεγάλα παράθυρα για φυσικό φωτισμό.

Εικόνα 3-8: Παράθυρα για φυσικό φωτισμό είχε μεταξύ άλλων το χημείο (δεξιά) και το σχεδιαστήριο (αριστερά). (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 30 Οκτωβρίου 2025).

Η Πανωραία Τσιάμη περιγράφει την αποπνικτική ατμόσφαιρα: «Ήταν κλειστά τα τζάμια [...] γιατί έπρεπε να υπάρχει η ανάλογη θερμοκρασία, υγρασία για το νήμα να μην κόβεται [...], είχε και τα μπεκάκια επάνω και έβγαζαν την υγρασία. Πετούσαν πώς είναι η τεχνητή βροχή [...] Χνούδι έρχοταν, το χνούδι το τρώγες. Καμιά φορά έτσι και άνοιγες το στόμα σου για να μιλήσεις, μπορεί να έτρωγες και καμιά χούφτα βαμβάκι».²⁵⁴ Η μαρτυρία αυτή συνομιλεί άμεσα με την ιστορική καταγραφή της Λ. Παπαστεφανάκη²⁵⁵ για την καταθλιπτική ατμόσφαιρα στα τμήματα επεξεργασίας, όπου η θερμοκρασία υπερέβαινε τους 30°C και η υγρασία άγγιζε το 80%, προκαλώντας δυσφορία, εξάντληση και ζάλη στις εργαζόμενες. Ο γιατρός εργασίας του εργοστασίου, Απόστολος Αποστολόπουλος επιβεβαιώνει τη «δύσκολη» πραγματικότητα, σημειώνοντας ότι «στα κλωστήρια που έπεφτε η υγρασία με τον ψεκασμό, η υγρασία άγγιζε ογδόντα τα εκατό (80%)».²⁵⁶

Η έκθεση σε σκόνη βάμβακος προκαλούσε οφθαλμικές και αναπνευστικές βλάβες, η μακροχρόνια εισπνοή αυτού του οργανικού μείγματος επέφερε χρόνια βρογχίτιδα, εμφύσημα ή τη μη αναστρέψιμη βυσσίνωση, αναγκάζοντας τους νοσούντες σε πρόωρη συνταξιοδότηση.²⁵⁷ Η Π. Τσιάμη αναφέρει: «Τώρα έχω χαμηλό οξυγόνο [...] έκατσα μόνο 16 χρόνια [αλλά] η ζημιά μπορεί να γίνει από αυτά τα χρόνια».²⁵⁸ Ο γιατρός εργασίας διευκρινίζει ότι στην Πειραική- Πατραϊκή η κλασική βυσσίνωση ήταν σπάνια, εντοπιζόνταν όμως εκτεταμένες πνευμονοπάθειες οφειλόμενες στις ίνες του βαμβακιού, οι οποίες επιτείνονταν από το υψηλό ποσοστό καπνιστών (55% το 1988).²⁵⁹

Ο θόρυβος στα υφαντήρια αποτελούσε μόνιμη εστία βλάβης. Η υπάλληλος λογιστηρίου Ε. Μακρυκώστα θυμάται τον ενοχλητικό ήχο και το χνούδι κατά τις επισκέψεις της στα κλωστήρια, προσθέτοντας ότι «οι περισσότεροι άνθρωποι από το υφαντήριο, στην πορεία,

254 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

255 Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, 337.

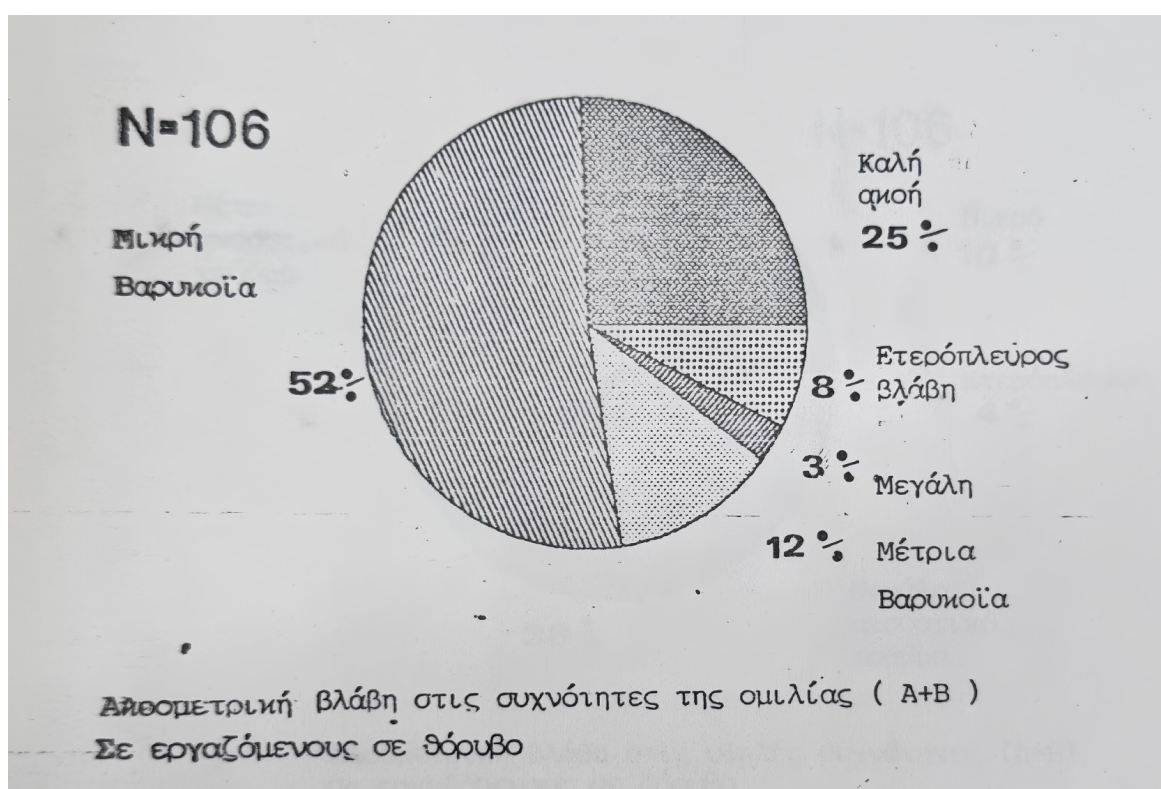
256 Απόστολος Αποστολόπουλος, [συνέντευξη στη Β. Δρακούλη], Ημερολόγιο συνέντευξης, 20 Μαΐου 2026, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

257 Ελληνικό Ινστιτούτο Υγιεινής και Ασφάλειας της Εργασίας, *Κλωστοϋφαντουργία*, επιμ. Αντώνης Ταργουτζίδης, κ.ά. (Αθήνα: ΕΛ.ΙΝ.Υ.Α.Ε., 2007) 67-68, 75, 76.

258 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

259 Α. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

ήσαν μετά κουφοί».²⁶⁰ Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται επιστημονικά από τον ακοομετρικό έλεγχο του 1989 σε 566 εργαζόμενους. Στα υφαντήρια (93–105 dB) καταγράφηκε ακουστικό τραύμα στο 90% του πληθυσμού, ενώ στα κλωστήρια (83–92 dB) το ακουστικό τραύμα άγγιζε το 64%, αποδεικνύοντας την άμεση συσχέτιση της βαρηκοΐας με το μέγεθος της έκθεσης.²⁶¹

Εικόνα 3-9: Πηγή: Απόστολος Αποστολόπουλος, «Ακοομετρική βλάβη στις συχνότητες της ομιλίας σε εργαζόμενους με θόρυβο», στο *Ετήσια Ιατρική Έκθεση 1989*, Υγειονομική Υπηρεσία Ιατρικής της Εργασίας, Πειραική- Πατραϊκή, Πάτρα: Φεβρουάριος 1990.

Ο γιατρός εργασίας περιγράφει τον θόρυβο των τμημάτων παραγωγής: «Τα τμήματα όλα είχαν φορτίο ή θορύβο, οι μηχανές οι παλιές, είχαν αφεθελι, τα καινούργια μηχανήματα στο Α' εργοστάσιο, ήταν καλύτερα από τα άλλα. Το μεγάλο, το Ε' εργοστάσιο ήτανε

²⁶⁰ Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

²⁶¹ Απ. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

καλά μηχανήματα αλλά με θόρυβο, να ελαττώσουμε τον θόρυβο, και ο τεχνικός ασφάλειας έκανε κάποια πράγματα, παρεμβάσεις και οι προϊστάμενοι το θέλανε αυτό, και εκείνοι ήσαντε εκεί μέσα».²⁶²

Στην Ελλάδα, οι πρώτες επίσημες εκθέσεις (1913) αποκάλυψαν τις νοσογόνες εστίες των εργοστασίων, αλλά οι βιομήχανοι καθυστέρησαν την εγκατάσταση απορροφητήρων λόγω κόστους. Η κρατική ρητορική, μέσω του επιθεωρητή Ν. Σαλίβερου, ενοχοποιούσε αρχικά τους εργάτες για κακή διατροφή και διασκέδαση, μετακυλίνοντας την ευθύνη της εξάντλησης στον τρόπο ζωής τους.²⁶³ Στο πεδίο των ατυχημάτων, ο Νόμος 551 του 1914 εισήγαγε την αντικειμενική εργοδοτική ευθύνη, αλλά η ρήτρα «αμέλειας» του εργαζομένου επέτρεπε τη μείωση της αποζημίωσης έως και 50%, οδηγώντας στην αποσιώπηση των ατυχημάτων.²⁶⁴ Η ιδεολογική αυτή διαχείριση επιβίωσε για δεκαετίες. Στην επετειακή έκδοση του 1980, η διοίκηση της Πειραιϊκής- Πατραϊκής παρουσίαζε το πρόβλημα των συνθηκών εργασίας λυμένο, διαφημίζοντας υπερσύγχρονα συστήματα κλιματισμού που εξασφάλιζαν «ευχάριστη παραμονή».²⁶⁵ Ταυτόχρονα, μετέθετε την ευθύνη των ατυχημάτων στους εργαζομένους, αποδίδοντας το 80% αυτών σε ανθρώπινες αστοχίες (αμέλεια, βιασύνη), ενώ υποβάθμιζε τους υλικούς κινδύνους του περιβάλλοντος στο 15%.²⁶⁶ Η στατιστική ιατρική ανάλυση της πενταετίας 1982-1986 το διαψεύδει και αναδεικνύει τη δομική επικινδυνότητα της παραγωγής με 537 συνολικά ατυχήματα (μέσος όρος 107 ετησίως). Η μηνιαία κατανομή δείχνει κορύφωση τον Απρίλιο (55), τον Μάιο (55) και τον Νοέμβριο (59), περιόδους εντατικοποίησης της παραγωγής ενόψει θέρους και εορτών. Αν και η «απροσεξία» καταγραφόταν τυπικά ως αιτία (35,9%), το 71% των ατυχημάτων ελάμβανε χώρα αυστηρά στη θέση εργασίας, με σημαντικά ποσοστά να οφείλονται σε οργανικές αστοχίες, δηλαδή κινητά μέρη μηχανών (18,6%), ολισθηρά δάπεδα (16%) και κινούμενα αντικείμενα (13,6%).²⁶⁷

262 Α. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

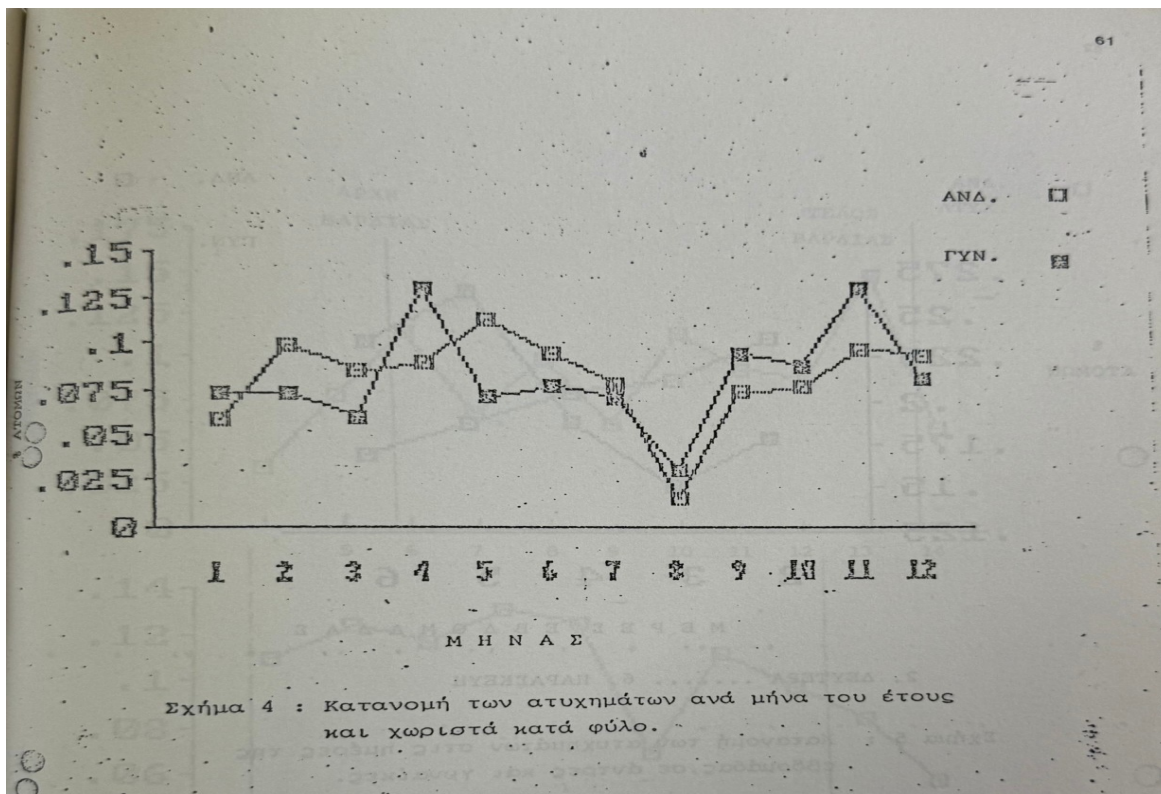
263 Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, 334-335, 337.

264 Στο ίδιο, 340-341.

265 *Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια*, 63.

266 *Πρόληψη εργατικών ατυχημάτων* (Αθήνα: Έκδοση «Πειραιϊκής-Πατραϊκής» Βιομηχανίας Βάμβακος, Οκτώβριος 1980), 5,9.

267 Απόστολος Αποστολόπουλος, «Ιατρική Έκθεση ετών 1982-1986», Υγειονομική Υπηρεσία Ιατρικής της Εργασίας, Πειραιϊκή-Πατραϊκή. Πάτρα.

Εικόνα 3-10: Απόστολος Αποστολόπουλος, «Κατανομή των ατυχημάτων ανά μήνα του έτους και χωριστά κατά φύλο», στο *Ετήσια Ιατρική Έκθεση 1988*, Υγειονομική Υπηρεσία Ιατρικής της Εργασίας, Πειραική-Πατραϊκή. Πάτρα: Μάρτιος 1989.

Η χρονική κατανομή των ατυχημάτων, προς το τέλος των βαρδιών, αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο της κόπωσης.²⁶⁸ Στις γυναίκες, τα ατυχήματα αυξάνονταν στο μέσο και το τέλος της πρωινής βάρδιας, καθώς και κατά τις νυχτερινές ώρες (21:00-22:00), εξαιτίας της υπερπροσπάθειας του προσωπικού.

Ο εργαζόμενος Τ. Παπαγιάννης περιγράφει ένα σοβαρό ατύχημα στο διπλωτήριο, όπου ένας συνάδελφός του υπέστη συνθλιπτικό τραύμα στα δάχτυλα από τους περιστρεφόμενους κυλίνδρους: «πήγε να το φτιάξει και δεν σταμάτησε την μηχανή και του έπιασε το χέρι, αλλά ευτυχώς το σταμάτησε αμέσως, δεν του έκανε πάρα πολύ

²⁶⁸ Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, 345.

ζημιά,»,²⁶⁹ ενώ αναφέρει και πτώσεις βαριών ρολών υφάσματος, καθώς και ατυχήματα με κλαρκ. Επιπλέον, ο Θ. Καραδημήτρης θυμάται: «έγινε ένα σοβαρό εργατικό ατύχημα στην βαμβακουργία, απίθανο εργατικό ατύχημα, είχαμε σοκαριστεί, θανατηφόρο, και έκτοτε μικροατυχήματα υπήρχανε, αλλά όχι θανατηφόρα».²⁷⁰

Η αντιμετώπιση των κινδύνων αναδιαρθρώθηκε ριζικά μετά το 1985, με την υπαγωγή της επιχείρησης στον ΟΑΕ και την εναρμόνιση με την ευρωπαϊκή νομοθεσία, η οποία θέσπισε την ειδικότητα του γιατρού εργασίας: «Στο πρώτο ιατρείο που ήταν στο διοικητήριο [...] η θέση του γιατρού ήταν υποτυπώδης. [...] με υποχρέωσή μας στην ευρωπαϊκή νομοθεσία, θεσπίστηκε η ειδικότητα του γιατρού εργασίας, που μπορούσαν να την πάρουν κάποιοι που έχουν ειδικότητα ή δουλεύουν σε εργοστάσια».²⁷¹ Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, υπό την εποπτεία του γιατρού εργασίας Απόστολου Αποστολόπουλου, το ιατρείο μεταφέρθηκε από το κτήριο της διοίκησης σε αυτόνομο, υπερυψωμένο οίκημα δίπλα στα γραφεία του σωματείου εργαζομένων. Το νέο ιατρείο λειτουργούσε σε 24ωρη βάση: «είχαν πάρει ένα μηχανήμα ακοογράφο, σπιρομετρητή. [...] το πρωί ήταν δύο νοσοκόμοι και ένας το απόγευμα, ένας τη νύχτα. Αλλάζανε μεταξύ τους βάρδιες, έμπειροι, φιλικές σχέσεις έτσι με όλο τον κόσμο, γιατί προσφέρονε δουλειά. Μετράγανε πιέσεις, δίνανε παυσίπονα, τραυματάκια, ατυχήματα, είχανε εμπειρία».²⁷² Τα ιατρικά μηχανήματα συνέβαλαν στη διενέργεια ποιοτικών και προληπτικών ελέγχων, με τον γιατρό να συντάσσει ατομικές κάρτες υγείας, από όπου προέκυψαν τα συγκριτικά στοιχεία της περιόδου 1988-1989.

269 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

270 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

271 Α. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

272 Στο ίδιο.

Συγκριτικά στοιχεία κίνησης ιατρείου και προληπτικών εξετάσεων (1988-1989)²⁷³

<u>Δείκτης- ιατρική πράξη</u>	<u>Έτος 1988</u>	<u>Έτος 1989</u>
Συνολικός αριθμός εξετασθέντων	1.186	977
Περιστατικά ιατρικής της εργασίας	422	450
Επείγοντα περιστατικά (παροχή φροντίδας)	2.421	953
Προληπτικές σπιρομετρήσεις	757	830 και 72 επαναλήψεις
Προληπτικές ακοομετρήσεις	566	686
Εμβολιασμοί (αντιτετανικοί / αντιγριπικοί)	977	193 μόνο αντιγριπικοί εμβολιασμοί
Εθελοντική αιμοδοσία (συμμετέχοντες)	160	111
Ιατρικές γνωματεύσεις για θέση εργασίας	30 από τις οποίες ζητήθηκε σε 9 αλλαγή θέσης	25, κυρίως προσωρινές απαλλαγές

²⁷³ Απ. Αποστολόπουλος, «Ιατρικές εκθέσεις ετών 1988-1989», χ.χ., Ιδιωτικό αρχείο Απ. Αποστολόπουλου, Πάτρα.

Συνολική κίνηση ιατρείου	5.907	2.162
--------------------------	-------	-------

Το έτος 1989 αποτέλεσε σταθμό, καθώς ο προληπτικός έλεγχος υπερείχε των επισκέψεων για χρόνια παθολογικά προβλήματα: «Ήταν δύσκολα τα δεδομένα στα κλωστήρια η υγρασία με τον ψεκασμό 100%. [...] τους έστειλα αυτούς που είχαν με τις σπειρομετρήσεις πρόβλημα πνευμονοπάθειας και το επόμενο βήμα ήταν να πούμε, κάποιος πρέπει να βγει από το indigo, ας πούμε, ή από το κλωστήριο, γιατί έχει πνευμονοπάθεια. Ήταν δεχτά τα αιτήματα. [...] Στις πνευμονοπάθειες ήταν από τη σκόνη του βαμβακιού, από τις ίνες του βαμβακιού».²⁷⁴ Επίσης, αναπτύχθηκε ένα δίκτυο διασύνδεσης με το δημόσιο σύστημα υγείας και την πανεπιστημιακή κοινότητα. Το 1988, 70 εργαζόμενοι με παθολογικά σπироμετρικά ευρήματα παραπέμφθηκαν στο Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος, 18 με ακουστικά προβλήματα εξετάστηκαν από ΩΡΛ και 14 με σοβαρή υπέρταση παρακολουθήθηκαν στο εργαστήριο Πυρηνικής Ιατρικής του Πανεπιστημίου Πατρών (αριθμός που ανήλθε σε 34 το 1989). Η συστηματική αυτή καταγραφή γνωστοποιείτο και στη διοίκηση της εταιρείας με προτάσεις για παρεμβάσεις-διορθώσεις στην πηγή του κινδύνου, π χ συντήρηση κλιματιστικών, απαγωγοί αέρα, οδήγησαν σε μείωση της αναπνευστικής νοσηρότητας το 1989.²⁷⁵ Επιπλέον, ο γιατρός εισηγήθηκε τη διάνοιξη παραθύρων σε ερμητικά κλειστούς χώρους, κατόπιν λιποθυμίας εργαζόμενης στο μπομπινουάρ λόγω υπολειτουργίας του κλιματισμού και αναθυμιάσεων υγραερίου, καθώς και την εισαγωγή προγραμμάτων για γυναικολογικές κακοήθειες.

Η υποκειμενική σχέση των εργαζομένων με τον χώρο εργασίας χαρακτηριζόταν από μια βαθιά αμφισημία. Από τη μία πλευρά, η εργασία προκαλούσε «νόσους φθοράς» και από την άλλη αναπτυσσόταν ένας ισχυρός συναισθηματικός δεσμός: «Κουρασμένη ήμουν, αλλά [...] είχα μια ψυχολογική ανάταση [...] ήθελα να γυρίσω στη δουλειά μου. Ίσως γιατί εκεί στο χώρο ξέχναγα και ξεχνούσα προβλήματα που υπήρχαν. Γιατί ένιωθα ότι αυτούς

²⁷⁴ Α. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

²⁷⁵ Απόστολος Αποστολόπουλος, «Ιατρική Έκθεση 1989», χ.χ., Ιδιωτικό Αρχείο Απ. Αποστολόπουλου, Πάτρα

τους ανθρώπους που ήμουν αυτό το οκτάωρο μαζί, ότι ήταν μια δεύτερη οικογένειά μου».²⁷⁶

Το 1990, η κάμψη των προληπτικών εξετάσεων συνδέθηκε άμεσα με την τετράμηνη αναστολή λειτουργίας του εργοστασίου λόγω κινητοποιήσεων ενάντια σε 604 απολύσεις. Η ψυχολογική επιβάρυνση αποτυπώθηκε στην ιατρική έρευνα του γιατρού εργασίας το 1993 μέσω ερωτηματολογίων σε 1.800 πρώην εργαζομένους. Τα πρωτοφανή επίπεδα άγχους, κατάθλιψης και διαταραχών ύπνου που καταγράφηκαν, απέδειξαν ότι η επαγγελματική υγεία δεν οριζόταν μόνο από τους φυσικούς και χημικούς παράγοντες του εργοστασιακού περιβάλλοντος, αλλά επηρεαζόταν άμεσα από την εργασιακή ανασφάλεια.²⁷⁷

3.4 Οι γυναίκες στην παραγωγή: Έμφυλες ταυτότητες και εργασιακή χειραφέτηση

Η ανάδειξη της κοινωνικής πραγματικότητας συνδέει άρρηκτα την ιστορική έρευνα με το φεμινιστικό κίνημα. Στοχάστριες όπως οι Gisela Bock²⁷⁸ και Joan Wallach Scott²⁷⁹ καθιέρωσαν το «κοινωνικό φύλο» ως θεμελιώδη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης, αποδεικνύοντας ότι οι έμφυλες ιεραρχίες δεν αποτελούν φυσικά δεδομένα, αλλά διατρέχουν και οργανώνουν τις κοινωνικές δομές. Αυτή ακριβώς η έμφυλη οπτική βρίσκει το μεθοδολογικό της καταφύγιο στη μικροϊστορία. Λειτουργώντας ως «μεγεθυντικός φακός», η μικροϊστορική προσέγγιση αμφισβητεί τα μακροϊστορικά μοντέλα του δομικού μαρξισμού ή της Σχολής των Annales, τα οποία εγκλώβιζαν το υποκείμενο σε απρόσωπες ιστορικές νομοτέλειες και καθολικές δομές.²⁸⁰ Μέσα από την εξέταση της

276 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

277 Α. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

278 Gisela Bock, 'Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate', *Gender & History* 1, τχ. 1 (Ανοιξη 1989): 413–414.

279 Joan Wallach Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review* 91, τχ. 5 (Δεκέμβριος 1986): 292.

280 Γιώργος Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες: προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998), 72.

καθημερινότητας, η προσέγγιση αυτή εισέρχεται επαγωγικά στον βιωματικό κόσμο των υποκειμένων, δίνοντας φωνή σε κοινωνικές ομάδες, όπως οι εργαζόμενες γυναίκες, που παρέμεναν στο περιθώριο της επίσημης ιστοριογραφίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι μικροϊστορίες των εργατριών της Πειραιϊκής- Πατραϊκής φωτίζουν τις σύνθετες προκλήσεις της έμφυλης εργασίας και της διπλής καταπόνησης μεταξύ εργοστασίου και οικογένειας.

Η παρουσία των γυναικών στην Πειραιϊκή- Πατραϊκή ήταν μαζική, αλλά υποταγμένη σε έναν σαφή έμφυλο διαχωρισμό. Όπως επισημαίνει η Ε. Μακρυκώστα: «Όλο το εργοστάσιο είχε μέσα γυναίκες, αλλά οι περισσότερες ήσαν στα προσόψια, στο πλεκτήριο, στο διπλωτήριο και στη συσκευασία, [...] Εμείς στο γραφείο το δικό μας ήμασταν εννιά και ένας άντρας [...] Υπήρχαν διαφορές στην αρχή, μετά βγήκαν και οι συμβάσεις, αναγνωρίστηκαν αλλιώς τα ημερομίσθια».²⁸¹ Η Ε. Τσερεντζούλια αναφέρει ότι: «σε μια σχολή ηλεκτρολόγων δεν θα έβλεπες μια γυναίκα. Τώρα όμως νομίζω είναι τελείως διαφορετικά. Υπήρχαν στο διπλωτήριο, υπήρχαν σε μηχανές στα προσόψια, σε μηχανές που δεν χρειαζόταν μυϊκή δύναμη και πάρα πολλές γυναίκες στα υφαντήρια».²⁸² Αντίθετα, οι διοικητικές θέσεις, οι επιστασίες και οι τεχνικές διευθύνσεις καταλαμβάνονταν σχεδόν αποκλειστικά από άνδρες, καθιλώνοντας τις γυναίκες στις χαμηλότερες εισοδηματικές κλίμακες.

Παρά την ιεραρχική αυτή ανισότητα, η βιομηχανική εργασία λειτούργησε ως ισχυρός μοχλός οικονομικής αυτονομίας και κοινωνικής χειραφέτησης. Για τις νεαρές κοπέλες της περιοχής, η απασχόληση στο εργοστάσιο αποτελούσε, σύμφωνα με την Π. Τσιάμη, το μοναδικό μέσο για τη συγκέντρωση της προσωπικής τους «προίικας» και την εξασφάλιση ενός ανεξάρτητου μέλλοντος, σπάζοντας την απόλυτη εξάρτηση από την πατρική εστία.²⁸³ Το εργοστάσιο αποτελούσε παράλληλα έναν χώρο έντονης κοινωνικοποίησης. Η Ε. Τσερεντζούλια αναφέρει ότι οι φιλίες που σφυρηλατήθηκαν εκεί, άντεξαν στον χρόνο.²⁸⁴

²⁸¹ Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

²⁸² Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

²⁸³ Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

²⁸⁴ Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

Η Ε. Μακρυκώστα επιβεβαιώνει αυτό το αίσθημα κοινότητας, τονίζοντας ότι το οκτάωρο της εργασίας λειτουργούσε ως «δεύτερη οικογένεια».²⁸⁵

Η ισορροπία μεταξύ της βιομηχανικής παραγωγής και της αναπαραγωγικής διαδικασίας συνιστούσε μια μόνιμη πηγή πίεσης για τις εργαζόμενες μητέρες, όπως αυτή που περιγράφει η Π. Τσιάμη: «Εγώ προσωπικά πάρα πολύ άγχος, γιατί δεν είχα κάποιον δικό μου να μου τα προσέχει, πλήρωνα γυναίκα, τα οποία έπρεπε να τα φορτωθώ, να τα πάω στο σπίτι της, να τα πάρω το μεσημέρι, υπήρχε πολύ άγχος. Μετά από τριών χρονών είχαμε την Παιδική Στέγη όλο πρωί όμως, το απόγευμα όταν δούλευες; Έπρεπε να πληρώνεις».²⁸⁶ Το θεσμικό πλαίσιο προστασίας της μητρότητας εξελίχθηκε σταδιακά. Κατά την περίοδο της ιδιωτικής διοίκησης, οι άδειες λοχείας κυμαίνονταν, σύμφωνα με τη Ε. Μακρυκώστα, γύρω στις 30 ημέρες πριν και 40 ημέρες μετά τον τοκετό (ή 42 κατά την Π. Τσιάμη). Η επιστροφή στην εργασία μόλις 2,5 μήνες μετά τη γέννα περιγράφεται ως μια διαδικασία «τσίμα-τσίμα» για τον θηλασμό: «τώρα που οι γυναίκες κάποιες έχουν περισσότερο χρόνο επιστροφής μετά την λοχεία, μου αρέσει πάρα πολύ, γιατί εμείς επιστρέφαμε μετά από 2,5 μήνες. Είχαμε βέβαια μειωμένο ωράριο κατά δυο ώρες νομίζω, αλλά έπρεπε να πηγαίνεις και να έρχεσαι τρέχοντας, γιατί αν είχες και θηλασμό υπήρχε πρόβλημα. Ερχόμαστε πολύ νωρίς σχετικά και φεύγαμε πάλι 2,5 μήνες πριν, δηλαδή όλα τσίμα τσίμα».²⁸⁷

Ιδιαίτερη σημασία είχε η λειτουργία βρεφονηπιακού σταθμού, που η εργαζόμενη Β. Φασόη περιγράφει τη χρήση του ως μια θετική εμπειρία: «Υπήρχε η παιδική στέγη στην Βύρωνος, η οποία ήταν για όλα τα εργοστάσια της Πάτρας, αλλά στην ουσία η χρηματοδότηση γινόταν από την Πατραϊκή, πηγαίνανε όμως όλοι».²⁸⁸ Η Ε. Τσερεντζούλια αναδεικνύει τις δομικές δυσλειτουργίες του συστήματος. Η απόσταση του σταθμού από το εργοστάσιο επέβαλε ένα εξαντλητικό ωράριο: «Έπρεπε να πας το παιδί, εγώ προσωπικά 7 η ώρα εκεί το παιδί, και 7 η ώρα να είσαι στην δουλειά, οπότε αυτό γινόταν μόνο με ένα ταξί και αεροπλάνο [...] Πάντα τσακωνόμουν με τον φύλακα, γιατί μου έλεγε πάλι

285 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

286 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

287 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

288 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

καθυστέρησες».²⁸⁹ Το γεγονός αυτό παρήγαγε έντονο ψυχολογικό άγχος. Η Π. Τσιάμη ανακαλεί τις δυσκολίες διαχείρισης των παιδιών κατά την απογευματινή ή νυχτερινή βάρδια, όταν ο σταθμός ήταν κλειστός, αναγκάζοντάς την να πληρώνει ιδιωτική φύλαξη: «οι πιο πολλοί παντρεύοντουσαν εδώ, συναδέλφους και θέλανε να δουλεύουν νύχτα, ούτως ώστε την ημέρα να είναι με τα παιδιά τους, να τα πάνε σχολείο, να τα διαβάσουν, και ερχόντουσαν πάλι το βράδυ».²⁹⁰

Ο γιατρός του εργοστασίου υπογραμμίζει ότι τα δύο τρίτα ($\frac{2}{3}$) των επισκέψεων στο ιατρείο ήταν οι γυναίκες, οι οποίες εμφανίζαν συχνότερα ψυχοσωματικά προβλήματα και άγχος, λόγω της πίεσης να ισορροπήσουν τις βάρδιες με τη φροντίδα της οικογένειας: «Οι άντρες ήταν πιο γεροί σαν φυσική κατάσταση. Γυναίκες με παιδάκια, ‘που θα αφήσω το παιδί μου’, με δυσκολίες με τη βάρδια, δηλαδή, λιγότερο αντοχή στο σώμα με πονοκεφάλους, δηλαδή έβλεπα στο ιατρείο τα $\frac{2}{3}$ αυτών που έβλεπα ήταν γυναίκες [...] στη βαρηκοΐα ήταν λιγότερες, γιατί και τα πόστα που χειρίζονταν ήταν μερικά, όπως το indigo και το Ε’ που χρειαζόταν περισσότερους άντρες με σκληρότερη δουλειά, μεγάλους θορύβους, αλλά γενικώς είχαν περισσότερο θέματα και ευκολότερα για το άγχος, η στεναχώρια ή να ζορίζουν, η ψυχολογία».²⁹¹

Φαίνεται ότι υπήρχε πρόνοια από την εταιρεία για τις γυναίκες που κυοφορούσαν, σύμφωνα με την Β. Φασόη: «ο δικός μου ο προϊστάμενος ήταν πάρα πολύ εντάξει πάνω σε αυτό το θέμα. Κάποιες φορές, ας πούμε, αν ήσουν με την κοιλιά εκεί [δείχνει] ας πούμε και είχες, σου είχε τύχει ένα μεγάλο σχέδιο ας πούμε και αυτά, σε βοηθούσε και μπορεί και να μην το έπαιρνες και εσύ για να μην καθώσουνα τόσες ώρες και όρθια. Ανάλογα. Μπορούσες να καθίσεις, μπορούσες δεν ήταν τόσο αυστηρά. Δεν είχαμε βούρδουλα από πάνω μας».²⁹²

Οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας εντός του εργοστασιακού χώρου εκδηλώνονταν ενίοτε και μέσω περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης ή εκβιασμού από την πλευρά ορισμένων

289 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

290 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

291 Α. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

292 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

επιστατών και υπευθύνων βάρδιας. Η Π. Τσιάμη αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «το σφύριγμα πήγαινε σύννεφο»,²⁹³ σημειώνοντας ωστόσο τη δική της υποκειμενική πρόσληψη, σύμφωνα με την οποία οι λεκτικές αυτές οχλήσεις συχνά δεν παρεξηγούνταν από τις εργαζόμενες της εποχής. Εντούτοις, οι μαρτυρίες τεκμηριώνουν την ύπαρξη βαθύτερων εκβιαστικών πρακτικών. Η Ε. Μακρυκώστα διασώζει ένα συγκεκριμένο περιστατικό στον χώρο των γραφείων, όπου ένας υπάλληλος εκβίασε μια εργάτρια. Η αντίδραση της διοίκησης ήταν άμεση και αυστηρή. Ο διευθυντής κάλεσε τον άνδρα για επίπληξη, ο οποίος «λιποθύμησε και τον πήραν με φορείο [...] είχε πάθει μεγάλο σοκ».²⁹⁴ Η σταδιακή κάμψη της αυθαιρεσίας των επιστατών συνδέθηκε άμεσα με τη θεσμική ισχυροποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος. Η Ε. Τσερεντζούλια επισημαίνει ότι με την εφαρμογή του νέου νομικού πλαισίου, οι παραδοσιακοί εξουσιαστικοί μηχανισμοί «μαζεύτηκαν [...] στην κυριολεξία»,²⁹⁵ περιορίζοντας τη θρασύτητα των επιστατών απέναντι στις γυναίκες.

Το Σωματείο δεν περιορίστηκε μόνο στη διεκδίκηση οικονομικών και κοινωνικών παροχών, αλλά αποτέλεσε και πεδίο δράσης για τις ίδιες τις γυναίκες. Αν και αρχικά στα Διοικητικά Συμβούλια δεν υπήρχαν γυναίκες, σταδιακά εξελέγησαν εκπρόσωποι προερχόμενες κυρίως από τα πιο ανθυγιεινά τμήματα (υφαντήρια, βαμβακουργία), γεγονός που σηματοδότησε την ενεργή συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων και την προάσπιση των έμφυλων δικαιωμάτων τους στον βιομηχανικό χώρο.

3.5 Βιομηχανικός «πατερναλισμός»: Ο άνθρωπος ως «συνεργάτης» και η φιλοσοφία του «φιλότιμου»

Η διοικητική πρακτική στηρίχθηκε στις αρχές της επιστήμης των βιομηχανικών σχέσεων. με κεντρική θέση ότι «αποδίδει ο εργαζόμενος περισσότερο όταν πιστεύει ότι ελευθέρως ενεργεί και μετέχει σημαντικά στους αντικειμενικούς σκοπούς της μονάδος, την οποίαν

293 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

294 Μ. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

295 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

υπηρετεί την ιδέα ότι όλοι αποτελούσαν ισότιμα μέλη μιας κοινής παραγωγικής προσπάθειας».²⁹⁶ Αυτή την αντίληψη διατύπωνε ο Χ. Κατσάμπας, μιλώντας πάντα για «συνεργάτες» και όχι για απλούς εργαζόμενους.

Σε επιστολή της, η εταιρεία διαβεβαίωνε για την πίστη της στον ανθρώπινο παράγοντα «ως τον κυριώτερον συντελεστήν επιτυχίας».²⁹⁷ Όπως αναλύεται από τον Θόδωρο Στράτο, η εργατική πολιτική της επιχείρησης διαρθρωνόταν σε ένα τετράπτυχο αξόνων που αφορούσε τα οικονομικά κίνητρα, την πρόνοια, την υγεία και την ασφάλεια. Η φιλοσοφία βασιζόταν στην ανάδειξη του «φιλότημου» του Έλληνα εργαζομένου: «Άμα του φερθείς εσύ καλά, θα σου φέρεται καλύτερα». Στόχος της διοίκησης ήταν να πείσει το προσωπικό για την ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας, προσφέροντας, όμως, ως αντάλλαγμα «ένα κομμάτι του μέρους της παραγωγικότητας. Ό,τι είναι μεν απ' τα δικά του χέρια, όλο».²⁹⁸

Η εταιρεία ισχυριζόταν ότι κατά τα πρώτα πενήντα χρόνια λειτουργίας της «δεν εγνώρισε ούτε μιας μέρας εργατική απεργία [...] κανένας συνεργάτης της δεν ένοιωσε ποτέ το κίνητρο της απεργίας».²⁹⁹ Ο ισχυρισμός αυτός, ωστόσο, καταρρίπτεται από τα στοιχεία της διδακτορικής διατριβής του Άκη Παλαιολόγου, καθώς το 1934, η απόλυση του γραμματέα του εργατικού σωματείου πυροδότησε πανεργατική απεργία, η οποία πέτυχε την επαναπρόσληψη 65 εργαζομένων. Το επόμενο έτος, οι εργάτες διεκδίκησαν αυξήσεις, μέτρα υγιεινής και την αυστηρή τήρηση του οκταώρου απέναντι σε συστηματικές εργοδοτικές αυθαιρεσίες, ενώ στις 25 Ιουλίου (1935) η εικοσαήμερη (20) απεργία της 25ης Ιουλίου 1935, οδήγησε σε βίαιες συγκρούσεις στις προσφυγικές συνοικίες της Πάτρας, χωρίς ωστόσο να φέρει την τελική δικαίωση των εργατών.³⁰⁰

Στη μεταπολεμική περίοδο, οι αποδοχές των στελεχών και των ειδικευμένων εργαζομένων υπερέβαιναν σταθερά τα κατώτατα όρια των Συλλογικών Συμβάσεων. Το 1968, οι

²⁹⁶ Πειραική- Πατραϊκή, 50 χρόνια, 61.

²⁹⁷ Στο ίδιο.

²⁹⁸ Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

²⁹⁹ Πειραική-Πατραϊκή, 50 χρόνια, 59.

³⁰⁰ Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 535, 539.

αμοιβές και οι ασφαλιστικές εισφορές του προσωπικού άγγιζαν τα 201 εκατομμύρια δραχμές, τη στιγμή που τα μερίσματα των μετόχων περιορίζονταν σε 16 εκατομμύρια. Παράλληλα, η εταιρεία εφάρμοζε μια πολιτική «συμμετοχής στοργής», παρέχοντας άτοκα στεγαστικά δάνεια, έκτακτα επιδόματα, είδη προικός για τις εργάτριες, καθώς και σημαντικές εκπτώσεις στα προϊόντα της μέσω του ειδικού πρατηρίου που λειτουργούσε εντός του εργοστασίου: «Τα δώρα Χριστουγέννων και αυτά τα λαμβάναμε κανονικά όλοι οι εργαζόμενοι. Μετά εφαρμόστηκε η ΑΤΑ [Αυτόματη Τιμαριθμική Αναπροσαρμογή], μετά το πριμ παραγωγικότητας, το επίδομα θέσεως, μετά τα επιδόματα για τα παιδιά, ανάλογα από όσα παιδιά έχεις, αυτά».³⁰¹

Από το 1954 θεσπίστηκαν επίσημα βραβεία 25ετούς και 35ετούς υπηρεσίας, τα οποία συνοδεύονταν αρχικά από «μια προσφορά 25 χρυσών λιρών για την πρώτη 25ετία και 50 για τη δεύτερη».³⁰²

Εικόνα 3-11: Νόμισμα που δόθηκε στους εργαζόμενους για τα 50 χρόνια λειτουργίας της Πειραικής-Πατραϊκής. (Φωτ. από προσωπικό αρχείο της Βιβής Φασόη).

301 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

302 Πειραική-Πατραϊκή, 50 χρόνια, 62.

Ο Κ. Φίλιας θυμάται: «είχα κλείσει 25 χρόνια στην εταιρεία και πήρα έναν έπαινο, τότε δίναν 25 λίρες, αλλά το σταματήσανε και πήρα 25.000 δραχμές τότε δώρο».³⁰³ Η αναφορά στη μητέρα της, που εργάστηκε 35,5 χρόνια στο λογιστήριο, ενισχύει την εικόνα της εταιρείας ως χώρου επαγγελματικής αποκατάστασης για ολόκληρες γενιές της ίδιας οικογένειας, όπως η Βιβή Φασόη, ο σύζυγός της και η μητέρα της: «Η ζωή μου ήταν πάντα πολύ Πατραϊκή [...] από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου. Και η μαμά από ότι θυμάμαι είχε πάρα πολύ καλή σχέση με τους συναδέλφους, ερχόσαντε σπίτι, βγαίναμε, τρώγαμε, κάναμε εκδρομές μαζί [...] περνούσε πάρα πολύ ωραία από όλα αυτά που θυμάμαι».³⁰⁴

Το σύστημα περιλάμβανε επίσης «δώρο παρουσίας» για όσους δεν απουσίαζαν από τη βάρδια τους σε μηνιαία και τριμηνιαία βάση. Η πίεση για την απόκτηση του μπόνους ήταν τέτοια, ώστε, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κ. Φίλιας: «υπήρχαν άνθρωποι που είχαν πυρετό και ερχόσαντε στη δουλειά για να μην χάσουν το τρίμηνο».³⁰⁵ Επιπλέον, στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Πειραιϊκή- Πατραϊκή στρέφεται στον «λαϊκό καπιταλισμό». Παρακρατώντας 4% από τον μισθό όσων εργαζομένων το επιθυμούσαν και συμπληρωματικής διπλάσιας εργοδοτικής εισφοράς, αγοράζοντας μετοχές, που σταδιακά θα αποκτήσουν ποσοστό ανώτερο του 10% του μετοχικού κεφαλαίου: «τη μισή αξία τη χρηματοδοτούσε, την πλήρωνε η εταιρεία και τη μισή αξία από το μισθό μας [...] ήταν σαν να τόκιζες, αλλά ήταν πολύ καλός ο τόκος, γιατί έπαιρνες τα διπλά από όσα έδωσες».³⁰⁶ Την πρακτική αυτή πρόβαλλε η διοίκηση ως υπόδειγμα κοινωνικής εταιρικής σχέσης, δηλώνοντας ότι η εταιρεία δεν ανήκει σε κανέναν κεφαλαιούχο, αλλά στους ίδιους τους εργαζόμενους.³⁰⁷

Στα κίνητρα προστέθηκε αργότερα και η δυνατότητα αγοράς αυτοκινήτων μάρκας Seat με ευνοϊκή αποπληρωμή, γεγονός που οδήγησε σε ραγδαία αύξηση των οχημάτων του προσωπικού: «Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή είχε αντιπροσωπεία της SEAT, την Εταιρεία Αυτοκινήτων [...]. Όποιος θέλει από τους εργαζόμενους μπορεί να αγοράσει ένα SEAT

303 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

304 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

305 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

306 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

307 Κατσούρας, «Εργασία, συνείδηση και συνδικάτα: Η περίπτωση της ελληνικής μεταπολεμικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης», 287.

και να του βαστάνε -και σε καλή τιμή- και του βαστάγανε το 20% του μισθού, κάθε μήνα. Όσο το ξόφλαγε, έκανε ο άλλος τους λογαριασμούς του, το ξοφλούσε και γέμιζε εδώ SEAT, ενώ ήταν το πάρκινγκ και χώραγε 40 αυτοκίνητα, βρεθήκανε γύρω στα 500 αυτοκίνητα να υπάρχουν γύρω-γύρω. Λοιπόν, βέβαια δεν έχανε και εταιρεία κάτι έβγαζε, αλλά ήταν και αυτό ένα κίνητρο. Ξέρετε τότε στη δεκαετία του '70 να έχεις αυτοκίνητο, τι ήτανε;».³⁰⁸

Κατά τη διάρκεια της καθημερινής ημίωρης παύσης εργασίας, διανεμόταν σε όλο το προσωπικό κολατσιό, το οποίο, ανάλογα με την εποχή, περιλάμβανε ψωμί, ελιές, φέτα, τυρόπιτα, μέλι, βούτυρο, ακόμη και κονσέρβες ψαριών: «επειδή όλο το εργοστάσιο είχε να κάνει με τα χνούδια, τις κλωστές και τα χημικά, και είχε να κάνει με τους πνεύμονες [...] είχε διατυπωθεί ότι το κυρίως φάρμακο για όλα αυτά είναι το γάλα και για αυτό μας δίνουν μισό λίτρο γάλα στον καθέναν»³⁰⁹ θυμάται η Ε. Τσερεντζούλια. Για τους ανύπαντρους εργαζόμενους ή τα ζευγάρια που δούλευαν σε βάρδιες, λειτουργούσε εξοπλισμένο εστιατόριο πίσω από το κτίριο της διοίκησης, με ένα χαμηλό αντίτιμο 10 δραχμών, εξασφαλίζοντας καθημερινά ποιοτικό φαγητό παρασκευασμένο από μόνιμο μάγειρα: «το Σάββατο που πάντα έφτιαχνε μουςακά [...] βάζαμε μέσο για να μας δώσει [...] δεν περίσσευε ποτέ».³¹⁰

Συστηματική ήταν η επένδυση στη τεχνική εκπαίδευση και δημιουργία εξειδικευμένου προσωπικού. Σε συνεργασία με το Υπουργείο Εργασίας, λειτουργούν σχολές μαθητείας για 350 νέους τεχνίτες και λάμβαναν κανονικό μισθό. Το 1959, χρηματοδοτούνται 27 απογευματινές σχολές για 822 αναλφάβητους εργάτες, ενώ όλα τα χρόνια δεν έχει σταματήσει η παροχή υποτροφιών, μετεκπαίδευση τα ικανών στελεχών σε ανώτερες σχολές κλωστοϋφαντουργίας σε Ελλάδα και το εξωτερικό. Κομβικό ρόλο στην τεχνική θωράκιση του κλάδου διαδραμάτισε η Σχολή Κλωστικής Υφαντικής Πλεκτικής (ΣΚΥΠ), η οποία ιδρύθηκε κατά την Κατοχή. Η σχολή ελεγχόταν από τους βιομηχάνους και είχε επί 25ετία πρόεδρο τον Σταμούλη Στράτο, τον οποίο διαδέχθηκε στη συνέχεια ο γιος του, Θόδωρος. Οι απόφοιτοί της στελέχωναν θέσεις εργοδηγών, λειτουργώντας ως συνδετική γέφυρα μεταξύ εργοδοσίας και εργατών. Μέσω της σχολής και των υποτροφιών στη

308 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

309 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

310 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

Γερμανία, η εταιρεία κατάφερε να αντικαταστήσει το σύνολο των ξένων τεχνικών με Έλληνες ειδικούς: «θέλανε, να φτιάξουν τεχνίτες και τότε κάνανε τη σχολή ΣΚΥΠ, Σχολή Κλωστικής Υφαντικής και Πλεκτικής και είχανε αγοράσει ένα οικόπεδο απέναντι από το εργοστάσιο που φτιάχνει τα σαπούνια και τα λοιπά στον Πειραιά [...] ήταν πρόεδρος ο πατέρας μου για 25 χρόνια. Και μετά τα άλλα 25 ήμουνα εγώ [...] Από το προσωπικό της εταιρείας έβγαλα δύο-τρεις μεταπτυχιακούς και ίσως πέντε-έξι με πτυχίο ειδικούς του κλάδου και δύο-τρεις τεχνικούς της πιάτσας και έδωξα όλους τους ξένους».³¹¹

Ιδιαίτερη περίπτωση κοινωνικής μέριμνας αποτέλεσε η ίδρυση του Κατσάμπειου Οικοτροφείου στον Προυσό Ευρυτανίας από τον Χριστόφορο Κατσάμπα, με σκοπό τη δωρεάν στέγαση και σίτιση απόρων παιδών από την Ευρυτανία και την Αιτωλοακαρνανία. Το οικοτροφείο λειτούργησε υπό εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, ως κανάλι κοινωνικής κινητικότητας και επαγγελματικής αποκατάστασης.

Εικόνα 3-12: Αναμνηστική φωτογραφία από αποφοίτους του Κατσάμπειου. (Πηγή: <https://www.evrytanikospalmos.gr/synantisi-apofoiton-katsabeiou/>)

Ο τρόφιμος του ιδρύματος, Θόδωρος Καραδημήτρης, περιγράφει τις σκληρές συνθήκες της εποχής: «Στο οικοτροφείο, ήμασταν περίπου 60 με 70 παιδιά, στο σχολείο ήταν λίγο

³¹¹ Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

παραπάνω, γιατί μένανε και στο μοναστήρι του Προυσσού μερικά, ήταν και ντόπιοι που δεν μένανε στο σχολείο, ήτανε καλά και πολλοί από αυτούς είναι καταξιωμένοι επιστήμονες σε πολλά επίπεδα. [...] Όλα τα παιδιά τα βοηθούσε, όποιος έμπαινε στο πανεπιστήμιο έδινε και υποτροφία, ήταν στην Αθήνα του πλήρωνε τη φοιτητική στέγη, στην φοιτητική εστία στην Πατησίων. Άλλους που δεν μπαίνανε και θέλανε, άλλους τους έστελνε στην Αμερική και σπουδάσανε κλωστουφαντουργικά ή ό,τι άλλο θέλανε στην Αμερική και γυρίσανε. [...] Καταρχήν δεν είχαμε συγκοινωνία. [...] γύρω από όλα τα χωριά, που ερχόντουσαν τα παιδάκια. Άλλα ξυπόλητοι, να βλέπεις το παπούτσι που φοράγανε τα πόδια τους να είναι έξω, έτσι; Βρήκαμε φαγητό όμως κάθε μέρα, ύπνο, ζεστασιά και λοιπά. Ήμασταν παρέα, υπήρχε άμιλλα, εντελώς ήταν τα χρόνια της αθωότητας σε πολλά θέματα και σας είπα πολλά από τα παιδιά αυτά γίνανε καταξιωμένοι επιστήμονες».³¹²

Η επικοινωνιακή πολιτική της εταιρείας, με την έκδοση εταιρικού περιοδικού (1955) και μηνιαίας εφημερίδας (1969), προέβαλλε συστηματικά κοινωνικές αναφορές, φωτογραφίες από γάμους, βαφτίσια και εκδρομές του προσωπικού. Οι συχνές εορταστικές εκδηλώσεις, οι ετήσιοι αποκριάτικοι χοροί και τα χριστουγεννιάτικα δώρα καλλιεργούσαν συστηματικά το αίσθημα της «εταιρικής οικογένειας».

312 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

Εικόνα 3-13: Σε πρωτοχρονιάτικη γιορτή για τα παιδιά των εργαζομένων η Β. Φασόη με τον αδερφό της. (Φωτ. απο το προσωπικό αρχείο της Βιβής Φασόη).

Αυτό το ισχυρό αίσθημα ταυτότητας και υπερηφάνειας για το παραγόμενο προϊόν αποτυπώνεται ανάγλυφα σε μια προσωπική ανάμνηση της Β. Φασόη, όταν αντίκρισε σε μια παραλία μια πετσέτα που είχε σχεδιάσει: «ένιωσα πάρα πολύ ωραία».³¹³

3.6 Από την πειθαρχία και την πολιτική πατρωνίας στην «Αλληλεγγύη»

Το παραδοσιακό σκηνικό της «εταιρικής οικογένειας» ανατρέπεται τον Νοέμβριο του 1981 με την ίδρυση του σωματίου εργαζομένων «Η Αλληλεγγύη», το καταστατικό του οποίου οριστικοποιείται στις 4 Δεκεμβρίου 1981: «Όταν ξεκινήσαμε γραφτήκανε κάπου 300, 400 στην αρχή, μεγάλο ρόλο έπαιξε ο Γατομάτης σε αυτή την υπόθεση, γιατί είχε αυτό το ταλέντο».³¹⁴ Το όνομα ήταν άμεσα επηρεασμένο από το πολωνικό συνδικάτο Solidarność.³¹⁵ Λόγω του διάχυτου φόβου για την εργοδοτική αντίδραση, οι προπαρασκευαστικές διεργασίες πραγματοποιήθηκαν υπό μυστικότητα σε κομματικά γραφεία. Η αλλαγή στη διακυβέρνηση της χώρας αυξάνει τη συμμετοχή και στις εκλογές του 1982 ψήφισαν 1.651 εργαζόμενοι, αναδεικνύοντας πρώτη δύναμη την προσκείμενη στο ΠΑΣΟΚ παράταξη της ΠΑΣΚΕ (64,68%) έναντι της ΕΣΑΚ (35,25%) του ΚΚΕ.³¹⁶ Το σωματείο εντάχθηκε στο Εργατικό Κέντρο Πάτρας (ΕΚΠ) αξιοποιώντας τις εκτεταμένες συνδικαλιστικές ελευθερίες και την προστασία που παρείχε ο νέος νόμος 1264/1982.³¹⁷

³¹³ Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

³¹⁴ Δ. Γκολφινόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

³¹⁵ Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 1.179.

³¹⁶ Στο ίδιο, 1.179- 1.183,

³¹⁷ Ο Νόμος 1264/1982 μεταξύ άλλων απαγόρευε στους εργοδότες να απειλούν ή να απολύουν εργαζόμενους επειδή ετνάχθηκαν σε ένα συνδικάτο, ο εργαζόμενος απέκτησε δικαίωμα να εκφράζει ελεύθερα τις εργασικές του απόψεις στον χώρο εργασίας, απέκτησαν δικαίωμα να ενημερώνονται για τα δικαιώματά τους με την θεσμοθέτηση πινάκων ανακοινώσεων, επίσης ο εργαζόμενος μπορούσε να απεργήσει χωρίς η συμμετοχή του να θεωρείται αδικαιολόγητη απουσία ή καταγγελία σύμβασης, κ.α., βλ. Ελληνική Δημοκρατία, Νόμος 1264/1982, *Για τον εκδημοκρατισμό του Συνδικαλιστικού Κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων*, ΦΕΚ Α' 79/1.7.1982 https://ypergasias.gov.gr/wp-content/uploads/2021/02/%CE%BD.-1264-1982-%CE%A6%CE%95%CE%9A_%CE%91_79_1982.pdf (ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2026). Δ. Γκολφινόπουλος, *Πειραική- Πατραϊκή: Η πτώση*, 16.

Ο «βιομηχανικός συνδικαλισμός» συγκροτήθηκε κυρίως από νέους, ανειδίκευτους εργάτες. Η εντατικοποίηση της εργασίας, ο αυστηρός χρονικός συγχρονισμός, οι ανθυγιεινές συνθήκες και τα εργατικά ατυχήματα συνέθεσαν μια τραυματική εμπειρία που τροφοδότησε τη συλλογική αντίδραση.³¹⁸ Από το 1983, η «Αλληλεγγύη» ανέλαβε ηγετικό ρόλο στον συντονισμό όλων των εργοστασιακών σωματείων της εταιρείας, διεκδικώντας την κρατική παρέμβαση. Επίσης, το σωματείο επηρεάζει τις ισορροπίες στο ΕΚΠ, διαθέτοντας 2.537 οικονομικά τακτοποιημένα μέλη σε σύνολο 3.067 εργαζομένων στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας.³¹⁹

Το σωματείο συγκρούστηκε με την ιδιοκτησία, η οποία αντέδρασε ιδρύοντας ένα εργοδοτικό «αντι-σωματείο», με τους διευθυντές και τους προϊσταμένους να ασκούν έντονες πιέσεις και εκβιασμούς απολύσεων.³²⁰ Ο Θ. Μελίδης ήταν αντίθετος τονίζοντας ότι: «όταν έχεις πλέον μια κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ, που είναι ας το πούμε κόντρα σου, [...] δεν πας να κάνεις αντισωματείο».³²¹ Η Π. Τσιάμη επιβεβαιώνει την ένταση της περιόδου, ενώ ο εργαζόμενος Γκολφινόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Με εντολή τότε του Στράτου όλα τα τμήματα, οι προϊστάμενοι, οι διοικητικοί τα έβαλαν με τους εργαζόμενους γιατί έφτιαξαν σωματείο [...] Πρώτα απαγορεύονταν, δεν κόταγες να μιλήσεις».³²²

Ο Θ. Μελίδης χαρακτηρίζει «πρόωρο» και υπερβολικά φιλελεύθερο τον νόμο 1264/1982: «Ήταν σαν να παίρνεις έναν που ξέρει μόνο να κάνει πατίνι ή ποδήλατο και του δίνεις μια Ferrari να φάει τα μούτρα του [...] Το χειριστήκανε με τον χειρότερο τρόπο».³²³ Ο Σ.Λ. θεωρεί ότι ο νόμος ευτέλισε την ιεραρχία: «Θεωρώ ότι ο συνδικαλιστικός Νόμος έπαιξε μεγάλο ρόλο στην καταστροφή της βιομηχανίας και είναι αυτό ότι έδωσε περισσότερα δικαιώματα από όσα έπρεπε στους από κάτω και αρχίσανε να ευτελίζονται οι από πάνω, δηλαδή έπαψε πια να πιστεύει στην αξία του διευθυντού ο εργαζόμενος και χάθηκε ο

318 Akis Palaiologos, "The industrial unionism movement in Greece during the first years of the political change after the fall of the Junta (1974-1981)," *Cahiers Balkaniques* 45 (2018), <https://doi.org/10.4000/ceb.11318> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

319 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 1.152- 1.153.

320 Γκολφινόπουλος, *Πειραική-Πατραϊκή: Η πτώση*, 26.

321 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

322 Δ. Γκολφινόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

323 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

έλεγχος».³²⁴ Παρά τις αντιδράσεις, το σωματείο πέτυχε σημαντικές νίκες. Το 1982 εξασφάλισε αυξήσεις 5% στα ημερομίσθια και πρόσθετες παροχές για το ανθυγιεινό βαφείο INDIGO. Επιπλέον, πέτυχε τη μείωση του θορύβου στο υφαντήριο από τα 120 στα 90 dB, πλησιάζοντας το ασφαλές όριο των 87 dB. Το σωματείο διεκδίκησε επίσης τη θεσμική αναγνώριση των επικίνδυνων συνθηκών. Ο Π. Παπαγιάννης περιγράφει πώς κέρδισαν δικαστικά τα βαρέα και ανθυγιεινά ένσημα στο χημείο, παρά την προσπάθεια του προστατευόμενου από την εταιρεία προσωπάρχη να απαξιώσει το έργο τους στο δικαστήριο, ισχυριζόμενος ότι απλώς «παίρνουν ένα δοχειάκι με ένα χρώμα και το ανακατεύουν».³²⁵

Με το σύνθημα «έξω ο Στράτος κι ο Κατσάμπας», στα τέλη Μαΐου του 1984, η εταιρεία εντάχθηκε στον ΟΑΕ και διορίστηκε νέο Διοικητικό Συμβούλιο, στο οποίο συμμετέχει ο πρόεδρος του σωματείου, Νίκος Γατομμάτης.³²⁶ Ο κρατικός έλεγχος έφερε αρχικά ενθουσιασμό, καθότι το σωματείο απέκτησε λόγο στις προσλήψεις, αλλά οδήγησε σταδιακά σε έναν ιδιότυπο «συνδικαλιστικό πατερναλισμό». Η πολιτικοποίηση του σωματείου δημιούργησε ρωγμές, ενώ στα τμήματα σχηματίστηκαν κομματικές «φατρίες» που διεκδικούσαν τα συνδικαλιστικά ηνία. Μια πρόταση για υποψηφιότητα που ξεκίνησε ως αστείο από τον χημικό, Παναγιώτη Παπαγιάννη: «να πούμε ότι βάζουμε κι εμείς υποψήφιοι για το Σωματείο; Δεν περάσανε μία, δύο ώρες και δεχτήκαμε τέτοια επίθεση, γιατί κάνουμε στο Σωματείο σαμποτάζ».³²⁷

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, επιτεύχθηκε η εξίσωση των αμοιβών των δύο φύλων, η χορήγηση κοινωνικών αδειών και η σταδιακή υπαλληλοποίηση του προσωπικού. Το 1985, οι πωλήσεις εκτινάχθηκαν στα 23 δισεκατομμύρια δραχμές λόγω της εισαγωγής της επταήμερης λειτουργίας. Μετά την καθιέρωση του πενθημέρου το 1983, το σωματείο αντιτάχθηκε στην εφαρμογή της 4ης βάρδιας χωρίς νέες προσλήψεις. Αυτό οδήγησε στον συμβιβασμό του 1985 με την πρόσληψη άνω των 330 ατόμων με συμβάσεις, των λεγόμενων «δωδεκαωριτών»: «δούλευαν Σάββατο- Κυριακή δώδεκα ώρες και πληρωνόντουσαν περίπου πάνω-κάτω με τους μισθούς αυτών που δούλευαν πέντε μέρες,

324 Σ.Λ., συνέντευξη, ό.π.

325 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

326 Γκολφινόπουλος, *Πειραική-Πατραϊκή: Η πτώση*, 16.

327 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

οχτάωρο».³²⁸ Η υπερβολική, διόγκωση του προσωπικού δημιούργησε προβλήματα υποαπασχόλησης. Η παραγωγικότητα κατέρρευσε: «μέχρι τις δέκα και μισή, έντεκα η ώρα, ό,τι δουλειά ήταν το είχαμε τελειώσει [...] δεν υπήρχε ζήτηση».³²⁹ Τα παραγωγικά αδιέξοδα οδήγησαν σε πλήρη ανατροπή του κλίματος στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι ζητούσαν εγγράφως την επιστροφή των παλιών ιδιοκτητών.³³⁰ Ο Θόδωρος Στράτος εξέφραζε πάγια την πικρία του για την εξέλιξη αυτή, τονίζοντας ότι οι εργαζόμενοι αντιλήφθηκαν αργά το λάθος τους και υπενθυμίζοντας ότι η παλαιά διοίκηση προστάτευε τους έμπειρους τεχνίτες από τις απολύσεις που επέβαλε η τεχνολογική εξέλιξη, σε αντίθεση με την ισοπεδωτική νοοτροπία του μεταγενέστερου συνδικαλισμού.³³¹

3.7 Τεχνογνωσία και βιομηχανική κληρονομιά: Η άυλη διάσταση της παραγωγικής διαδικασίας

Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή στην Πάτρα εκτός από μια καθετοποιημένη μονάδα, ήταν και πρωτοποριακό κέντρο υψηλής τεχνογνωσίας, που διέθετε υποδομές, όπως ο υδατόπυργος που έφερε το επίσημο σήμα της εταιρείας: «Η γάτα με το νήμα [...] δείχνει και την αντοχή».³³² Ο υδατόπυργος αποτελούσε ένα ιδιοφυές μηχανικό έργο. Στα 22 μέτρα ύψος διέθετε τέσσερα ξεχωριστά δοχεία νερού των 50 κυβικών μέτρων το καθένα, διαχωρίζοντας το νερό σε σκληρό και κρύο απευθείας από την πηγή, σε σκληρό και ζεστό για άμεση τροφοδοσία των μηχανών χωρίς απώλεια χρόνου θέρμανσης, αποσκληρυμένο κρύο, κρίσιμο για την επιτυχία των βαφών και αποσκληρυμένο ζεστό. Η υποδομή αυτή επέτρεπε την αυτόματη διακλάδωση του κατάλληλου τύπου νερού σε όλες τις γραμμές παραγωγής, εξασφαλίζοντας τεράστια εξοικονόμηση, όπως ανέφερε ο Θ. Στράτος: «Ως εκ

328 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

329 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

330 Κατσούρας, «Εργασία, συνείδηση και συνδικάτα: Η περίπτωση της ελληνικής μεταπολεμικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης», 701.

331 Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

332 Στο ίδιο.

τούτου με τέσσερις σωλήνες μεγάλους πήγαινες και διακλαδιζόσανε σε όλα τα μηχανήματα και ανάλογα με το ποιο ρουμπινέτο άνοιγες είχες το νερό που θέλεις».³³³

Παράλληλα, η διαδικασία Μερσεριζέ, η οποία περιλάμβανε μια ειδική μονάδα συμπίκνωσης σόδας σε ύψος 16 μέτρων, προσέδιδε στα βαμβακερά νήματα εξαιρετική αντοχή: «Εάν υποστούν εμποτισμό σε καυστική σόδα πυκνή και ψυχρή, και ύστερα πλυθούν, αυξάνει η αντοχή του, γίνεται πιο δυνατό και γυαλιστερό».³³⁴ Όπως επιβεβαιώνει ο Σ.Λ., ο οποίος εργαζόταν στο Τμήμα Νέων Έργων, οι τεχνικοί δούλευαν με πάθος στο χαμηλοτάβανο υπόγειο του Βαφείου-Λευκαντηρίου: «Εκεί στο υπόγειο υπήρχαν ζεστά νερά, κρύα νερά, χημικά, υπήρχαν οι σωλήνες ατμού, [...] εδώ σε αυτό το χώρο δημιουργούνταν ο ατμός, που ήταν το θερμαντικό στοιχείο όλων των μηχανών. [...] Μέχρι τότε, τα σοδόνερα, η σόδα χρησιμοποιείται για το μερσεριζέ, πήγαιναν στον Πατραϊκό και καταφέραμε να τα συλλέξουμε, να ανακτήσουμε τη σόδα και να τα επαναχρησιμοποιήσουμε. Ήταν ένα ωραίο project που κυρίως προστάτευε το περιβάλλον. Γι' αυτό θέλω να σας πω ότι η κουλτούρα της εταιρείας ήταν προς την προστασία και του περιβάλλοντος και του εργαζομένου».³³⁵

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, η εταιρεία εισήλθε δυναμικά στην παραγωγή υφασμάτων denim (τζιν) και κοτλε (corduroy). Λόγω των ιδιαίτερων τεχνικών προδιαγραφών του denim -πυκνό χνούδι που παράγει, επιμολύνει και καταστρέφει άλλους τύπους υφασμάτων- κρίθηκε απαραίτητη η ίδρυση μιας αυτόνομης μονάδας. Η παραγωγή βασιζόταν στη χρήση λευκού νήματος για το υφάδι και βαμμένου με indigo για το στημόνι. Για τη βαφή, η διοίκηση απέρριψε την αμερικανική μέθοδο του «ανοικτού πλάτους» και επέλεξε τη γερμανική τεχνολογία της Kleine Wefers, η οποία προέβλεπε τη βαφή του νήματος σε στενές λωρίδες πλάτους 5 εκατοστών, οι οποίες στη συνέχεια συνενώνονταν για τον σχηματισμό του στημονιού, εξασφαλίζοντας ανώτερη

333 Στο ίδιο.

334 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

335 Σ.Λ., συνέντευξη, ό.π.

ομοιομορφία. Η επένδυση αυτή κόστισε 85 εκατομμύρια δραχμές³³⁶: «θυμάμαι κάποτε λέγαν ότι ο μεγαλύτερος πελάτης της Πειραιϊκής- Πατραϊκής ήταν ένας Ιταλός στο τζιν [...]. Θυμάμαι ξέρω ‘γω το primavera [φλοράλ ή εμπριμέ σχέδια] το τεντόπανο, δεν υπάρχει στον κόσμο αυτό. Μπορεί να έχουν ακόμη άνθρωποι ή τα σεντόνια ιρλάνδα [βαμβακερό πενιέ, απαλή εκδοχή του απλού βαμβακιού] δεν υπήρχαν πουθενά».³³⁷

Η απόκτηση της τεχνογνωσίας του κοτλέ, εμπεριέχει στοιχεία «τεχνικής κατασκοπείας» από τον Θ. Στράτο, ο οποίος ταξίδευε σε ξένα εργοστάσια και σχεδίαζε κρυφά τα βράδια στο ξενοδοχείο, προκειμένου να σπάσει το μονοπώλιο των αμερικανικών Cone Mills και των γαλλικών Velcorex, στο κοτλέ: «Ταξίδευα με τον αντιπρόσωπο για να ρίξω μέσα μια ματιά στα εργοστάσια, [...] Τότε ήταν όλα κρυφά. Να φανταστείτε ότι επήγαινα με τον αντιπρόσωπο, έβλεπα το εργοστάσιο, το βράδυ γύρναγα στο ξενοδοχείο, έφτιαχνα το σχέδιο του εργοστασίου που είχα δει και τις σημειώσεις και έμπαινε δίπλα για να χρησιμεύσει για την μελέτη. Εν συνεχεία με αυτόν τον τρόπο εκάλυψα αρκετά. Εκείνο που δεν μπορούσα να καλύψω, αλλά με τίποτα, ήταν το θέμα του κοτλέ. Εκείνη την εποχή παρήγετο σε τεράστιες ποσότητες, διότι το χρησιμοποιούσαν τα αμερικανικά εργοστάσια [...] για να κάνουν παντελόνια εργασίας για χειμερινά, διότι το μαλλί ήταν ακριβό να κάνεις μαλλινό [...] αλλά το μπαμπάκι έπρεπε να το κάνεις βελούδο για να είναι ζεστό. Και παρά την δύσκολη τεχνολογία είχε μεγάλη κατανάλωση».³³⁸ Τελικά, μέσω ETBA εξαγόρασε μια μονάδα στις Φιλιάτες σε κοινοπραξία με τη γαλλική SAIC - VELCOREX, διαθέτοντας 180 αργαλειούς. Το κοτλέ απαιτούσε πέρασμα από ειδικές «ξυραφιέρες» για να αποκτήσει την ανάγλυφη υφή του, και η Διεύθυνση Ερευνών της εταιρείας ανέπτυξε εγχώριο φινίρισμα με μεγάλη ευελιξία σε μικρές παραγγελίες (4.000 μέτρων) σε τρία είδη ρίγωσης.³³⁹

Στα συμβατικά υφάσματα, η εταιρεία κυριαρχούσε χάρη στους διπλόφαρδους αργαλειούς Sulzer (πλάτους 153 ιντσών), που παρήγαγαν ταυτόχρονα δύο υφάσματα πλάτους 1,5 μέτρου, διπλασιάζοντας την αποδοτικότητα, ενώ εγκαταστάθηκαν πρωτοποριακά συστήματα της βελγικής Barco για την ψηφιακή καταγραφή των αδρανών χρόνων ανά

336 Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 287.

337 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

338 Θ. Στράτος, συνέντευξη, ό.π.

339 Στο ίδιο.

αργαλειό. Η περιγραφή του Θ. Καραδημήτρη για τις μηχανές του εργοστασίου είναι λεπτομερής: «Τα δύο μεγάλα υφαντήρια, το έκτο εργοστάσιο, το μεγάλο που είναι μπροστά εδώ, ήταν με τις μηχανές, τις τελειότερες μηχανές των Σούλτσερ και το ακριβώς πιο πάνω δεξιά όπως ανεβαίνουμε ήταν το μικρότερο υφαντήριο, το υφαντήριο νούμερο 2 όπου εκεί ήταν οι μηχανές Ρούτι και πολλές άλλες πέρα, [...] και οι κολαριστικές μηχανές [...] που περνάγανε το νήμα από άμυλο κυρίως, για να είναι σταθεροποιημένο έτσι ώστε να γίνεται καλύτερα η ύφανση. Αφού πέρανε το κολάρισμα, πήγαινε μετά για ύφανση το νήμα. Πλέον αυτό δεν ήταν μόνο, ήταν και το τυποβαφείο, πολύ μεγάλες μηχανές, οι Ιταλικές Ρετζιάνι, ήταν και επιπέδου τυπώσεως, αλλά και κυλινδρικές τυπώσεις με τελάρα, αλλά και κυλίνδρους. Στο τυποβαφείο είχαμε καλλιτέχνες στην κυριολεξία που δουλεύανε, ήταν αυτοί που φτιάχνανε τα σχέδια».³⁴⁰

Οι τεχνικοί της εταιρείας πραγματοποιούσαν συνεχώς καινοτόμες μετατροπές. Όταν το μηχάνημα παραγωγής δερματίνης VISTRAM απέτυχε εμπορικά, το μετέτρεψαν σε μηχανή επίστρωσης πολυουρεθάνης για αδιάβροχα τεντόπανα, κατοχυρώνοντας μια μοναδική πατέντα.³⁴¹ Επιπλέον, αυτοματοποίησαν μερικώς την αντικατάσταση των γεμάτων καρουλιών στις μηχανές κλώσης, εκτινάσσοντας την παραγωγικότητα ανά εργάτρια (όπου παλαιότερα αντιστοιχούσαν 450 αδράχτια). Κορυφαίο επίτευγμα αποτέλεσε ο σχεδιασμός της αυτοματοποιημένης ταχυβαφικής μηχανής μήκους 80 μέτρων (1975), με την Ε. Τσερεντζούλια να το περιγράφει ως: «ένα τεράστιο μηχάνημα, το οποίο ο χειρισμός γινόταν όλος από πάνω, από ένα κομπιούτερ [...] έμπαινε το ύφασμα ακατέργαστο, κατεργαζότανε, γινόταν το φινίρισμα και στο τέλος έβγαινε βαμμένο έτοιμο για την κατανάλωση».³⁴² Η εταιρεία ως κύρια ανάδοχος επτά διεθνών προμηθευτών μαζί με τη θυγατρική της, ΒΙΕΞ, κατασκευάζει τον σκελετό. Είχε ταχύτητα βαφής 100 μέτρα το λεπτό και ελάχιστο όριο παραγγελίας 3.000 μέτρα. Λόγω αυτής της υψηλής παραγωγικότητας, η εταιρεία αναλάμβανε μαζικά συμβόλαια για διεθνείς οίκους (Levi's, Wrangler, Marks & Spencer).

340 Θ. Καραδημήτρη, συνέντευξη, ό.π.

341 Κεφαλάς, *Πτυχές εκβιομηχάνισης 1945-2010: Μια ιστορία. Επιχειρηματίες και Επιχειρήσεις - Κράτος, Τράπεζες και Συνδικάτα*, 545, 546.

342 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

Το 1979, η Πειραιϊκή- Πατραϊκή καινοτομεί συνεργαζόμενη με το Πανεπιστήμιο Πατρών για τον εντοπισμό σφαλμάτων ύφανσης μέσω laser, τα οποία προκαλούνταν από τα χνούδια λόγω της υψηλής υγρασίας. Η αποτύπωση των σχεδίων γινόταν με κυλινδρική ταχυτυπωτική, χρησιμοποιώντας εξελιγμένα γερμανικά χρώματα της BASF, εκτός από το indigo που εισαγόταν φθηνότερα από τη Βραζιλία. Η επιλογή των χρωστικών αποτελούσε σύνθετη επιστημονική διαδικασία. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, εισήχθη η αγγλική τεχνολογία color matching, όπου ένα ηλεκτρονικό φασματοσκόπιο ανέλυε τα δείγματα και πρότεινε αυτοματοποιημένες συνταγές βαφής με βάση το κόστος και την αντοχή, υποστηρίζοντας την παραγωγή του denim.

Παράλληλα, το κλωστήριο εκσυγχρονίστηκε με υπολογιστοποιημένα μηχανήματα τύπου open-end. Ο Κ. Φίλιας περιγράφει την εγκατάσταση του συστήματος πλήρους αυτοματισμού Foxboro στο βαφείο, όπου ένας τεράστιος υπολογιστής έλεγχε τις θερμοκρασίες, τις ταχύτητες, την κατανάλωση ρεύματος και νερού, καθιστώντας το εργοστάσιο της Πάτρας «νούμερο ένα» σε τεχνολογία: «Όταν τοποθέτησαν έναν υπολογιστή τεράστιο να ελέγχει τρεις μηχανές στο βαφείο, ο κ.Αδαμόπουλος με επέλεξε να το στήσουμε και πήγα στο Α' εργοστάσιο στο σύστημα που το έλεγαν Foxboro [σύστημα πλήρους αυτοματισμού γραμμών παραγωγής] που έλεγχε τρεις μηχανές. [...] ο εργαζόμενος φαντάζεστε τότε, τι θερμοκρασίες να ελέγξει, με το θερμόμετρο; [...] Εκεί, που τρελάθηκα και μου έχει μείνει και το λέω συνέχεια ήταν κάτι μηχανήματα μπομπινουάρ, που παίρνανε από το καλάμι και το κάνανε κώνο, και είχε ένα μηχανήμα που πήγαινε πέρα δώθε. Κοβόταν η κλωστή, σταμάταγε, έκαναν έτσι με τα χέρια κλικ-κλικ [δείχνει πως] και το ενώνανε, και έφευγε».³⁴³ Η εξειδικευμένη εργασία των σχεδιαστών όπως της Β. Φασόη γινόταν με μελάνι και πένες πάνω σε ζελατίνες: «ερχόσαντε κάποια σχέδια τα οποία εμείς τα σχεδιάζαμε πάνω σε ζελατίνες με μελάνι και πένα και αυτά [...] ύστερα πηγαίνανε στο τυποβαφείο και τυπωνόσαντε πάνω στο ύφασμα. Πρώτα ένα μικρό κομμάτι για να ελέγξουν [...] και ύστερα ολόκληρα τόπια, σεντόνια, πετσέτες θαλάσσης, τέντες, τραπεζομάντηλα».³⁴⁴

343 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

344 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

Οι συγκρούσεις με την τοπική αυτοδιοίκηση οδήγησαν το 1985 στα εγκαίνια μιας σύγχρονης μονάδας βιολογικού καθαρισμού αξίας 450 εκατομμυρίων δραχμών για την προστασία του περιβάλλοντος. Παράλληλα, για τον έλεγχο του κόστους διακίνησης, η εταιρεία υλοποίησε στη Βαρυμπόμπη μια πρωτοποριακή επένδυση ύψους 1 δισεκατομμυρίου δραχμών, δημιουργώντας την «αποθήκη του μέλλοντος» σε έκταση 157 στρεμμάτων. Το συγκρότημα περιλάμβανε ένα μεταλλικό κτίριο όγκου 8.500 κ.μ., ένα τσιμεντένιο επιφάνειας 10.200 τ.μ. και το κεντρικό μηχανογραφικό κέντρο. Ήταν μια αυτοματοποιημένη αποθήκη, μοναδική για τα δεδομένα της Ευρώπης και της Αμερικής, η οποία δεκαπλασίασε την ταχύτητα εκτέλεσης των παραγγελιών.

Η παραγωγή της Πάτρας κατέφθανε σε μεταλλικά κιβώτια που αποθηκεύονταν ηλεκτρονικά με γερανούς χωρίς ανθρώπινη παρουσία. Ο Σ.Λ. ως υπεύθυνος της αποθήκης εξηγεί: «ήταν το επόμενο έργο αυτοματοποίησης, όπου μείωσε το κόστος διαχείρισης του υφάσματος πάρα πολύ. Η παραγωγικότητα αυξήθηκε τουλάχιστον 10 φορές στο να φτιάξεις μια παραγγελία για να τη στείλεις. [...] Ερχόταν η παραγγελία ηλεκτρονικά τότε, το '83, που δεν υπήρχε ίντερνετ και τέτοια πράγματα, και πήγαιναν οι γερανοί και σου κατέβαζαν το αντίστοιχο ύφασμα για να φτιάξεις την παραγγελία, και είχαμε barcode, με barcode όλο το σύστημα. Ένα υπέροχο σύστημα, πολύ προχωρημένο, αλλά το πρόβλημα ποιο ήταν, ότι η εταιρεία ήταν ανεξέλεγκτη, δηλαδή, ένας πωλητής ήθελε 3.000 μέτρα ύφασμα και έδινε εντολή να βαφτούνε 15.000. Πούλαγε τα τρία και τα υπόλοιπα μένανε και πήγαιναν στην αποθήκη. Έτσι φούσκωσε η αποθήκη, και αν θυμάμαι καλά το νούμερο, είχα φτάσει σε ένα σημείο να έχω 14 εκατομμύρια μέτρα απόθεμα στην αποθήκη, την εποχή που το επιτόκιο ήταν 30% -32% του χρήματος τότε, [...] με αποτέλεσμα υπάρχουν τρομερά χρηματοοικονομικά κόστη στην εταιρεία, τα οποία νομίζω, ήταν και το κύριο στοιχείο που την βουλιάζαν την εταιρεία και μπήκε στις προβληματικές».³⁴⁵

345 Σ. Λ., συνέντευξη, ό.π.

Κεφάλαιο 4. Η σύγκρουση, η σιωπή και το τραύμα της αποβιομηχάνισης

4.1. Τα βιώματα των εργαζομένων της Πειραιϊκής-Πατραϊκής κατά την ένταξη στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων

Η κρίση των «προβληματικών επιχειρήσεων» στις αρχές της δεκαετίας του 1980 προήλθε από τη δομική αποσταθεροποίηση μετά το 1973, με τη συρρίκνωση της μεταποίησης και την καθίζηση των επενδύσεων. Οι επιχειρήσεις εγκλωβίστηκαν σε έναν φαύλο κύκλο υπερχρέωσης λόγω της ανόδου των επιτοκίων, ενώ η εξάρτηση των επενδύσεων από εξωτερικό δανεισμό σε συνάλλαγμα επέτεινε την ευπάθειά τους. Με τον Ν. 1386/1983 ιδρύθηκε ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ) για τη διοικητική εξυγίανση των μονάδων, με το 80% των αιτήσεων υπαγωγής να υποβάλλεται εθελοντικά από τους ίδιους τους βιομηχάνους για μετακύλιση των χρεών στο κράτος.³⁴⁶ Η Πειραιϊκή-Πατραϊκή, παρά τις εξαγωγικές της επιτυχίες, εισήχθη στον ΟΑΕ το 1984.

Ο Θ. Στράτος φέρεται να είχε προειδεάσει τους εργαζόμενους, σύμφωνα με την Π. Τσιάμη, σε μια από τις τελευταίες εκδηλώσεις της εταιρείας στην Πάτρα: «μας είπαν ότι το εργοστάσιο δεν πάει και τόσο καλά, είχε έρθει [...] και μίλησε ο Θόδωρος ο Στράτος, είπε ‘θα προσπαθήσουμε, τα πράγματα δεν είναι και τόσο καλά, αλλά θα προσπαθήσουμε, βάλτε και εσείς πλάτη’».³⁴⁷ Αρχικά η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεν είχε σκοπό να απομακρύνει τις οικογένειες Στράτου- Κατσάμπα, σύμφωνα με την μαρτυρία του Θ. Μελίδη: «τον Στράτο την παραμονή της αλλαγής τον πήρε τηλέφωνο ή ο Αρσένης ή ο Λειβάνης και του είπε ‘εσείς θα παραμείνετε στο μάνατζμεντ, εσείς με τον άλλον, τον Άρη τον Κατσάμπα και την άλλη μέρα τους αλλάξανε [...] είχε σχέση η οικογένειά τους

346 Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, «Οικονομική Κρίση και Κρατική Παρέμβαση: Η Ιστορία των προβληματικών επιχειρήσεων», στο *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα: Διόνικος, 2011), 143-150, 173, 186.

347 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

με τον Αλευρά τον πρόεδρο της Βουλής [διετέλεσε πρόεδρος της Βουλής από 1981-1989] και φοβόσαντε μην επέμβει ο Αλευράς, μύλος δηλαδή».³⁴⁸

Ο Σ.Λ. επισημαίνει ότι εκείνη την περίοδο υπήρξαν και λειτουργικά ζητήματα: «Τρέχανε τα συνεργεία συντήρησης και επισκευής, να φτιάξουνε, να κάνουνε πολλά. Αυτή ήταν η καθημερινότητα, παλεύαμε με αυτή την κατάσταση. [...] εφυσυχασμός αφού μπήκαμε εκεί [...] ‘εντάξει θα παίρνουμε τον μισθό όσο τον παίρνουμε’, τώρα το ότι η εταιρεία είχε πάρει το σπιράλ καθόδου, ο εργαζόμενος ούτε μπορεί να κάνει τίποτα, ούτε μπορεί να το αλλάξει».³⁴⁹ Η μαρτυρία της Β. Φασόη δείχνει ότι παρά το γεγονός πως η εταιρεία χαρακτηριζόταν ήδη «προβληματική» το 1981, οι νέοι εργαζόμενοι εισέρχονταν με αίσθημα δέους και υπερηφάνειας: «Παρόλο που άκουγα και όλοι μου λέγανε ότι ‘είναι πια προβληματική’, ότι δεν θα είναι για πολύ καιρό και ‘τι πας να κάνεις’ [...] ‘Ηθελα να δουλέψω [...] Δεν το πίστευα βέβαια ποτέ ότι ένα τέτοιο εργοστάσιο θα το αφήνανε να κλείσει. Πάντα υπήρχε η ελπίδα ότι ‘όχι αποκλείεται’».³⁵⁰

Η ελπίδα μπορεί να υπήρχε με την πρώτη κρατική διοίκηση που ανέλαβε, αφού ο Θ. Μελίδης ως διευθυντής του Εργοστασίου Α’ συμμετείχε στις συσκέψεις: «η διοίκηση που ήρθε η πρώτη ήταν άνθρωποι ικανοί, γιατί είχαν διοικήσει εργοστάσια, ο άλλος ήταν πολύ καλός στα οικονομικά, πήραν αυτό το πακέτο και με εντολή του Αρσένη, ο Αρσένης τους είπε τότε ήταν υπουργός Βιομηχανίας, τους είπε ότι ‘εμείς θέλουμε σε πρώτη φάση η πρώτη χρονιά να μην πάει χειρότερα η εταιρεία και μετά να εκπονηθεί επίσης ένα σχέδιο, το οποίο να βγάζει την Πειραική να την κάνει κερδοφόρα’ [...] ο Βογιατζής έφτιαξε μια ομάδα εργασίας από 25 άτομα, τα οποία ήταν από τις πωλήσεις, το μάρκετινγκ και από την παραγωγή, στην οποία μετείχα και εγώ από το Α’ Εργοστάσιο, και [...] είπαν ότι ‘για να βγαίνει η Πατραϊκή συν με το προσωπικό που έχει πρέπει, να κάνει μια παραγωγή 50 εκατομμύρια μέτρα τον χρόνο’. Τότε βγάσαμε 36, 37, [...] με τον εξοπλισμό που είχαμε μπορούσαμε να φτάσουμε εκεί. Το μεγάλο όμως πρόβλημα ήταν η πώληση [...] και για αυτό εκπονήθηκε ένα σχέδιο [...], το οποίο έλεγε όμως ότι θα γινόσαντε κάποιες επενδύσεις, [...] γύρω στα 17 δισεκατομμύρια δραχμές, δεν ήταν πολύ για τα μεγέθη της

348 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

349 Σ.Λ., συνέντευξη, ό.π.

350 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

Πατραϊκής, όμως έπρεπε να φύγουνε κάποιο προσωπικό. Από την Πάτρα φεύγανε 200 άτομα από τα 3.500 [...] Το πρόβλημα ήταν η Αθήνα, που έπρεπε από 700 έπρεπε να μείνουνε 100, γιατί τόσοι χρειαζόσαντε. Αντιδράσανε τα σωματεία. Φεύγει ο Αρσένης, πάει ο Βογιατζής με το σχέδιο στην Βάσω Παπανδρέου, που είχε αναλάβει, η οποία του είπε ‘ξέρετε κύριε εμείς κάνουμε και κοινωνική πολιτική, δεν μπορούμε να διώξουμε κόσμο’ και τότε ο Βογιατζής ως μάνατζερ σωστός της λέει ‘εντάξει και εγώ παραιτούμαι, διότι δεν μπορεί, αν δεν γίνουν αυτές οι αλλαγές που έχουν σχεδιαστεί’», όταν έφτασαν στην Αθήνα οι εργαζόμενοι και τον τον ρώτησαν τι πρέπει να κάνουν ο είπε: «Να φωνάχτε τον Στράτο πίσω να έρθει να αναλάβει το σπίτι του, διότι αυτός το ξέρει καλύτερα από όλους ότι άλλο να κάνετε δεν πρόκειται να γίνει τίποτα».³⁵¹

Ο Π. Παπαγιάννης προσθέτει ένα ακόμη στοιχείο για τους ανθρώπους που είχε τοποθετήσει η κυβέρνηση στο Διοικητικό Συμβούλιο: «Το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι όταν μπαίνουν μέσα στο διοικητικό συμβούλιο, το πρώτο που συζητάνε είναι την αποζημίωση αποχώρησης. Δηλαδή αν φύγει κάποιος νωρίτερα από τη θητεία του, θα πάρει πέντε εκατομμύρια ξέρω εγώ, το πρώτο που υπογράφει».³⁵² Οι επόμενες διοικήσεις (Βαρκάκης, Τσεκλένης) επικρίθηκαν έντονα για λανθασμένους χειρισμούς, όπως η κατάργηση της συνεργασίας με Ιταλούς σχεδιαστές, που οδήγησε σε εμπορική αποτυχία: «Πηγαίναμε στις εκθέσεις μόδας, που γινόσαντε κάθε έξι μήνες για τα ρούχα, αλλά και για τα σεντόνια και τα λοιπά, και έπρεπε να πηγαίνεις με τι νέα σχέδια έχεις, με τι νέα χρώματα έχεις [...] Αυτό όμως δεν υπήρχε εδώ στους δικούς μου στην Αθήνα εμπειρία σε αυτά και προσέλαβαν από το Μιλάνο, υπήρχε το Κομιτάτο των Ιταλών σχεδιαστών, τον κ. Μπαλντεσάρι με μια συμφωνία 10 εκατομμύρια τον χρόνο, ο οποίος κάθε εξάμηνο μας έδινε ότι καινούργιο θα βγει στην αγορά, αλλά μας το έδινε έξι μήνες νωρίτερα. Οπότε ερχόταν εδώ, το παίρνανε το μάρκετινγκ, ερχόσαντε με τις πωλήσεις κουβεντιάζαμε, κανονίζαμε τι δείγματα θα βγάλουμε, [...] και πηγαίναμε στο Παρίσι μετά, είχε περίπτερο η Πειραιϊκή- Πατραϊκή με αυτά τα καινούργια και τα λοιπά. Όταν δούλεψε έτσι πηγαίναμε καλά, ήσαντε και οι αντιπρόσωποι ευχαριστημένοι, δηλαδή ερχόσαντε οι μεγάλοι πελάτες, και όταν λέμε μεγάλοι πελάτες της τάξεως από 500.000 μέτρα και πάνω, όχι μαγαζάκια.

351 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

352 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

[...] Έρχεται ο Τσεκλένης το καταργεί αυτό. Λέει ‘δεν έχουμε ανάγκη τους ξένους, θα τα κάνω εγώ’ [...] Περνάει ο πρώτος μήνας τίποτα, δεύτερος μήνας τίποτε, τρίτος μήνας τίποτα, το κάνω θέμα στο Συμβούλιο [...] δύο μήνες πριν την έκθεση μας στέλνει κάτι αποχρώσεις, κάτι χρώματα εκεί “πεθαμενί” [...] Τα παίρνουνε όμως οι πωλήσεις, τα δίνουνε στους αντιπροσώπους και λένε “αυτά δεν τα ζητάει κανένας”. [...] Ο Τσεκλένης ήταν φίρμα ως μόδιστρος αλλά δεν είχε καμία ιδέα πως διοικούνται οι επιχειρήσεις, μια δική του που είχε μικρή την έκλεισε, και έριξε και ένα φέσι στην Πατραϊκή 35 εκατομμύρια, τα οποία του τα χαρίσανε μετά»³⁵³ και έβγαλαν προϋπολογισμό για το 1989 να μπει το εργοστάσιο περίπου 7 εκατομμύρια μέσα. Εκεί αντιλήφθηκε ότι ήθελαν να την κλείσουν.

Οι εργαζόμενοι θεωρούν ότι όταν πέρασε η εταιρεία στον ΟΑΕ απώλεσε την εμπορική της νοοτροπία: «Δεν υπήρχε η εμπορική νοοτροπία, [...] Όταν βάφαμε 50.000 μέτρα για τη Marks & Spencer, για τη Mothercare, όλα πήγαιναν τέλεια, αλλά όταν βάφαμε 3.000 για τους εμπόρους της Ελλάδος, δεν είχε κανένα νόημα αυτό [...] εμπορικά δεν ανταποκρίθηκε αυτή η καινοτομία που κάναμε για την Ελλάδα, δεν ανταποκρίθηκε, γιατί έπρεπε να ληφθούν άλλα μέτρα ελέγχου ή να πάρουμε δουλειές οι οποίες μπορούσαν να βάψουμε μεγάλες παρτίδες. Μικρές παρτίδες ήταν ζημιογόνες. [...] Μετά φέραν διαφόρους Τσεκλένηδες, Βαρβάκηδες, Νασοφύδες, διάφορους διάττοντες αστέρες οι οποίοι απόκαμαν την εταιρεία, την διέλυσαν». Η μείωση παραγωγής στα μέσα της δεκαετίας 1980 ήταν ορατή: «το ένα εκατομμύριο έγινε πεντακόσια, ε το πεντακοσάρικο του μήνα πήγαινε στο τρίμηνο και μετά θα δούμε, και αποτέλεσμα ποιο; [...] βλέπαμε τους εργάτες, τους υπαλλήλους, όλους αυτούς και καθόντουσαν δίπλα στη μηχανή. Ή έβλεπες να δουλεύει μία μηχανή και να έχει μέσα [...] 200 μέτρα και λες τι έγινε εκείνο το πεντακοσάρικο που έφτιαχνες; [...] ακόμα και τώρα, μετά από 35 χρόνια, δεν μπόρεσα ποτέ μου να καταλάβω πώς έγινε η εταιρεία προβληματική, γιατί δεν βρέθηκε και κανένας να εξηγήσει [...]. Όποιον και αν ρώταγες, σου έλεγε, ‘έχετε υψηλούς μισθούς, έχετε κόστος παραγωγής μεγάλο’».³⁵⁴

353 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

354 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

Χρηματοοικονομική πορεία και διόγκωση χρεών

Έτος	Φάση διαχείρισης	Ύψος υποχρεώσεων
1984	Ένταξη στον ΟΑΕ	40 δις δραχμές
1991	Κρατική εποπτεία	Κλείσιμο 105,5 δις δραχμές
Τελικό στάδιο εκκαθάρισης		Άνω των 200 δις δραχμών

Τα στοιχεία του εν λόγω πίνακα καταδεικνύουν την αποτυχία του ΟΑΕ να «εξυγιάνει» και να μειώσει τα χρέη. Μάλιστα μέσα σε επτά χρόνια κρατικής εποπτείας (1984–1991), οι υποχρεώσεις της εταιρείας υπερδιπλασιάστηκαν, εκτινασσόμενες από τα 40 στα 105,5 δισεκατομμύρια δραχμές. Η εταιρεία είχε εγκλωβιστεί σε έναν φαύλο κύκλο δανεισμού, ακόμα και τις χρονιές που ο τζίρος της κορυφωνόταν (όπως το 1986 με 38 δισ.), τα λειτουργικά της κέρδη δεν αρκούσαν ούτε για να καλύψουν το 70% των απαιτούμενων τόκων. Με τα επιτόκια της εποχής να κινούνται στο εξοντωτικό 30%- 32%, το χρέος ανατοκιζόταν και διογκωνόταν αυτόματα, χωρίς καμία δυνατότητα ελέγχου.³⁵⁵

Στον ισολογισμό της 31ης Δεκεμβρίου 1990, τα ακίνητα της εταιρείας επιβαρύνονται με εμπράγματα βάρη ύψους 9,186 δισεκατομμυρίων δραχμών για την εξασφάλιση τραπεζικών δανείων της μητρικής «Πειραική Πατραϊκή Βιομηχανία Βάμβακος ΑΕ». Παράλληλα, το υπόλοιπο των 5 δισεκατομμυρίων δραχμών του λογαριασμού ιδίων κεφαλαίων, που αφορά μέρος της αξίας των παγίων στοιχείων τα οποία εισφέρθηκαν

³⁵⁵ Γκολφινόπουλος, *Πειραική- Πατραϊκή: Η πτώση*, 28-29.

βάσει του Ν. 1297/72, προορίζονταν να μετοχοποιηθούν αμέσως μόλις άρωνταν οι συγκεκριμένες εμπράγματα δεσμεύσεις.³⁵⁶ Ωστόσο, η τότε κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας δεν προχώρησε σε έγκαιρες λύσεις αναδιάρθρωσης, όπως η πρόταση πώλησης της αποθήκης στη Βαρυμπόμπη ή το σχέδιο Olayan, φοβούμενη το πολιτικό κόστος. Έτσι, η εταιρεία κατέρρευσε υπό κρατικά χέρια το 1992.³⁵⁷ Η εκτίναξη του χρέους σε ποσό άνω των 200 δισεκατομμυρίων δραχμών στο τελικό στάδιο δείχνει το τεράστιο κόστος που συσσωρεύτηκε κατά τη διαδικασία του κλεισίματος. Άρα, η Πειραιϊκή- Πατραϊκή δεν κατέρρευσε από έλλειψη παραγωγικής ικανότητας ή χαμηλή ποιότητα προϊόντων, αλλά εξαιτίας της αδυναμίας του κράτους να εφαρμόσει μια βιώσιμη εμπορική στρατηγική.

Ο Θ. Καραδημήτρης θυμάται ότι τον Ιούνιο του 1982 ο τότε πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ: «βραβεύει την Πειραιϊκή- Πατραϊκή ως την εταιρεία με τη μεγαλύτερη εξαγωγική δύναμη που έκανε στην Ευρώπη γενικότερα και το εξαγωγικό της προφίλ και την εξωστρέφεια. Αυτό έγινε 20 Ιουνίου και 1η Ιουλίου [...] την εντάσσουν στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης γιατί χρωστάς. Ποια επιχείρηση δεν χρώσταγε και ποια επιχείρηση σήμερα δεν χρωστάει [...] Εδώ πιθανόν να έπαιξε λόγο η πολιτική».³⁵⁸ Την δική του απάντηση για τις ευθύνες, που επέρριψαν στους εργαζόμενους, ο Δ. Γκολφινόπουλος εξηγεί: «προσπάθησαν να μας πουν ότι το χρέος, που είχε η Πειραιϊκή- Πατραϊκή το δημιούργησαν οι εργάτες που δεν δούλευαν»,³⁵⁹ με την Ε. Μακρυκώστα να ισχυρίζεται ότι: «είχαν αποφασίσει να αποβιομηχανοποιήσουν την πόλη της Πάτρας [...] Αυτό ήταν άνωθεν σχέδιο για να φτάσουμε εδώ που φτάσαμε. Θυμάμαι όταν ήταν οι μέρες των πληρωμών που κατεβαίναμε στην Πάτρα και μας λέγανε ‘η Πατραϊκή πλήρωσε το δώρο;’ γιατί περίμεναν όλοι οι έμποροι να κινηθούν με τα δώρα της Πατραϊκής. Υπήρξε περίοδος στην Πάτρα που δουλεύαμε 3.500 άνθρωποι στην Πάτρα και πόσοι άλλοι γύρω προμηθευτές, πόσοι άλλοι άνθρωποι που έφερναν εδώ και τα τρόφιμα και πολλά πράγματα».³⁶⁰

356 «Ισολογισμός 31ης Δεκεμβρίου 1990», *Πελοπόννησος*, 25 Μαΐου 1991, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

357 Παλαιολόγος, «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)», 1.230.

358 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

359 Δ. Γκολφινόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

360 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

Το πρόγραμμα εξυγίανσης του 1986 με τη μετοχοποίηση χρεών 30,6 δισ. δραχμών και τη διάσπαση σε 9 θυγατρικές ΑΕ απέτυχε να αναστρέψει την πορεία.³⁶¹ Το οριστικό πλήγμα επήλθε με το ευρωπαϊκό πρόστιμο 10 δισ. δραχμών για παράτυπες κρατικές ενισχύσεις και την υποχρεωτική μείωση του προσωπικού. Η παραγωγή και οι εξαγωγές κατέρρευσαν, και ο Ν. 1892/1990 της Νέας Δημοκρατίας επέβαλε τη δραστική μείωση του προσωπικού κατά 1.400 άτομα, οδηγώντας τη βιομηχανία στην οριστική εκκαθάριση το 1992. Σε ανακοίνωσή της η εταιρεία τον Σεπτέμβριο του 1990 στηριζόμενη στο Νόμο 1387/83 ανέφερε για μετάταξη του πλεονάζοντος προσωπικού: «στα ειδικά προγράμματα του ΟΑΕΔ, όπως αναφέρεται στον αναπτυξιακό Νόμο 1892/90. [...] να εισπράξουν την επιχορήγηση αυτοαπασχόλησης ίσης με 12 μηνών μισθούς με απλές διαδικασίες».³⁶² Η Π. Τσιάμη ξεκαθαρίζει ότι δεν έφταιγαν οι εργαζόμενοι: «Υπήρχε μίσος από την Κυβέρνηση, γιατί κατά καιρούς ακουγόntonταν πράγματα ‘να φύγουν αυτοί που τους πληρώνουμε τζάμπα’ [...], αλλά δεν ήταν αυτοί οι λόγοι. [...] θα έπρεπε να γίνει αποβιομηχάνιση, να φύγει η κλωστοϋφαντουργία να ‘ρθουνε άλλα [...] Δεν νομίζω ότι ήταν αυτό που λένε ‘οι εργαζόμενοι κλείσαν την Πειραική- Πατραϊκή’. [...] δεν το δέχομαι αυτό».³⁶³

4.2. Το εργοστάσιο ως πορθητήριο της «Αλληλεγγύης»

Αρχές δεκαετίας 1990, η Πειραική- Πατραϊκή στην Πάτρα μετατρέπεται σε «πορθητήριο» εργατικών αγώνων. Από 3.240 άτομα το 1985, συρρικνώνεται κατά χίλιους εργαζόμενους το 1989. Στις 25 Ιουλίου 1990, η γνωστοποίηση από πλευράς της διοίκησης για μαζικές απολύσεις πυροδοτεί αλυσιδωτές αντιδράσεις. Οι εργαζόμενοι προχωρούν σε αποκλεισμούς κεντρικών συγκοινωνιακών κόμβων της πόλης, ενώ στις 30 Αυγούστου οργανώνουν δυναμική «απόβαση» στην Αθήνα με 38 λεωφορεία.³⁶⁴

361 «Μετά τα άστοχα κυβερνητικά μέτρα διαλύουν την Π. Πατραϊκή», *Πελοπόννησος*, 5 Ιουνίου 1986, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

362 «Ανακοίνωση της εταιρείας ‘Πειραική- Πατραϊκή’ Βιομηχανίας Βάμβακος Α.Ε.», *Τα Γεγονότα*, 23 Σεπτεμβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

363 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

364 Γκολφινόπουλος, *Πειραική-Πατραϊκή: Η πτώση*, 34-40.

Εικόνα 4-1: Λεωφορεία στην Εθνική Οδό Πατρών- Αθηνών την 30ή Αυγούστου του 1990. (Πηγή: Ιδιωτικό αρχείο Δ. Γκολφινόπουλου).

Η ένταση κορυφώνεται στις 21 Σεπτεμβρίου 1990, όταν ένας δικαστικός επιμελητής πετά τις λίστες με τα ονόματα 604 απολυμένων στην πύλη του εργοστασίου, κάτι, που επιβεβαιώνεται από τον τοπικό Τύπο της Πάτρας, όπως στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Τα Γεγονότα* με ημερομηνία 22-9-1990, που γράφουν: «Πέταξαν τις λίστες με τα ονόματα των 604 απολυθέντων στον φύλακα της πύλης και εξαφανίστηκαν»,³⁶⁵ αλλά και από τον πληροφορητή Π. Παπαγιάννη, το όνομα του οποίου βρισκόταν στην λίστα, περιγράφοντας την ημέρα εκείνη ως μια βαθιά τραυματική εμπειρία: «Ακούμε φασαρία και βγαίνουμε έξω [...] Πληροφορηθήκαμε ότι ήρθε ένας δικαστικός επιμελητής και πέταξε ένα φάκελο σαν σκουπίδι στις γραμμές του τρένου και έβαλε τις φωνές στον φύλακα ‘αυτό είναι για εσάς’. [...] Είχε μέσα ένα, δεν ξέρω πόσες σελίδες, με απολύσεις [...] Μου έρχεται ένα χαρτάκι να κοιτάξω να πάω να πάρω την αποζημίωσή μου ως

365 «Στο δρόμο ‘604’ από την ‘Π.Π.’», *Τα γεγονότα*, 22 Σεπτεμβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

πλεονάζον προσωπικό. Αυτό ήταν ό,τι χειρότερο έχει συμβεί στη ζωή μου, δηλαδή σαν να σου λέει σε πετάω στο δρόμο».³⁶⁶

Ο Δ. Γκολφινόπουλος για εκείνη την ημέρα γράφει στο βιβλίο του: «Ξέχασαν τον δικαστικό κλητήρα, αλλά αφού μας θεωρούσαν κλέφτες, ότι είχαμε οπλισμό, μολότοφ, ότι σχεδιάζαμε δολοφονίες, δεν θα έπρεπε να περιμένουμε κάτι διαφορετικό».³⁶⁷ Η λίστα με τα ονόματα και το τμήμα που εργάζονταν οι 604 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Πελοπόννησος*.³⁶⁸

366 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

367 Γκολφινόπουλος, *Πειραική-Πατραϊκή: Η πτώση*, 40.

368 Οι 604 απολυθέντες του εργοστασίου της Πειραικής Πατραϊκής στην Πάτρα προέρχονταν από τα εξής τμήματα σύμφωνα με την λίστα ανακοίνωση της εταιρείας με τα ονόματα του πλεονάζοντος προσωπικού: Υπηρεσίες Συγκροτήματος- ΣΠΕΘ, Εργοστάσιο Ε' Κλωστήριο Πατρών, Εργοστάσιο Εξευγενισμού Νημάτων Κλωστήριο Πατρών, Εργοστάσιο Denim Κλωστήριο Πατρών, ΤΟΕ Κλωστοϋφαντήρια Πατρών, Εργοστάσιο Α Holding, Διάφορα εργοστάσια- Υπηρεσίες Πατρών. Βλ. «Τα ονόματα του πλεονάζοντος προσωπικού της 'Πατραϊκής'», *Πελοπόννησος*, 23 Σεπτεμβρίου 1990, 6, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

[illegible]

Στις συνέχειες ο σύζυγος της νεεράβης και θυγατρὸς τῆς Ευρυπιδῆος τῆς Ν.Δ. κ. Νηπάρ Μερκερινῆος, γὰρ παίδων καὶ Καντωνιῶνος πατρὸς Ἀνοῦτιε, κι γυναικί, ο Πρωτόπαυλος κ. Καν. Μαρσάτουος πατρὸς ἀνδρὸς καὶ Μαρίας, καὶ ἀλλοῦ προσκεχθῆναι οὕτως ἀλλὰ καὶ πόνον μετῆναι περὶ τὸν πατέρα ἀπορροεῖν τὴν τέλει παρρησιᾶς οὐν ὀδῶν. Σπινεὶς σφύρας Διαιρητισίτηρος κατὰ τὴν Κίρρεως τῆς δαρῆος καθὼς τὴν πόλιν τῶν τοῦ πατρὸς καὶ ο. γροῖσις ἐξοστὰς οὐ λαιουσίς, ὅν ἰσάων ἐξοστὰς οὐ λαιουσίς, ὅν ἰσάων

114

2.265 ψήφισαν υπέρ των κινητοποιήσεων, διότι θεωρούσαν ότι οι απολύσεις ήταν άκυρες, επειδή «οι κατάλογοι με τα ονόματα δεν έχουν ούτε το έμβλημα του εργοστασίου, ούτε υπογραφή από κανένα μέλος της Διοίκησης».³⁶⁹

Ο Απ. Αποστολόπουλος συμμετέχει διακριτικά αλλά ενεργά στις κινητοποιήσεις αποτυπώνοντας την ατμόσφαιρα ενός «προαναγγελθέντος θανάτου»: «Το τελευταίο εξάμηνο ήτανε δραματικά τα πράγματα [...] Όλοι ξέρανε ότι τελειώνει πια. [...] Ήμουν μαζί τους, δεν ήμουν κόντρα».³⁷⁰ Ο νομάρχης Αχαΐας και ο πρόεδρος του ΟΑΕ υπεραμύνθηκαν των μέτρων μιλώντας για «στοργή» και προτείνοντας στο «πλεονάζον προσωπικό» εναλλακτικές λύσεις μέσω του προγράμματος του ΟΑΕΔ (αποζημίωση, επιδοτούμενη εξειδίκευση ή αυτοαπασχόληση). Οι εργαζόμενοι βίωναν τις αποφάσεις ως «στυγνή απανθρωπιά» και μεθοδευμένη αποβιομηχάνιση. Ο τοπικός Τύπος κατέγραψε τη δραματική πραγματικότητα με εργαζόμενους να λένε «τρώμε από τα έτοιμα», καθώς ήταν τέσσερις μήνες απλήρωτοι, ενώ σε 40 οικογένειες κόπηκε το ρεύμα.³⁷¹

Στις 17 Σεπτεμβρίου 1990, τα MAT βρίσκονται έξω από το εργοστάσιο έτοιμα να επέμβουν για να σταματήσουν την κατάληψη. Η αντίσταση οργανώνεται μέσω του αυτοσχέδιου ραδιοφωνικού σταθμού «Η Φωνή της Αλληλεγγύης» (104,8 FM). Η δραματική έκκληση της εργάτριας, Θεώνης Γερασιμάτου με το: «Λαέ της Πάτρας, δεχόμαστε επίθεση, ελάτε μαζί μας», κινητοποιεί χιλιάδες πολίτες, όχι μόνο από την Πάτρα, αλλά και από άλλες όμορες περιοχές.³⁷² Το εργοστάσιο νοσηματοδοτείται ως «κάστρο της δημοκρατίας» που οι εργαζόμενοι το παρομοιάζουν με «δεύτερο Πολυτεχνείο». Το δίκτυο συμπαράστασης απλώνεται σε όλη την πόλη, ενώ συγκλονίζει η ραδιοφωνική παρέμβαση του τότε Προέδρου της Ένωσης Αστυνομικών, Άρη Αντωνόπουλου, που καλεί τους αστυνομικούς να μην χτυπήσουν τον αγωνιζόμενο λαό.³⁷³ Ακόμα και μέσα στις διμοιρίες των MAT εκδηλώνονται εσωτερικές ρωγμές, με

³⁶⁹ Στο ίδιο.

³⁷⁰ Α. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

³⁷¹ *Πελοπόννησος*, 15 Νοεμβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

³⁷² Γκολφινόπουλος, *Πειραική-Πατραϊκή: Η πτώση*, 47.

³⁷³ Ραδιοφωνική παρέμβαση του προέδρου της Ένωσης Αστυνομικών, Άρη Αντωνόπουλου, με κάλεσμα προς τους αστυνομικούς να μην χτυπήσουν τον αγωνιζόμενο λαό, ραδιοφωνικός σταθμός *Η Φωνή της Αλληλεγγύης (104,8 FM)*, 17 Σεπτεμβρίου 1990, Ιδιωτικό Αρχείο Διαμαντή Γκολφινόπουλου, Πάτρα.

αστυνομικούς να δηλώνουν αδυναμία να στραφούν εναντίον των συμπολιτών τους, σύμφωνα με τον Τ. Παπαγιάννη: «δεν αντέχω βρε φίλε να βλέπω δικούς μου ανθρώπους [...] και να κάθομαι εγώ απέναντι με την προοπτική να τους χτυπήσω».³⁷⁴

Εικόνα 4-3: Εσωτερικό του ραδιοφωνικού σταθμού «Η Φωνή της Αλληλεγγύης» την περίοδο των απεργιακών εκπομπών. (Φωτ. Ιδιωτικό Αρχείο Δ. Γκολφινόπουλου).

Οι εργατικές γειτονιές αναδεικνύονται μέσα από τους εκφωνητές του ραδιοφώνου με ονομαστικές εκκλήσεις προς Ζαρουχλέικα, Προσφυγικά, Ιτιές, Ζαβλάνι, Πράτσικα, συνδέοντας το μέλλον της βιομηχανίας με την αποτροπή του επερχόμενου οικονομικού μαρασμού της πόλης. Καθοριστική υπήρξε και η μουσική επένδυση των εκπομπών. Τα «Χαιρετίσματα στην εξουσία» (Β. Παπακωνσταντίνου) και «Το σφαγείο» (Μ. Θεοδωράκης) εξέφραζαν τη ρήξη με την εξουσία. Η ανάγκη για συλλογική άμυνα και ενότητα εκφράστηκε μέσα από το «Είμαστε δυο» (Α. Καλογιάννης), τη «Φάμπρικα» (Λ. Χαλκιάς) και το «Στην δουλειά και στον αγώνα» (Γ. Νταλάρας). Η διάρκεια των κινητοποιήσεων επενδύθηκε με το «Λίγο ακόμα» (Μ. Φαραντούρη) και το «Πότε θα κάνει ξαστεριά» (Ν. Ξυλούρης). Όταν τα ΜΑΤ περικύκλωσαν το εργοστάσιο, η μετάδοση

³⁷⁴ Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

του «Τραγουδιού της ειρήνης» (Γ. Μαρκόπουλος) υπογραμμίζει τον χαρακτήρα της εργατικής αντίστασης.

Το βίντεο-ντοκουμέντο της 17ής Σεπτεμβρίου 1990, από το ιδιωτικό αρχείο του Δ. Γκολφινόπουλου, στα γραφεία της «Αλληλεγγύης» αποτυπώνει ανάγλυφα την κορύφωση της ταξικής και πολιτικής σύγκρουσης μέσα σε ένα κλίμα γενικευμένης έντασης με σειρήνες, ΜΑΤ και χιλιάδες συγκεντρωμένους.

Εικόνα 4-4: Ο δρόμος της Ακτής Δυμαίων έχει κλείσει από τους εργαζόμενους της Πειραιϊκής- Πατραϊκής και από τις αστυνομικές δυνάμεις. (Φωτ. Ιδιωτικό αρχείο Δ. Γκολφινόπουλου).

Από τη μία πλευρά, η κρατική εξουσία επιχειρεί να απονομιμοποιήσει τις κινητοποιήσεις. Ο τότε περιφερειάρχης Δημήτρης Αϊβαλής κάνει λόγο για «επαναστατική υπερβολή» και μεταθέτει την ευθύνη στους εργαζόμενους, υποστηρίζοντας ότι ο αποκλεισμός του σιδηροδρόμου απειλεί τη βιωσιμότητα ολόκληρου του εργοστασίου, ενώ ο αστυνομικός διευθυντής δικαιολογεί την παρουσία των ΜΑΤ, επικαλούμενος παραπλάνηση στο ωράριο των κινητοποιήσεων, ισχυριζόμενος αστυνομική ανοχή.³⁷⁵

375 Βίντεο από τη συνέλευση των εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής με τοπικούς και συνδικαλιστικούς φορείς στα γραφεία της «Αλληλεγγύης», 17 Σεπτεμβρίου 1990, Ιδιωτικό αρχείο Διαμαντή Γκολφινόπουλου, Πάτρα.

Στον αντίποδα, η πλευρά της εργατιάς και των τοπικών φορέων αποδομεί το κυβερνητικό αφήγημα. Ο τότε δήμαρχος Πατρέων Ανδρέας Καραβόλας αποκαλύπτει, οργανωμένο σχέδιο «ξεπουλήματος» της επιχείρησης, συνδέοντας την κρίση με τη δραματική αποβιομηχάνιση που απειλούσε την Πάτρα. Οι εκπρόσωποι του σωματίου και της ΓΣΕΕ καταγγέλλουν τις υποσχέσεις του ΟΑΕΔ ως εμπαιγμό και δηλώνουν έτοιμοι «να κόψουν μπουκιές από το στόμα τους» για να αποτραπούν οι απολύσεις. Οι κινητοποιήσεις συνεχίζονται τον Σεπτέμβριο του 1990, με την νυχτερινή πορεία των γυναικών εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής με τα παιδιά τους να ξεχωρίζει.³⁷⁶

Εικόνα 4-5: Μητέρες με τα παιδιά τους στα καρότσια διαδηλώνουν ενάντια στις απολύσεις. (Φωτ. Προσωπικό αρχείο Δ. Γκολφινόπουλου).

Η κινητοποίηση αυτή αποτυπώνει τη γυναικεία εργατική ταυτότητα. Η επιλογή να διαδηλώσουν οι γυναίκες με τα παιδιά τους, ακόμη και με μωρά στα καρότσια,

³⁷⁶ «Η καρδιά της Πάτρας 'χτυπά' στην ΠΠ. Συγκλονιστική η νυχτερινή πορεία γυναικών και παιδιών με κεριά», *Τα Γεγονότα*, 26 Σεπτεμβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

καταδεικνύει την οικονομική διεκδίκηση που μετατρέπεται σε ζήτημα επιβίωσης, αλλά και το συναίσθημα απώλειας για το εργασιακό σπίτι της Πειραιϊκής- Πατραϊκής που χάνεται. Πρόκειται για ένα συλλογικό τραύμα, που αποτυπώθηκε σε βίντεο και φωτογραφίες την ώρα που συνέβαινε.

Η σύγκρουση μεταφέρεται στις δικαστικές αίθουσες, όπου η διοίκηση επιδιώκει να κηρύξει την απεργία παράνομη και καταχρηστική, προτάσσοντας τις συσσωρευμένες ζημιές της θυγατρικής, από 740 εκατ. το 1987 σε 3,9 δισ. το 1989. Οι νομικοί εκπρόσωποι των εργαζομένων αποδομούν το κυβερνητικό αφήγημα, αποδεικνύοντας ότι οι ζημιές είναι τεχνητές, αποτέλεσμα εσωτερικών τιμολογήσεων της μητρικής εταιρείας, και καταγγέλλουν ότι οι απολύσεις στερούνται τεχνικοοικονομικής μελέτης.³⁷⁷

Στο δικαστήριο ξεχωρίζουν δύο μαρτυρίες, όπως αυτές αποτυπώνονται στο ιδιωτικό οπτικοακουστικό αρχείο του Δ. Γκολφινόπουλου.³⁷⁸ Ο πρώην αντιπρόεδρος του ΔΣ, που παραιτήθηκε διαμαρτυρόμενος για την έλευση των MAT και την άρνηση διαλόγου, χαρακτηρίζει τη βιομηχανία «λαβύρινθο της ελληνικής οικονομίας» και καταθέτει ότι το κράτος διέθεσε 25-30 δισεκατομμύρια δραχμές χωρίς επενδύσεις σε εξοπλισμό. Χαρακτηρίζει την Πειραιϊκή- Πατραϊκή «λαβύρινθο της ελληνικής οικονομίας» και επισημαίνει ότι οι απολύσεις θα φέρουν τον «ταχύρρυθμο θάνατο» του εργοστασίου. Παράλληλα, ο εκπρόσωπος των εργαζομένων, Φώτης Μίντζας, καταγγέλλει ότι η λίστα των απολύσεων συντάχθηκε εκδικητικά,³⁷⁹ πλήττοντας ευάλωτες ομάδες, και γνωστοποιεί τον θάνατο 43χρονου συναδέλφου του μέσα στο εργοστάσιο λόγω της έντασης, ως το «πρώτο θύμα» της κρίσης.³⁸⁰ Έξω από την αίθουσα, ακούγεται το σύνθημα «θέλουμε επενδύσεις, όχι δίκες και απολύσεις», «είμαστε εργάτες και όχι τρομοκράτες» με τον πρόεδρο του σωματείου, Δ. Γκολφινόπουλο, να διαμηνύει: «ματαιοπονείτε, υπάρχουν 2.500 πίσω. Δεν υποχωρούμε αν δεν δικαιωθούμε».³⁸¹

377 *Πελοπόννησος*, 6 Οκτωβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

378 Βίντεο από την διεξαγωγή της δίκης για την κήρυξη της απεργίας των εργαζομένων της Πειραιϊκής Πατραϊκής ως παράνομης και καταχρηστικής, 10 Οκτωβρίου 1990, Ιδιωτικό Αρχείο Διαμαντή Γκολφινόπουλου.

379 «Συντριπτικά τα επιχειρήματα των εργαζομένων της ‘Π.Π.’. Εκδικάσθηκε χθες η προσφυγή της εταιρείας», *Τα Γεγονότα*, 11 Οκτωβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

380 «Δεν άντεξε η καρδιά του», *Τα γεγονότα*, 9 Οκτωβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

381 Συνθήματα έξω από τα δικαστήρια της Πάτρας, 10 Οκτωβρίου 1990, Ιδιωτικό Αρχείο Διαμαντή Γκολφινόπουλου.

Παρά τις κυβερνητικές πιέσεις και τις δηλώσεις του Υπουργού Δημόσιας Τάξης, Γ. Βασιλειάδη, που αξιώνει «να σταματήσει αυτή η αηδία»,³⁸² ενώ άλλος υπουργός σε ερώτηση βουλευτών του ΚΚΕ για το τι μέλλει γενέσθαι με την Πειραική- Πατραϊκή, χαρακτηρίζει υποτιμητικά τους εργαζόμενους στη Βουλή των Ελλήνων, «σκουλήκια» με τον Δ. Γκολφινόπουλο να σημειώνει: «Του λένε ‘τι γνώμη έχετε για αυτά που συμβαίνουν στην Πάτρα;’. Στην Βουλή των Ελλήνων απάντηση, ‘άσε τα σκουλήκια να ψοφήσουν στην λάσπη’. Τα σκουλήκια είμαστε εμείς οι εργαζόμενοι. Και ήταν πολιτικός και εκπροσωπούσε τον λαό και εμείς είμασταν σκουλήκια. Ευτυχώς, όμως, είναι Οκτώβρης μήνας. Η εποχή εκείνη δεν είχε πέσει νερό, ούτε σταγόνα και άντε τώρα να φτιάξεις λάσπη χωρίς νερό [γέλια]. Τέτοιοι άνθρωποι δεν κάνουνε για πολιτική;».³⁸³

Στις 19 Νοεμβρίου 1990 υπογράφηκε μια εύθραυστη συμφωνία οκτάμηνης εργασιακής ειρήνης με δέσμευση της εταιρείας για επαναπρόσληψη 75 από τους 604 απολυθέντες, δέσμευση για καμία απόλυση για οκτώ μήνες και πραγματοποίηση επενδύσεων ύψους 1 δις δραχμών.³⁸⁴ Οι κατηγορίες της διοίκησης για δήθεν κλοπές υφασμάτων καταρρίπτονται από 17 εκθέσεις απογραφής, που επιβεβαιώνουν ότι οι εργάτες περιφρούρησαν το εργοστάσιο «ως κόρη οφθαλμού».³⁸⁵ Η υπόσχεση για εξυγίανση αποδεικνύεται προσχηματική.

Μέχρι το καλοκαίρι του 1992, η έλλειψη κονδυλίων μειώνει την παραγωγή κατά 70% και το προσωπικό συρρικνώνεται στους 1.550 εργαζόμενους: «Ήταν τρομερά δύσκολο, 125 ημέρες απεργία».³⁸⁶ Στις 29 Ιουλίου 1992, η εταιρεία τίθεται υπό καθεστώς ειδικής εκκαθάρισης. Οι εκκαθαριστές χρησιμοποιούν μεθόδους οικονομικού εκβιασμού και «εξαγοράς συνειδήσεων», προσφέροντας ένα πενιχρό δέλεαρ 400.000 δραχμών για οικειοθελή αποχώρηση, εγκλωβίζοντας τους εργαζόμενους στο δίλημμα να χάσουν το σύνολο των δεδουλευμένων τους: «ήρθε ένα χαρτί από την εκκαθαρίστρια εταιρεία που

382 Ντίνος Βγενόπουλος, «Βασιλειάδης: ‘Αηδία’ ο αγώνας των εργαζομένων στην ‘Π-Π’», *Τα γεγονότα*, 7 Οκτωβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

383 Δ. Γκολφινόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

384 «Ανοίγει η ‘Π.Π.’», *Τα Γεγονότα*, 20 Νοεμβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

385 «Διοίκηση της ‘Π.Π.’: Το εργοστάσιο είναι σε καλύτερη κατάσταση από τον Ιούλιο», *Τα γεγονότα*, 21 Νοεμβρίου 1990, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

386 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

έγραφε ‘ή παίρνεις την αποζημίωσή σου και φεύγεις, είναι 400.000 ή δεν εγγυώμαι για την άμεση καταβολή της αποζημίωσης σου’. [...] Τα αφήνεις έτσι 6,5 εκατομμύρια; Και έφυγα».³⁸⁷

Το παρατεταμένο υπαρξιακό και οικονομικό άγχος είχε σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής, οδηγώντας ακόμη και σε ανθρώπινες απώλειες. Ο 43χρονος Χρήστος Γκούσκος πεθαίνει από ανακοπή κατά τη διάρκεια νυχτερινής περιφρούρησης, ενώ ο 48χρονος Αθανάσιος Παπαγεωργίου, πατέρας τεσσάρων παιδιών, πέφτει νεκρός από ανακοπή κατά τη διάρκεια συγκέντρωσης στην πλατεία Μαρούδα, αποτελώντας το 13ο θύμα της βιομηχανικής κρίσης στην πόλη. Την ίδια ημέρα, ένας ακόμη 38χρονος εργάτης χάνει τη ζωή του από εγκεφαλικό επεισόδιο: «Εγώ έφυγα ένα εξάμηνο νωρίτερα, γιατί είχα περάσει σαν δικαστική επιμελήτρια και έπρεπε να ορκιστώ, και ευτυχώς εκείνη την ημέρα δεν ήμουν εδώ. Ξέρω όμως ότι στο χημείο οι συνάδελφοι εκείνη την ημέρα είχαν αποφασίσει [συγκίνηση] και είχαν οργανώσει ένα γλέντι. Είχαν φέρει φαγητά, κρασί, και αφού τελείωσε αυτό [συγκίνηση, κλάμα] το απόγευμα μάθαμε ότι ένας συνάδελφος πέθανε. [παύση συγκίνηση] ένας συνάδελφος από το χημείο, τότε ήταν 48 ετών, ο οποίος ήταν υγιέστατος, δεν είχε κάποιο πρόβλημα. [...] την άλλη ημέρα ήμαστε όλοι στην κηδεία».³⁸⁸ Στο τελικό στάδιο η αντίσταση προσέλαβε χαρακτηριστικά έσχατης προσωπικής αυτοθυσίας. Τρεις εργαζόμενοι προχωρούν σε απεργία πείνας μπροστά στην πύλη του εργοστασίου με συνθήματα «Απεργία πείνας, όχι στις απολύσεις» και «Απεργία πείνας για το δικαίωμα στη δουλειά»,³⁸⁹ αποτυπώνοντας την ύστατη προσπάθεια ανάσχεσης του λουκέτου.

387 Στο ίδιο.

388 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

389 «Τρεις εργαζόμενοι δείχνουν τον δρόμο του αγώνα!», *Τα Γεγονότα*, 30 Οκτωβρίου 1992, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

Εικόνα 4-6: Το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Τα γεγονότα* της 30ής Οκτωβρίου 1992 αποτυπώνει την είδηση της απεργίας πείνας. (Φωτ. Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ).

Παρασκευή 30 Οκτωβρίου 1992, οι μηχανές της Πειραιϊκής- Πατραϊκής σταματούν οριστικά: «Ημέρα Σάββατο 31 του μήνα. Έκλεισε το εργοστάσιο [...] εμείς δεν φύγαμε. Εδώ θυμάμαι τους φοβερίζαμε κιόλας. Δεν είχαμε άλλη λύση, τι να κάνουμε; Μείναμε εδώ μέσα».³⁹⁰

Η Β. Φασόη θυμάται την τελευταία ημέρα: «Ήρθα και μάζεψα λίγο τα πράγματά μου [...] Πήρα την ποδιά μου [...] Ήταν πάρα πολλά τα προβλήματα, και ειδικά σε εμάς, που ήταν και ο σύζυγος εδώ, οπότε χάσαμε και οι δυο τη δουλειά μας».³⁹¹ Για τους μεγαλύτερους σε ηλικία εργαζόμενους, η ανεργία σημαίνει κοινωνικό αποκλεισμό, αναγκάζοντάς τους να μεταναστεύσουν για να επιβιώσουν και να συντηρήσουν την οικογένειά τους: «Ποιος θα σε πάρει 50 χρονών; Και εγώ ταλαιπωρήθηκα, πήγα στο εξωτερικό, στην Αλβανία πήγα. [...] Πήγα να σε κάτι εργοστάσια, κάτι έκανα». Η απογοήτευση για το μέλλον ήταν έκδηλη: «Μου έφερε την απόλυση ο κλητήρας στο σπίτι. Άνοιξα την πόρτα, την πήρα.

390 Δ. Γκολφινόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

391 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

Μου είχαν πει να μην την πάρω στο χέρι, να την θυροκολλήσει. [...] στεναχώρια, άγχος, βάλαμε τα κεφάλια κάτω και προσπαθούσαμε να μαζέψουμε τα κομμάτια μας». ³⁹²

Τελικά οι εργαζόμενοι κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν κάτι που υπερέβαινε τις δυνάμεις τους; Η Ε Τσερεντζούλια απαντά ότι: «Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή ήταν τεράστια, η περιουσία η ακίνητη, τα μηχανήματα, το προσωπικό ήταν τεράστια. Πως μπορεί ένας συνδικαλιστικός φορέας να διαχειριστεί όλο αυτό και να αντιμετωπίσει και μια πολιτική βούληση που ήταν το κλείσιμο;». ³⁹³ Όμως και τα προγράμματα του ΟΑΕΔ για όσους απολύθηκαν, σύμφωνα με τον Π. Παπαγιάννη δεν ήταν βοηθητικά: «Μας πετάξανε κάτι προγράμματα για αυτοαπασχολούμενους, να πάμε να μάθουμε κομπιούτερ και ψυκτικούς νομίζω κάτι τέτοιο, και να βλέπεις τώρα ανθρώπους οι οποίοι είναι έτοιμοι να πέσουν κάτω και θέλανε μισό χρόνο να πάρουν σύνταξη, να πηγαίνουν στον ΟΑΕΔ να κάνουν μάθημα για ψυκτικοί [...] δεν ρώτησε κανείς τι δουλειά έκανα στην Πειραιϊκή- Πατραϊκή, γιατί με διώξανε και ο άλλος γιατί ήμουν σε μια ηλικία, λει «εγώ θα σου πληρώσω την σύνταξη;»». ³⁹⁴

Η τοπική κοινωνία εμφανίζεται εν μέρει απαθής, με τον Εμπορικό Σύλλογο να στρέφεται δικαστικά κατά του σωματείου για τα συνθήματα των απεργών, προκαλώντας την πικρία των εργαζομένων που αποτελούσαν διαχρονικά την κινητήριου δύναμη της πατραϊκής αγοράς: «Τα λεφτά που παίρναμε εμείς που τα ρίχναμε; [...] Που ψωνίζαμε; [...] θα το πω με παράπονο, με πίκρα, δεν μας στήριξε τόσο πολύ η πατρινή [εννοεί κοινωνία]. Γιατί όταν [...] φωνάζαμε τότε με τις καταλήψεις ‘εσείς, που μας κοιτάτε σε λίγο θα πεινάτε’ ο Εμπορικός Σύλλογος των Πατρών έκανε μήνυση στο Σωματείο γιατί ήταν θικτό το σύνθημα». ³⁹⁵ Την ίδια μνήμη έχει και η Εύη Τσερεντζούλια: «οι περισσότεροι, όσοι μας κορόιδευαν, αυτό συμβαίνει αυτή την στιγμή στην Πάτρα. Εγώ θυμάμαι για να αγοράσω παπούτσια των παιδιών Χριστούγεννα και Πάσχα καθόμαστε στην ουρά, τώρα αυτό δεν το έχεις δει σε κανένα κατάστημα, να κάθεται στην ουρά [...] το άλλο είναι για εμένα το συναίσθημα που βίωσα, ήταν βία. Τεράστια βία γιατί εγώ αλλιώς είχα φανταστεί τον

392 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

393 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

394 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

395 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

εαυτό μου, να τελειώνω την ζωή μου και την εργασιακή μου». ³⁹⁶ Η Ε. Μακρυκώστα θεωρεί ότι δεν τους συμπαράσταθηκαν: «Δεν ξέρω, τους ενδιέφερε, δεν τους ενδιέφερε, [...] το μόνο που ακούω μέχρι και τώρα είναι ‘τι ωραία πράγματα έβγαζε η Πειραική- Πατραϊκή’». ³⁹⁷

Το κλείσιμο σήμανε την απώλεια ενός τεράστιου κεφαλαίου τεχνογνωσίας και τη γεωγραφική νέκρωση της νότιας Πάτρας: «Οι άνθρωποι που δούλευαν εδώ οι παλιοί οι περισσότεροι έχουν φύγει, εμείς έχουμε γεράσει, δεν υπάρχει καμία δράση. [...] Δυο χρόνια μίλαγα για την Πατραϊκή και μου λένε ‘έτσι και ξαναμιλήσεις για την Πατραϊκή θα απολυθείς’. [...] έχασε η Ελλάδα ένα τρομερό κεφάλαιο τεχνογνωσίας, [...] υπήρχαν, π.χ. ο Μελίδης ήταν πολύ εξειδικευμένο άτομο στις βαφές, οι άλλοι άνθρωποι στα κλωστήρια, υφαντήρια όλα αυτά, ο Μίντζας, που έχει ζήσει όλο το εργοστάσιο και το έχει ανακατέψει πολλές φορές και το έχει φτιάξει. Υπήρχε μια τεχνολογία, η οποία διέρρευσε στον Πατραϊκό, χάθηκε, δεν έμεινε τίποτα». ³⁹⁸ Παράλληλα, επέφερε καίριο πλήγμα στην ελληνική ύπαιθρο, καθώς η επιχείρηση απορροφούσε το 25% της εγχώριας παραγωγής βάμβακος, στηρίζοντας 200.000 αγροτικές οικογένειες. ³⁹⁹

Η διαχείριση της μνήμης της αποβιομηχάνισης αποτυπώθηκε φωτογραφικά στον τοπικό Τύπο μέσω της στρατηγικής επανάληψης του υδατόπυργου ως «παρηκμασμένου γίγαντα». Η οπτική αυτή αποτύπωση των ερειπίων, απαλλαγμένη από την ανθρώπινη παρουσία, λειτούργησε σημειολογικά ως όχημα προειλημμένων αφηγημάτων που παρουσίαζαν την παρακμή ως νομοτέλεια. ⁴⁰⁰ Δεν αποτελούσε πλέον ένα απλό φωτορεπορτάζ, αλλά το οπτικό συνώνυμο της βιομηχανικής κατάρρευσης και της οικονομικής κρίσης στην περιοχή. Ο Τύπος χρησιμοποίησε τη φωτογραφία όχι ως καθρέφτη, αλλά ως στρατηγικό εργαλείο για τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης γύρω από την αποβιομηχάνιση. Η συστηματική επανάληψη εικόνων εγκατάλειψης και

396 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

397 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

398 Σ.Λ., συνέντευξη, ό.π.

399 Αναστασάκης, «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα», 324.

400 Γεράσιμος Παπαπαναγιώτου, «Η αθέατη προπαγάνδα της φωτογραφίας: “Αθώες” φωτογραφίες εφημερίδων στην αποβιομηχάνιση της δεκαετίας του 1990», *20ος αιώνας. Ιστορική, κοινωνική και πολιτική επιθεώρηση*, τχ. 5 (Σεπτέμβριος 2025), <https://eikostosaionas.gr/article/i-atheati-propaganda-tis-fotografias-athoes-fotografies-efimeridon-stin-apoviomichanisi-tis-dekaetias-tou-1990/> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

«ερείπιων», χωρίς ανθρώπινη παρουσία, ή η παντελής απουσία εικόνων, όπως συνέβαινε στα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας «Πελοπόννησος», λειτούργησε σημειολογικά ως όχημα προειλημμένων αφηγημάτων. Στοχεύοντας στο θυμικό, οι εφημερίδες παρουσίασαν την παρακμή ως μονόδρομο, αδρανοποιώντας τις κοινωνικές αντιδράσεις.

Η Ε. Τσερεντζούλια τρεις δεκαετίες μετά το κλείσιμο του εργοστασίου αναφέρει: «Οι μεν Νεοδημοκράτες λένε, και το λένε ακόμα, ότι φταίει ο συνδικαλισμός και εμείς οι εργάτες, που δεν ξέρω τι κάναμε και κλείσαμε την Πειραιϊκή- Πατραϊκή. Πως μπορεί ένας εργαζόμενος που είναι ο μικρότερος, το μικρότερο κομμάτι σε όλο αυτό το γιγάντιο πράγμα να κλείσει μια τεράστια επιχείρηση που δεν τον συμφέρει κιόλας; Οι άλλοι που ανήκουν σε άλλες πολιτικές παρατάξεις λένε το αντίθετο».⁴⁰¹ Αν και η ζωντανή ιστορία της πόλης σταμάτησε το 1992, η γραφειοκρατική απαξίωση συνεχίστηκε για δεκαετίες. Η εκκαθάριση παρέμεινε ενεργή στο ΓΕΜΗ, με τον ισολογισμό έναρξης να αναρτάται μόλις το 2025 υπό την απειλή προστίμων, επισφραγίζοντας το πώς η πολιτεία άφησε το θεσμικό κουφάρι του κολοσσού να στοιχειώνει την Πάτρα για δεκαετίες.

4.3 Η βιωματική επιστροφή στο χώρο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής

Η επιστροφή των πρώην εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής στο ερειπωμένο συγκρότημα της στην Πάτρα δεκαετίες μετά το οριστικό κλείσιμο του εργοστασίου, μετέτρεψε την επιτόπια συνέντευξη σε μια αισθητηριακή μνήμη. Η εικόνα εγκατάλειψης του χώρου δεν αντιμετωπίστηκε ως μια φυσιολογική αρχιτεκτονική φθορά, αλλά λειτούργησε ως ένα έντονο αισθητηριακό βίωμα για τους πληροφορητές, έναντι ενός ζωντανού βιομηχανικού οργανισμού που γνώριζαν και πλέον έχει μετατραπεί σε βιομηχανικό νεκροταφείο. Στις προφορικές τους μαρτυρίες για το πώς ένιωσαν περνώντας την πύλη του εργοστασίου μετά από 34 χρόνια, η Β. Φασόη κάνει λόγο για ένα χώρο που είναι λες και έχει πέσει βόμβα: «Ήταν ένα εργοστάσιο γεμάτο ζωή [...] όταν περνούσες

401 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

για να πας στην δουλειά, στο τμήμα μας, εντάξει έβλεπες ανθρώπους, ζωή. Τώρα είναι σαν να έχει πέσει βόμβα». Η οπτική επαφή με το ερείπιο της προκαλεί «ταχυπαλμία» έναντι ενός παρελθόντος που ήταν «γεμάτο ζωή».⁴⁰² Η Π. Τσιάμη παρομοιάζει το συγκρότημα με ένα πλοίο καθηλωμένο στο καρνάγιο που μετατράπηκε σε «παλιοσίδερα», ενώ η σημερινή σιωπή του χώρου της γεννά μια απόκοσμη ηρεμία: «Θυμήθηκα την πρώτη μέρα που ήρθα, που ήμουν φοβισμένη, [...] Θυμήθηκα τις καλές εποχές, γιατί κάναμε καλαμπούρια, κάναμε κάποιες γιορτούλες [...] συνεννοούμαστε για εκδρομές, όλα αυτά μου ήρθαν σήμερα στο μυαλό μου», αλλά τώρα «ηρεμία, είναι όπως μπαίνεις στο νεκροταφείο».⁴⁰³

Η Ευανθία Τσερεντζούλια, αντικρίζοντάς το και πάλι από κοντά πριν βιντεοσκοπηθεί η συνέντευξη, το περιγράφει ως: «έναν ανθρώπινο οργανισμό που του έχουν βγάλει τα σωθικά, τον έχουν κατακρεουργήσει [...] Έχει υποστεί τόση βία αυτό το κτίριο, αυτά τα κτίρια όλα, που κάποτε ήταν γεμάτα ζωή και τώρα είναι ερείπια, ερείπια εξαθλιωμένα [...] Εγώ όταν περνάω [...] από το εργοστάσιο έχω την εικόνα που όταν σχολάγαμε είχε πάρα πολύ κόσμο. Πολλά λεωφορεία, αυτοκίνητα, μηχανάκια, πηγαίναν, ερχόντουσαν και όταν περνάω έχω αυτή την εικόνα, ότι είναι ακόμα ζωντανή».⁴⁰⁴

402 Β. Φασόη. συνέντευξη, ό.π.

403 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

404 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

Εικόνα 4-7: Σημερινή εικόνα πρώην τμημάτων παραγωγής του εργοστασίου και τα κτιριακά «σημάδια» ύστερα από την απομάκρυνση των μηχανών (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 6 Νοεμβρίου 2025)

Όλοι οι πληροφορητές μπαίνοντας στον χώρο κοίταζαν τον υδατόπυργο με την γάτα και τον αετό, ήθελαν να πάνε να αντικρίσουν τον χώρο που εργάζονταν, όμως η εικόνα που αντίκριζαν ήταν κάτι, που τους στεναχωρούσε. Ωστόσο, η περιήγηση στους άδειους τοίχους λειτούργησε ως καταλύτης για την ενεργοποίηση της αισθητηριακής μνήμης, ανακαλώντας ήχους και οσμές που μπαίνοντας στο εργοστάσιο, ενεργοποιήθηκαν. Ο Σ.Λ. ανακαλεί τη χαρακτηριστική μυρωδιά των ατμών και των χημικών, οι οποίες κάποτε αποτελούσαν τεκμήριο ζωής και παραγωγής: «στην αρχή ερχόμουν με το ποδήλατο, γιατί δεν είχα αυτοκίνητο, μετά με το αυτοκίνητο που έμπαινα εδώ και όλα [...] μύριζαν οι ατμοί και τα χημικά, και υπήρχε ζωή, τώρα είναι [...] μια θλίψη».⁴⁰⁵ Η Ε. Τσερεντζούλια

⁴⁰⁵ Σ.Λ., συνέντευξη, ό.π.

φέρνει στη μνήμη της, τον εκκωφαντικό θόρυβο των μηχανών που λειτουργούσαν: «όλες στο φουλ»,⁴⁰⁶ ενώ ο Θ. Μελίδης περιγράφει ένα αίσθημα «πλακώματος» και ψυχικής πίεσης στη θέα του απογυμνωμένου χώρου. Η πικρία του τελευταίου εντείνεται από το γεγονός ότι ο μηχανολογικός εξοπλισμός, με τον οποίο οι εργάτες είχαν συνδεθεί πουλήθηκε: «μπιρ παρά στην Ανατολή. Πήρε το Πακιστάν, πήρε η Τουρκία, πήρανε οι Ινδίες, πήρανε, τα ξηλώσανε, τα πήρανε οι παλιατζήδες, και τα πήρανε όταν λέμε, μπιρ παρά, στο 1/10 της τιμής του κόστους».⁴⁰⁷

Αυτή η βίαιη χωρική μεταβολή τραυμάτισε βαθιά την ψυχосύνθεση των υποκειμένων, οδηγώντας σε μηχανισμούς αποφυγής όλες αυτές τις δεκαετίες να αντικρίζουν το πρώην εργοστασιακό συγκρότημα. Η Π. Τσιάμη εξομολογείται ότι για αρκετά χρόνια περνούσε από την περιοχή και έστρεφε το κεφάλι της: «στεναχωριόμουν, γιατί αλλιώς φανταζόμουν την ζωή μου, αλλιώς».⁴⁰⁸ Την ίδια αμυντική στάση υιοθέτησε για χρόνια και η Έ. Μακρυκώστα: «το πρώτο διάστημα για πολλά χρόνια όταν πέρναγε το λεωφορείο από κάτω την παραλιακή, το κεφάλι μου έστριβε προς την θάλασσα. Δεν κοίταζα ποτέ αριστερά. Τώρα τελευταία κοιτάω λίγο [...] Δεν ήθελα να κοιτάω με πονούσε. Πόναγα πολύ και περισσότερο, το επαναλαμβάνω και πάλι, με πονάει πολύ το αρχείο, που πήγαν αυτά τα βιβλία».⁴⁰⁹

Έχοντας ανδρωθεί μέσα στο εργοστάσιο, η επιστροφή του στον χώρο προκαλεί έντονα συναισθήματα, ενώ στη συνέντευξή του τονίζει ο Κ. Φίλιας ότι δέχτηκε να βιντεοσκοπηθεί η συνέντευξη εντός του χώρου μετά από αρκετές φορές, που τον είχα καλέσει στο τηλέφωνο. Μάλιστα, πριν ξεκινήσουμε τη συνέντευξη περπατήσαμε για περισσότερη από μια ώρα στα 200 στρέμματα, εξηγώντας μου τη λειτουργία του κάθε τμήματος παραγωγής. Ουσιαστικά κάναμε έναν ιστορικό- βιομηχανικό περίπατο: «Το μεγαλύτερο τραγικό λάθος είναι που δεν έγινε ένα αρχείο τέτοιο με μηχανές. Να δει ο κόσμος τα μηχανήματα που υπήρχαν. Όχι τα μεγάλα, τα μικρά. Να υπήρχε, να έρχεται ο

406 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

407 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

408 Π. Τσιάμη, συνέντευξη, ό.π.

409 Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

κόσμος να βλέπει και εμείς να τα βλέπαμε ότι σε αυτό το μηχανήμα έκανα αυτή την μετατροπή». ⁴¹⁰

Ο Θ. Καραδημήτρης αναζητά το παλιό του «σιδερένιο γραφείο», αναλογιζόμενος με αναστεναγμό το μέγεθος της απώλειας της μεγαλύτερης βιομηχανίας της χώρας: «Ότι χειρότερο θα μπορούσα να φανταστώ. Έχω τώρα τόσα χρόνια να ξαναμπώ από το 1997, που έφυγα και αναστενάζω στην κυριολεξία [...] εγώ πάντα κοιτάω, γιατί νοσταλγώ, γιατί εδώ και μέχρι κάτω, όλο αυτό το κομμάτι, που είχα, γιατί εγώ ασχολιόμουν και απέξω από την Πειραιϊκή είχαμε φτιάξει μπροστά τώρα που έγινε το λιμάνι έναν αγωγό 300 μέτρα που διαχέαμε τα απόβλητα μέσα στην θάλασσα. Είχα όλους τους αγωγούς που βγαίνανε τα όμβρια ύδατα και κάτω στην θάλασσα, που έπρεπε να καθαρίζονται. Ήμουν γύρω γύρω εδώ, παντού». ⁴¹¹

Τον Π. Παπαγιάννη η σημερινή εικόνα τον λυπεί: «Να φεύγουν από τα Σύνορα [περιοχή Πάτρας] τα αυτοκίνητα γεμάτα, να φεύγουν από άλλες περιοχές και στην διαδρομή γεμάτα. Μόλις έκλεισε το εργοστάσιο τίποτα, που πήγαινε αυτός ο κόσμος; [...] βλέπω ένα κτίριο τώρα γκρεμισμένο. Απλούστατα θα μου θυμίσει όταν το φέρω στο μυαλό μου, όπως ήτανε. Τώρα λυπάμαι μόνο που το βλέπω». ⁴¹² Ο Δ. Γκολφινόπουλος είχε επιχειρήσει αρκετές φορές να μπει στον χώρο, αλλά ο φύλακας του ΟΛΠΑ δεν του είχε επιτρέψει την είσοδο, μέχρι και τις 18 Οκτωβρίου 2025 που είχαμε προγραμματίσει τη συνέντευξη και εισήλθε: «τώρα κατάλαβα γιατί δεν με άφηναν να μπω [...] υφάσματα, πόρτες πεσμένες, αυτό κάνανε, αυτό δημιουργήσανε, τι φυλάνε; Εγώ δεν έχω καταλάβει». ⁴¹³

Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή για τους ανθρώπους αυτούς δεν υπήρξε ένας απλός εργασιακός χώρος: «είναι η ζωή μου», «για εμένα είναι η νεανική μου εποχή, είναι η εποχή που έγινα μητέρα, σύζυγος», «θα ήθελα ξανά να ήμουν 21 χρονών και να ήμουν εδώ, και να ξαναπεράσω ότι είχα ζήσει», «στην Πειραιϊκή- Πατραϊκή ανδρώθηκα, μεγάλωσα, έζησα. Μεγάλωσα τα παιδιά μου, έφαγα ψωμί, εφερνα τα παιδιά μου εδώ πέρα μικρά και βλέπανε την Πειραιϊκή- Πατραϊκή, και το θεωρούσαν ένα τεράστιο πράγμα». Οι αντιδράσεις των

410 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

411 Θ. Καραδημήτρης, συνέντευξη, ό.π.

412 Π. Παπαγιάννης, συνέντευξη, ό.π.

413 Δ. Γκολφινόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

εργαζομένων, οι οποίες ακροβατούν ανάμεσα στη νοσταλγία για την ανθρώπινη ζωντάνια με τις γιορτές, που είχαν ζήσει, τα λεωφορεία που πλημμύριζαν τους δρόμους στην αλλαγή βάρδιας, αλλά και την οργή για την υλική απαξίωση. Η σημερινή εικόνα της εγκατάλειψης δεν αντανακλά μόνο την υλική διάβρωση, αλλά και τη βαθιά απογοήτευση μιας γενιάς που είδε τη ζωή της να ταυτίζεται με ένα βιομηχανικό συγκρότημα που πλέον στέκει ως σιωπηλός, «παροπλισμένος» μάρτυρας.

4.4 Από το βιομηχανικό «κουφάρι» στο αστικό παλίμψηστο: Προτάσεις κοινωνικές επανάχρησης

Η διαχείριση του βιομηχανικού συγκροτήματος της Πειραιϊκής- Πατραϊκής στην Πάτρα αποτελεί μια από τις πιο σύνθετες προκλήσεις για την εγχώρια βιομηχανική κληρονομιά. Με μια γιγαντιαία έκταση των στρεμμάτων, εκ των οποίων τα 100 στρέμματα είναι καλυμμένα από κτήρια, που στέγαζαν την καθετοποιημένη βιομηχανία, περιήλθε σε αδράνεια μετά το 1992. Η κλίμακα αυτή δημιουργεί μια δομική ανισορροπία, καθιστώντας μια μονοθεματική μουσειακή αξιοποίηση κρίνεται οικονομικά ανέφικτη, καθώς απαιτούνται εξειδικευμένες μελέτες.⁴¹⁴

Από το 2006, ο χώρος υπάγεται στον Οργανισμό Λιμένος Πατρών (ΟΛΠΑ). Η τρέχουσα τάση για αποκλειστικά λιμενική-εμπορική χρήση με τη δημιουργία ενός διαμετακομιστικού κέντρου λόγω της εγγύτητας με το λιμάνι της πόλης, συγκρούεται με τις αρχές της ολιστικής προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς. Παρά τη θεσμική αδράνεια, το εργοστασιακό κέλυφος δεν έπαψε να λειτουργεί ως ζωντανός κοινωνικός οργανισμός, αναπτύσσοντας μια έντονη «άτυπη» ζωή εντός των ερειπίων. Στις αρχές του 21ου αιώνα, ο χώρος του εργοστασίου οικειοποιήθηκε από ομάδες μεταναστών, γεγονός, που οδήγησε σε κοινωνικές εντάσεις, ύστερα από τη δολοφονία ενός 30χρονου κοντά στο εργοστάσιο από τρεις μετανάστες, και τελικά τον Μάιο του 2012 είχαμε την επέμβαση της αστυνομίας, που απομάκρυνε τους ανθρώπους από το σημείο. Ο τότε πρόεδρος του

414 Καρδαμίτση-Αδάμη, «Το τέλος των γιγάντων: Επίλογος ή μια νέα αρχή;».

ΟΛΠΑ προχώρησε στη σφράγιση του χώρου, αλλά και σε διακοπή στην παροχή ύδρευσης ως μέσο αποτροπής ανακατάληψης του χώρου. Σήμερα, τα ίχνη αυτής της «άτυπης ζωής», όπως γκράφιτι, εγκαταλελειμμένα είδη, συνυπάρχουν με τα βιομηχανικά αποτυπώματα, αν και η παρουσία των μεταναστών οδήγησε και στην καταστροφή τμήματος του πολύτιμου εταιρικού αρχείου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως καύσιμη ύλη.

Εικόνα 4-8: Εσωτερικοί χώροι του πρώην εργοστασίου, όπου είχαν βρει κατάλυμα μετανάστες/στρίες και παιδιά. (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 30 Οκτωβρίου 2025)

Οι προφορικές μαρτυρίες των πρώην εργαζομένων φωτίζουν τη μετάβαση του χάσματος ανάμεσα στο παραγωγικό παρελθόν και τη σημερινή ερήμωση. Η άτυπη ζωή στα ερείπια αποτελεί την τελευταία γραμμή άμυνας ενάντια στη λήθη, μια υπενθύμιση ότι η βιομηχανική αρχιτεκτονική και η ιστορία της εργατικής τάξης της Πάτρας ζητούν επιτακτικά τη θεσμική τους δικαίωση μέσα από μια βιώσιμη και συμπεριληπτική ανάπλαση για τη διάσωση της άυλης βιομηχανικής κληρονομιάς.

Οι πρώην εργαζόμενοι διατυπώνουν εναλλακτικά σενάρια επανάχρησης. Σύμφωνα με τον Σ.Λ., θα μπορούσε ο χώρος να αξιοποιηθεί ως διαμετακομιστικό κέντρο, με την προοπτική της έλευσης του τρένου. Η στατική καταστροφή των κτηρίων καθιστά την αξιοποίησή τους εξαιρετικά δύσκολη: «Πρέπει να ξηλωθούν όλα, τα πάντα, να γίνει ένα καινούργιο βιομηχανικό πάρκο ή ένα διαμετακομιστικό κέντρο σε συνεργασία με το λιμάνι, αν έρθει το τρένο».⁴¹⁵ Η πρόταση του Θ. Μελίδη αφορά τη δημιουργία ενός οργανωμένου βιοτεχνικού πάρκου. Διατυπώνεται, όμως ο έντονος σκεπτικισμός για τη βιωσιμότητα της επένδυσης: «Θα μπορούσε να ανοίξει πάλι κάποια κλωστοϋφαντουργία, ενδεχομένως θα μπορούσε κάποια βαφεία, δηλαδή υγρές επεξεργασίας εν μέρει. Καλό θα ήταν να γίνει ένα βιοτεχνικό πάρκο της προκοπής, τώρα όμως έχει αστικοποιηθεί και η περιοχή, δηλαδή δεν ξέρω και πόσο είναι συμφέρον να επενδύσει κανένας».⁴¹⁶

Κοινωνική και πολιτισμική επανάχρηση προτείνει η Ε. Τσερεντζούλια, δηλαδή μετατροπή του πρώην βιομηχανικού συγκροτήματος σε ανοιχτό πάρκο αναψυχής, περιφραγμένο από αυτοκίνητα, ή χώρο πολιτιστικών φεστιβάλ για να αποκτήσει ο χώρος: «μια άλλη ζωντάνια, μια άλλη εικόνα, που να είναι ανθρώπινη», «να το συντηρήσουν κατά κάποιο τρόπο, να μπορεί να υπάρχει μια πρόσβαση στο εργοστάσιο, κάτι να γίνει. [...] πάντα μου άρεσε ο πύργος με την γάτα και τον αετό».⁴¹⁷ Ο Δ. Γκολφινόπουλος προτείνει την κατεδάφιση των σημερινών κτηριακών υπολειμμάτων, τα οποία χαρακτηρίζει ως «σαράβαλα» και ανέγερση εργατικών- κοινωνικών κατοικιών για την κάλυψη των

415 Σ.Λ., συνέντευξη, ό.π.

416 Θ. Μελίδης, συνέντευξη, ό.π.

417 Ε. Τσερεντζούλια, συνέντευξη, ό.π.

αναγκών της στέγασης ευάλωτων πολιτών, ως απάντηση στις χαμένες θέσεις εργασίας της αποβιομηχάνισης.⁴¹⁸

Δύο από τους πληροφορητές, ο Α. Αποστολόπουλος και η Έ. Μακρυκώστα ζητούν άμεση καταγραφή και διάσωση του ιστορικού και επιστημονικού αρχείου του εργοστασίου, τόσο αυτού που συνεχίζει να βρίσκεται διάσπαρτο εντός του χώρου, αλλά και αρχείου που μπορεί να αφαιρέθηκε, για συναισθηματικούς λόγους από τους ίδιους τους εργαζόμενους για να έχουν κάτι να θυμούνται από την Πειραιϊκή- Πατραϊκή.⁴¹⁹ Ο Κώστας Φίλιας, όπως και η Βιβή Φασόη εστιάζουν στον χαμένο μηχανολογικό εξοπλισμό, που αν υπήρχε θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα εξειδικευμένο μουσείο μικρής μηχανής για την κατανόηση της εφαρμοσμένης τεχνογνωσίας, που θα προσέφερε μια βιωματική εκπαιδευτική διάσταση: «ένα jigger, ένα βαφικό μηχανήμα, έναν αργαλειό, μια κλώστρια, ένα μπομπινούαρ, ένα χάρτσα, πολλά. Τώρα θα λέγαμε ότι αυτό, θα καταλάβαινε ο καθένας τι δουλειά έκανε. Τώρα λέμε ότι το χάρτσα το έπαιρνε και το έκανε, αν δεν έχεις την εικόνα να δεις πως το έκανε [...] Θα είχε χιλιάδες κόσμου κάθε ημέρα να τα βλέπει και θα έρχονταν από όλη την Ελλάδα».⁴²⁰

Η βιώσιμη προοπτική του συγκροτήματος φαίνεται να έγκειται σε ένα υβριδικό μοντέλο «ευρωπαϊκοποίησης» και πολιτιστικού σχεδιασμού, που θα μπορούσε να υλοποιηθεί μέσω Συμπράξεων Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ) και σε συνδυασμό με ευρωπαϊκά προγράμματα (URBAN, INTERREG). Θα πρέπει να δημιουργηθεί μια «νησίδα ανάσα» που θα διασώζει τη βιομηχανική κληρονομιά, εμποδίζοντας την «πολιτιστική αφαίρεση» που προκαλεί η κατεδάφιση ή η λήθη.⁴²¹ Ένα παράδειγμα τοπικής επανιδιοποίησης αποτελεί η μετατροπή της αποθήκης βάμβακος σε γήπεδο μπάσκετ από τον «ΑΟ Γλαύκο» (2012), ενώ υλικά σιδήρου που υπήρχαν στον χώρο, χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της εξέδρας.

418 Δ. Γκολφινόπουλος, συνέντευξη, ό.π.

419 Α. Αποστολόπουλος, συνέντευξη, ό.π. · Ε. Μακρυκώστα, συνέντευξη, ό.π.

420 Κ. Φίλιας, συνέντευξη, ό.π.

421 Steven High and Fred Burill, 'Industrial Heritage as Agent of Gentrification'. *National Council on Public History*, 19 February 2018. <https://ncph.org/history-at-work/industrial-heritage-as-agent-of-gentrification/> (ημερομηνία πρόσβασης 20/6/2026).

Αν η Πειραιϊκή- Πατραϊκή παραδοθεί σε μια αμιγώς τεχνοκρατική χρήση, κινδυνεύει να μετατραπεί σε έναν «μη-τόπο» κατά τον Marc Augé, απογυμνωμένο από την ιστορικότητά του. Η διατήρηση της συλλογικής μνήμης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το χωρικό της πλαίσιο, ωστόσο υπάρχει ο κίνδυνος η ιστορία του εργοστασίου να παραμείνει μια «εσωτερική» υπόθεση των βιολογικών μαρτύρων της, χωρίς να περάσει στη νέα γενιά. Η Β. Φασόη αναφέρει: «τα παιδιά μας δεν ξέρουν τίποτε από αυτά, αλλά εμείς τα θυμόμαστε».⁴²²

422 Β. Φασόη, συνέντευξη, ό.π.

Κεφάλαιο 5. Από το αρχείο στη δημόσια σφαίρα: Ψηφιακή και οπτικοακουστική αναπαράσταση της Πειραιϊκής- Πατραϊκής

Η μετατροπή ενός πρωτογενούς υλικού σε προσβάσιμο ψηφιακό αρχείο μετατρέπει την αποσπασματική πληροφορία σε βιωματική αφήγηση. Ο θεατής ή ακροατής δεν καταναλώνεται σε ιστορικά δεδομένα, αλλά συμμετέχει ενεργά στην ανασύνθεση της συλλογικής μνήμης. Η αξιοποίηση του αρχειακού υλικού της Πειραιϊκής- Πατραϊκής με όρους δημόσιας ιστορίας είναι καθοριστική. Το υλικό επιστρέφει στους δημιουργούς του, στους εργαζόμενους, τις οικογένειές τους, μετατρέποντάς τους σε κοινωνούς της διάχυσης της βιομηχανικής κληρονομιάς. Η δημόσια ιστορία, χρησιμοποιώντας τα ιστορικά βιντεοσκοπημένα ντοκουμέντα σε συνδυασμό με τις προφορικές ιστορίες, αναδεικνύει την εργατική αλληλεγγύη, εντός και εκτός των εργοστασιακών τειχών. Αντί για ένα μονοδιάστατο επίσημο αφήγημα, η δημόσια ιστορία αναδεικνύει τη νομική και τεχνοκρατική γλώσσα της εξουσίας σε αντιδιαστολή με την κινηματική, ζωντανή γλώσσα των εργατών. Αυτή η πολυφωνία προστατεύει την ιστορική μνήμη από την μονομέρεια.

Η αποβιομηχάνιση άφησε στην Πάτρα μια βαθιά οικονομική και κοινωνική πληγή. Η δημόσια προβολή αυτού του υλικού λειτουργεί ως μια μορφή συλλογικής αναγνώρισης και δικαίωσης των αγώνων της εργατικής γενιάς των δεκαετιών 1980 και 1990, συμβάλλοντας στην επούλωση του συλλογικού τραύματος. Όταν κάποιος διασχίζει την Ακτή Δυμαίων, την πάλαι ποτέ βιομηχανική της ζώνη, αντικρίζει ένα «νεκροταφείο» εργοστασίων. Τα μεθοδολογικά εργαλεία της δημόσιας ιστορίας μπορούν να τα ξαναζωντανέψουν. Το αστικό τοπίο αποκτά νόημα, συνδέοντας το χθες με τις σημερινές κοινωνικές και οικονομικές προκλήσεις της Πάτρας. Η αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών της Πειραιϊκής- Πατραϊκής αποτελεί την αιχμή του δόρατος για τη δημόσια ιστορία και τη διαχείριση της μεταβιομηχανικής κληρονομιάς.

Στο εξωτερικό, οι προφορικές μαρτυρίες έχουν διαχυθεί πέρα από τις στατικές προθήκες των μουσείων και λειτουργούν ως εργαλεία βιωματικής ανάπλασης του χώρου. Στο

μνημείο της UNESCO Zollverein⁴²³ στην Κοιλάδα του Ρουρ στη Γερμανία, οι φωνές των πρώην ανθρακωρύχων ενσωματώθηκαν ψηφιακά στους άδειους χώρους του εργοστασίου. Ο επισκέπτης ακούει τις αφηγήσεις για τη ζέστη, τον κίνδυνο και τη συντροφικότητα, διανθισμένες με τους αναπαραγόμενους ήχους των κομπρεσέρ, δημιουργώντας μια πολυαισθητηριακή εμπειρία. Το πρότζεκτ «The Shipyard Voices»⁴²⁴ στη Γλασκώβη της Σκωτίας δημιούργησε μια ανοιχτή ψηφιακή πλατφόρμα. Εκεί, οι ίδιοι οι συνταξιούχοι ναυπηγοί ή οι οικογένειές τους ανεβάζουν φωτογραφίες, ημερολόγια και σχολιάζουν ηχογραφημένες μνήμες, καθιστώντας το ψηφιακό αρχείο έναν «ζωντανό οργανισμό» που συντηρείται από την κοινότητα. Στο Terni της Ιταλίας, η μεθοδολογία του Alessandro Portelli⁴²⁵ έδειξε πώς οι ψηφιακά προσβάσιμες μαρτυρίες αναδεικνύουν τις εργασιακές συγκρούσεις και το τραύμα των απολύσεων, αποτελώντας τη βάση για δημόσιο διάλογο και θεατρικές παραστάσεις που αρνούνται τον εξοβελισμό της ιστορίας.

Στην Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια καταγράφεται έντονη δραστηριότητα γύρω από τη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς, αξιοποιώντας τις ψηφιακές τεχνολογίες. Στο πλαίσιο αυτό, ξεχωρίζει το έργο φορέων, όπως το Ιστορικό Αρχείο του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιών,⁴²⁶ το Hermoupolis Heritage,⁴²⁷ κ.ά. Μέσω του τελευταίου, προσφέρεται μια ολοκληρωμένη βιοματική εμπειρία στο εργοστάσιο Ζησιμάτου, το μοναδικό διασωθέν κλωστοϋφαντουργείο από τα 68 που ήκμασαν στο παρελθόν στη Σύρο, όπου η ιστορική αφήγηση αναβιώνει μέσα από τις καταγεγραμμένες μνήμες 40 εργατών για τις συνθήκες εργασίας και την καθημερινότητα των ανθρώπων που δούλευαν εκεί και στο τέλος της ξενάγησης τους παρέχεται το «κολατσιό των εργατών». Επίσης, το Istorima Archive,⁴²⁸ ένα από τα μεγαλύτερα αρχεία προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα με

423 Stiftung Zollverein, «UNESCO-Welterbe Zollverein», <https://www.zollverein.de>. (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2025).

424 The Shipyard, «Voices», <https://theshipyard.com/voices> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2025).

425 Circolo Gianni Bosio, «Circolo Gianni Bosio», <https://www.circologiannibosio.it/> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

426 Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, <https://www.piop.gr/> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

427 Hermoupolis Heritage, «Hermoupolis Heritage», (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2025), <https://www.hermoupolisheritage.com/>. (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2025).

428 Istorima, «Βιομηχανία», Αρχείο Istorima, <https://archive.istorima.org/tags/602> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

θεματικές για εργασιακές συνθήκες και μνήμες από βιομηχανίες, ενώ υπάρχουν και ψηφιακά αρχεία, που αναφέρονται στην Πειραϊκή- Πατραϊκή με ηχογραφημένες συνεντεύξεις πρώην εργαζομένων.

Η Ένωση Προφορικής Ιστορίας,⁴²⁹ ιδρυμένη στον Βόλο το 2013, προάγει τη προφορική ιστορία και τη βιογραφική έρευνα συγκεντρώνοντας προσωπικές αφηγήσεις, λειτουργώντας παράλληλα ως δίκτυο για επιστήμονες, ερευνητές και εκπαιδευτικούς διοργανώνοντας συνέδρια, σεμινάρια και επιστημονικές εκδόσεις. Μέσα από τη συλλογή «Βιομηχανικές και Βιοτεχνικές Επιχειρήσεις στο Αιγαίο», το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών διασώζει τη νησιωτική παραγωγική μνήμη, συγκεντρώνοντας προφορικές μαρτυρίες, τεκμήρια και φωτογραφικό υλικό από παλιές βιομηχανίες νησιών του Αιγαίου.⁴³⁰ Παράλληλα, υπάρχουν και περαιτέρω οργανωμένες προσπάθειες, όπως από ομάδες προφορικής ιστορίας σε διάφορες πόλεις, που διασώζουν μαρτυρίες βιομηχανικών εργατών, οι οποίες ψηφιοποιούνται, αποκτούν μεταδεδομένα και γίνονται προσβάσιμες μέσω διαδικτύου, επιτρέποντας σε ερευνητές και πολίτες να έρθουν σε επαφή με το εργατικό παρελθόν.

5.1 Ντοκιμαντέρ: «Πειραϊκή- Πατραϊκή: Μια ζωή σε μια κλωστή»

Το σχέδιο δράσης «Το νήμα της μνήμης» επιχειρεί να μετατρέψει τη βιομηχανική κληρονομιά του εργοστασίου από ένα σιωπηλό ερείπιο, σε ζωντανό τόπο δημόσιας ιστορίας. Κεντρικός στόχος της προσπάθειας είναι η οπτικοποίηση της μνήμης των εργατών και των προϊσταμένων, τοποθετώντας τις υποκειμενικές τους εμπειρίες μέσα στον εμβληματικό βιομηχανικό χώρο. Η προσέγγιση αυτή εμπλουτίζεται με τη μαρτυρία της δεύτερης γενιάς της εταιρείας, μέσα από την προφορική μαρτυρία του τότε διευθύνοντα συμβούλου, Θόδωρου Στράτου. Η μεταφορά, ωστόσο, αυτών των ιδιωτικών

429 Ένωση Προφορικής Ιστορίας, <https://epi.uth.gr/> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/ 2026).

430 Πανδέκτης: Θησαυρός Ελληνικής Ιστορίας & Πολιτισμού - Βιομηχανικές και Βιοτεχνικές Επιχειρήσεις στο Αιγαίο, https://www.searchculture.gr/aggregator/portal/collections/pandektis_industrial (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

βιωμάτων στη δημόσια σφαίρα της Πάτρας δεν αποτελεί μια απλή τεχνική διαδικασία, αλλά μια βαθιά δεοντολογική και ηθική πρόκληση.

Η αφηγηματική δομή του ντοκιμαντέρ ξεδιπλώνεται σε τέσσερα διακριτά αλλά αλληλένδετα μέρη, ακολουθώντας την πορεία των συνεντεύξεων. Το πρώτο μέρος εστιάζει στις προσλήψεις, τα απαραίτητα προσόντα που όφειλε να διαθέτει τότε ένας βιομηχανικός εργάτης ή ένας προϊστάμενος κλωστοϋφαντουργίας. Οι αφηγήσεις ζωντανεύουν την πρώτη ημέρα στο εργοστάσιο, τις βάρδιες, τις φιλίες, το κολατσιό, την καθημερινή επαφή με τους προϊσταμένους και τους ιδιοκτήτες. Το δεύτερο μέρος εισχωρεί στην καρδιά των τμημάτων παραγωγής. Το σύγχρονο οπτικό υλικό από τα εγκαταλελειμμένα, γεμάτα υγρασία και σκουριά κτίρια συνυφαίνεται με τις βιντεοσκοπημένες προφορικές μαρτυρίες των εργαζομένων. Οι αναφορές επικεντρώνονται στα δύσκολα πόστα, στον εκκωφαντικό θόρυβο των μηχανών, στις έντονες οσμές, αλλά και στις πραγματικές συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας, μέσα και από την οπτική του ιατρού του εργοστασιακού συγκροτήματος και τις ιατρικές εκθέσεις του. Το τρίτο μέρος φωτίζει την κοινωνική γεωγραφία του εργοστασίου. Εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις, τη συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που, μέσα από την κοινή καθημερινότητα, διαμόρφωσαν μια ενιαία συλλογική ταυτότητα. Το τέλος του ντοκιμαντέρ αποτυπώνει τη δραματική περίοδο της κρίσης, τις υποσχέσεις των κυβερνήσεων για επαναλειτουργία και, τελικά, την οριστική παύση των μηχανών, τον Οκτώβριο του 1992.

Σε αυτό το καταληκτικό στάδιο, η κινηματογραφική γλώσσα επιστρατεύει το μοντάζ. Η κάμερα μεταφέρεται από τα δυναμικά πλάνα των εργατών που διαδηλώνουν έξω από τα δικαστήρια της Πάτρας στην αποπνικτική, ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα που επικρατεί μέσα στη δικαστική αίθουσα ή στις κλειστές συσκέψεις των εργαζομένων με τους τοπικούς φορείς. Αυτή η οπτική ένταση κλιμακώνεται μέσα από την εικονογράφηση της απώλειας. Τα πρωτοσέλιδα του τύπου της εποχής λειτουργούν ως οπτικά σημεία στροφής στην αφήγηση, αποτυπώνοντας τις ραγδαίες πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις που πυροδότησαν το τέλος της Πειραιϊκής- Πατραϊκής. Μέσα από αυτό το αυθεντικό, πρωτογενές υλικό, το ντοκιμαντέρ αναδεικνύει το ανθρώπινο πρόσωπο της κρίσης,

εστιάζοντας σε εμβληματικές φιγούρες του εργατικού αγώνα, όπως του τότε προέδρου των εργαζομένων, Διαμαντή Γκολφινόπουλου, που έδινε το σύνθημα του παλμού έξω από τα δικαστήρια και του αείμνηστου Φώτη Μίντζα, που τους εκπροσωπούσε εντός της δικαστικής αίθουσας για το δίκαιο των αιτημάτων τους. Η δραματική κορύφωση έρχεται με τη συγκλονιστική κατάθεση για τον αιφνίδιο θάνατο του 45χρονου προϊσταμένου του λογιστηρίου, ο οποίος υπέστη ανακοπή μέσα στο εργοστάσιο, κάτω από το βάρος της εργασιακής αβεβαιότητας. Η προβολή πρωτοσέλιδων από τις τοπικές εφημερίδες που καταγράφουν αιφνίδιους θανάτους εργαζομένων του εργοστασίου, συμπυκνώνει με τον πιο σκληρό τρόπο το πραγματικό ανθρώπινο κόστος της αποβιομηχάνισης.

Η επιστροφή των εργαζομένων στο ερείπιο για τις ανάγκες της βιντεοσκόπησης λειτούργησε ως ισχυρό «μνημονικό βοήθημα», όμως η εικόνα της σημερινής κατάρρευσης προκαλεί έντονη συναισθηματική φόρτιση, φέρνοντάς τους αντιμέτωπους με το φάντασμα του δημιουργικού τους παρελθόντος και μια βαθιά αίσθηση ιστορικής αδικίας. Από δεοντολογικής άποψης, η προστασία των πληροφορητών από την επανατραυματοποίηση υπήρξε πρωταρχικό μέλημα. Με την τήρηση των απαραίτητων παύσεων τη στιγμή που οι αφηγητές λυγίζουν μιλώντας για την απώλεια των συναδέλφων τους, διασφαλίστηκε ένα προστατευμένο περιβάλλον, σεβόμενο απόλυτα τα όρια της συναισθηματικής αντοχής του κάθε ανθρώπου.

Ωστόσο, η μεγαλύτερη πρόκληση εντοπίζεται στη διαδικασία του μοντάζ, η οποία αποτελεί μια διαρκή δεοντολογική άσκηση. Η αποσπασματική χρήση των φωνών δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να παραμορφώσει το νόημα των λεγομένων για χάρη της δραματουργίας. Η σύνθεση του υλικού οφείλει να αναδεικνύει την πολυφωνία, εξισορροπώντας την τεχνοκρατική και ιστορική οπτική με τη βιωματική αυθεντικότητα των εργαζομένων, όπως εφαρμόστηκε στη δομή των κεφαλαίων 2, 3 και 4. Καθώς αυτές οι ιδιωτικές μνήμες μετατρέπονται σε δημόσιο έκθεμα μέσω της ανάρτησής τους στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, είναι απαραίτητος κανόνας να συνυπολογιστεί ο αντίκτυπος που θα έχει η έκθεση αυτή στην καθημερινότητα των ανθρώπων, και κυρίως των συγγενών όσων δεν βρίσκονται πλέον στη ζωή, αλλά ο αγώνας τους έχει αποτυπωθεί στο βιντεοληπτικό υλικό. Επίσης, το ντοκιμαντέρ οφείλει να

ενσωματώνει την ψηφιακή προσβασιμότητα για όλους, όπως υπότιτλους για άτομα με προβλήματα ακοής.

Ακολουθεί ένα δείγμα σεναρίου:

[Οπτικοακουστικό πλάνο από το ιδιωτικό αρχείο του Δ. Γκολφινόπουλου] Η κάμερα καταγράφει το μεγάλο πανό των εργαζομένων στη διασταύρωση των οδών Γούναρη και Κορίνθου, έξω από τα δικαστήρια της Πάτρας, την ημέρα της δίκης, που θα έκρινε την απεργία τους αν ήταν παράνομη και καταχρηστική. Στον ήχο κυριαρχούν ζωντανά συνθήματα των εργαζομένων: «Θέλουμε επενδύσεις, όχι δίκες και απολύσεις» και «Εργάτες ενωμένοι, ποτέ νικημένοι».

[Φωνή αφηγήτριας]: «Οι δρόμοι της Πάτρας δεν αντηχούν πλέον από τον θόρυβο των αργαλειών, αλλά από τις φωνές εκείνων που αρνούνταν να γίνουν η σιωπή της ιστορίας. Έξω από το ναό της δικαιοσύνης, τα δικαστήρια της πόλης, η διεκδίκηση παύει να είναι μια συνδικαλιστική υπόθεση. Γίνεται η ανάσα μιας πόλης που έβλεπε το μέλλον της να κρέμεται, κυριολεκτικά, από μια κλωστή».

5.2 Podcast: «Στη σκιά των φουγάρων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής»

Το δεύτερο κεντρικό σκέλος μετατοπίζει το βάρος από την εικόνα στον ήχο, μέσα από την παραγωγή του podcast «Στη σκιά των φουγάρων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής». Ως ένα ακουστικό ντοκιμαντέρ, η σειρά αυτή θα καθοδηγεί τον ακροατή στον χώρο και τον χρόνο, επενδύοντας στη συναισθηματική φόρτιση, στον χρωματισμό της φωνής ανάλογα με την συναισθηματική φόρτιση της αφήγησης των πληροφορητών, τις παύσεις κ.α. Η απουσία της εικόνας μειώνει τη δημόσια έκθεση των προσώπων, ωστόσο η ακουστική

αποτύπωση των βιωμάτων διατηρεί ακέραια τη δεοντολογική ευθύνη για τον σεβασμό της υποκειμενικότητας και την αποφυγή της επανατραυματοποίησης.

Η δομή του podcast αναπτύσσεται σε έξι θεματικά επεισόδια. Στο πρώτο επεισόδιο με τίτλο «Η μετάβαση» θα καταγράφεται το ταξίδι από την ανεργία ή την επαρχία προς την πόλη και το εργοστάσιο της Πειραιϊκής Πατραϊκής. Οι αφηγητές και οι αφηγήτριες θα περιγράφουν τις διαδικασίες πρόσληψης, το δέος μπροστά στα γιγαντιαία κτίρια και την πρωτόγνωρη αίσθηση του να αποτελείς έναν από τους πολλούς κρίκους της τεράστιας βιομηχανικής αλυσίδας. Το δεύτερο επεισόδιο με τίτλο «Στα ‘σωθικά’ της παραγωγής της Πειραιϊκής- Πατραϊκής», θα εστιάζει στη σκληρή πραγματικότητα του εργοστασιακού καθημερινού μόχθου της βάρδιας στα τμήματα παραγωγής, στο ρόλο των προϊσταμένων και τι σήμαινε για τον ιδιοκτήτη η επιτόπια εβδομαδιαία επίσκεψη. Θα αναλυθεί πως ο εκκωφαντικός θόρυβος των μηχανών, που αναγκάζει τους εργάτες να επικοινωνούν με νοήματα, η αποπνικτική ζέστη και η υγρασία, που ήταν απαραίτητη για την αντοχή των προϊόντων, η μόνιμη παρουσία του χνουδιού από την επεξεργασία του βαμβακιού στην ατμόσφαιρα, η σωματική κόπωση και ο φόβος των εργατικών ατυχημάτων, θα ανασυνθέσουν την ακουστική ανθρωπογεωγραφία της παραγωγής.

Στο τρίτο επεισόδιο με τίτλο «Η μικρή κοινωνία του εργοστασίου», θα εξετάζεται η κοινωνική γεωγραφία του χώρου, οι έμφυλες σχέσεις, οι εσωτερικές ιεραρχίες δίνοντας φωνή στις γυναίκες εργάτριες, ενώ θα αναδειχθεί το εργοστάσιο ως πεδίο κοινωνικοποίησης. Στο τέταρτο επεισόδιο με τίτλο «Η ρητορική της αντιπαράθεσης», θα είναι ένα podcast που θα συνδυάζει τη «γλώσσα των αριθμών», έτσι όπως αποτυπώθηκε από τους δικηγόρους της εταιρείας στη δίκη για τις ζημιές των 8 δισεκατομμυρίων δραχμών, που θα αντιπαρατεθεί με τη «γλώσσα της επιβίωσης», με τις φωνές των εργαζομένων που δηλώνουν έτοιμοι να «κόψουν μπουκιές από το στόμα τους» για να σώσουν τους συναδέλφους τους, που απολύθηκαν. Η ένταση κορυφώνεται με την αποκάλυψη των εικονικών ισολογισμών, όπου η φωνή του πρώην αντιπροέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της εταιρείας και Καθηγητή Βιομηχανικής Οργάνωσης, ο οποίος εξηγεί πως η παραγωγή της Πάτρας χρεωνόταν τεχνητά με υπέρογκα ενοίκια στη μητρική εταιρεία.

Στο πέμπτο επεισόδιο με τίτλο «Η σιωπή των αργαλειών», θα αποτυπωθεί το χρονικό της αποβιομηχάνισης, οι απεργιακές κινητοποιήσεις, οι απολύσεις, η αγωνία για το αύριο και οι διαδοχικές υποσχέσεις για επαναλειτουργία, οι οποίες διαψεύστηκαν οριστικά το 1997. Το έκτο επεισόδιο με τίτλο «Ο απόηχος του ‘σιωπηλού’ μάρτυρα της Πειραιϊκής- Πατραϊκής», θα αποτελεί μια ακουστική περιήγηση στη σημερινή κατάσταση των κτηρίων, όπου η παλιά δόξα έρχεται σε αντίθεση με τη σκουριά του παρόντος. Η ηχητική ταυτότητα του τελευταίου επεισοδίου του podcast θα στηρίζεται σε αποσπάσματα από τις εκπομπές του ραδιοσταθμού της «Αλληλεγγύης», τα συνθήματα έξω από το εργοστάσιο υπό την επίβλεψη των ΜΑΤ και τις δηλώσεις των κρατικών λειτουργών και των φορέων στη σύσκεψη στα γραφεία του Σωματείου για το μέλλον του εργοστασίου. Τα ηχητικά αποσπάσματα από το αρχειακό υλικό με συνθήματα, πορείες, ομιλίες, σβήνουν σταδιακά, για να δώσουν τη θέση τους στον ήχο του αέρα και της απόλυτης ησυχίας που επικρατεί πλέον στις πρώην εγκαταστάσεις της Πειραιϊκής- Πατραϊκής.

Στη σειρά podcast θα εμπεριέχεται και το ένθετο «Το λεξιλόγιο της κλωστής». Κάθε επεισόδιο θα ενσωματώνει ένα σύντομο, διακριτό ένθετο, που θα έχει ως στόχο τη διάσωση της άυλης τεχνικής γνώσης και την αποσαφήνιση εξειδικευμένων όρων που χρησιμοποιούν οι πληροφορητές στις συνεντεύξεις τους, επιτρέποντας στον ακροατή να παρακολουθήσει απρόσκοπτα τη ροή της παραγωγικής διαδικασίας, κάτι παρόμοιο θα μπορούσε να γίνει και στο ντοκιμαντέρ. Μέσα από αυτό θα επεξηγείται η λειτουργία βασικών τμημάτων, με σκοπό ο ακροατής να εξοικειώνεται με τον ρόλο των αργαλειών, να γνωρίζει τι είναι το μπομπονουάρ και το φινίρισμα. Η παραγωγή του podcast υπακούει στους ίδιους αυστηρούς δεοντολογικούς κανόνες με αυτούς του ντοκιμαντέρ.

Δείγμα σεναρίου και voice over (σπικάζ) ίδιου με το ντοκιμαντέρ, αλλά προσαρμοσμένο στις ανάγκες του podcast.

[Ηχητικό απόσπασμα από το ιδιωτικό αρχείο του Δ. Γκολφινόπουλου]: Ακούγεται η φορτισμένη δήλωσή του έξω από το δικαστήριο, η οποία σβήνει αργά κάτω από τα ρυθμικά συνθήματα των συγκεντρωμένων στη συμβολή των οδών Γούναρη και Κορίνθου,

που φωνάζουν «Θέλουμε επενδύσεις, όχι δίκες και απολύσεις» και «Εργάτες ενωμένοι, ποτέ νικημένοι».

[Φωνή αφηγήτριας]: «Η φωνή έξω από το δικαστήριο δεν ήταν απλώς η αντίδραση σε μια δικαστική απόφαση, ήταν ο αντίλαλος μιας ολόκληρης πόλης που είχε κατέβει στο δρόμο. Με την πορεία διαμαρτυρίας έως τα σκαλιά του δικαστικού μεγάρου της Πάτρας, οι εργάτες δεν μετέφεραν απλώς ένα πανό διεκδίκησης, αλλά την ίδια την επιβίωση της πατραϊκής βιομηχανίας, αρνούμενοι να αφήσουν το κοινό τους μέλλον να σβήσει μέσα σε δικαστικές αίθουσες».

5.3 «Το νήμα της μνήμης»: Έκθεση στο φυσικό χώρο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής και ψηφιακό μουσείο μέσω διαδραστικής πλατφόρμας

Το τρίτο σκέλος του σχεδίου δράσης συγκροτείται γύρω από μια έκθεση στον φυσικό χώρο του πρώην εργοστασίου, παράλληλα με την ανάπτυξη ενός ψηφιακού μουσείου. Στόχος είναι η νοητή επαναλειτουργία του εργοστασίου, μετατρέποντας τα βιομηχανικά «κουφάρια» σε ζωντανό κύτταρο συλλογικής μνήμης. Με οδηγό τη Χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά, η αρχιτεκτονική του κτηρίου συνδέεται άρρηκτα με το τοπικό βίωμα και τη βιομηχανική αρχαιολογία, παρά του ότι ο μηχανολογικός εξοπλισμός έχει αφαιρεθεί, εκτός αυτών που βρίσκονται στο μηχανοστάσιο, που τροφοδοτούσε ενεργειακά τα τμήματα της παραγωγής.

Κατόπιν επιτόπιας έρευνας στον χώρο, θα μπορούσε η φυσική έκθεση να στεγαστεί στο παλιό κτήριο, που φιλοξενούσε τις διοικητικές υπηρεσίες της Πειραιϊκής- Πατραϊκής. Πρόκειται για ένα κτήριο με ισόγειο και πρώτο όροφο, που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως κεντρικός πυρήνας υποδοχής και μνήμης. Η πρόταση περιλαμβάνει την κτηριακή αποκατάσταση του χώρου με την τοποθέτηση θυρών και παραθύρων για την προστασία του από τις καιρικές συνθήκες, καθώς και τον πλήρη καθαρισμό του, καθώς υπάρχουν προσωπικά αντικείμενα μεταναστών, που διαβιούσαν εκεί παλαιότερα. Αυτό το

αποκατεστημένο «κέλυφος» θα μπορούσε να μετατραπεί σε έναν σύγχρονο εκθεσιακό χώρο, ο οποίος θα φιλοξενήσει το οπτικοακουστικό υλικό των προφορικών μαρτυριών. Παράλληλα, η έκθεση είναι αναγκαίο να τροφοδοτείται συνεχώς από προσωπικά τεκμήρια που θα προσφέρουν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι, όπως φωτογραφίες, σημειωματάρια ή ρούχα εργασίας, όσο και από το πολύτιμο αρχειακό και βιομηχανικό υλικό που βρίσκεται μέχρι σήμερα διάσπαρτο και εγκαταλελειμμένο στις εγκαταστάσεις, διασώζοντάς το από τη φθορά και αναδεικνύοντάς το ως οργανικό κομμάτι της δημόσιας ιστορίας της Πειραικής- Πατραϊκής. Προϋπόθεση είναι να συμφωνήσει η διοίκηση του ΟΛΠΑ και φυσικά να χρηματοδοτηθεί το έργο μέσω κρατικών ή ευρωπαϊκών κονδυλίων.

Αναφορικά με την έκθεση, θα μπορούσε να υπάρχει η γωνιά του συνδικαλισμού, όπου θα εκτίθεται φωτογραφικό υλικό και έγγραφα του σωματείου, πλαισιωμένα από προφορικές μαρτυρίες και πλάνα από τις κινητοποιήσεις. Άλλη ενότητα, οι γυναίκες, η «ψυχή» της παραγωγής, αφιερωμένη στις γυναίκες- μητέρες- εργάτριες των δεκαετιών του '60 , '70, '80 που αναδεικνύει τη χειραφέτησή τους και την έμφυλη ιεραρχία. Η ενότητα διασυνδέεται με το podcast «Στη σκιά των φουγάρων». Θα μπορούσε να υπάρχει ένα σημείο, που θα αντιπαραβάλλει την παλιά ζωντάνια της περιοχής με τη σημερινή εγκατάλειψη, ενσωματώνοντας προτάσεις των εργαζομένων για την επανάχρηση του χώρου.

Παράλληλα, εντός των 200 στρεμμάτων, θα μπορούσαν κάποιοι χώροι να αξιοποιηθούν ως σταθμοί θεματικών ενοτήτων για μια περιήγηση εντός του εργοστασίου οργανωμένη σε πέντε άξονες, ηχοτοπία. Ένας διαδραστικός ψηφιακός χάρτης, όπου ο επισκέπτης θα περιηγείται μέσω της κάτοψης του κτηρίου και θα βιώνει το παρελθόν, για παράδειγμα στον γυάλινο διάδρομο του Εργοστασίου Α' θα αναπαράγεται το βουητό του πλήθους κατά την αλλαγή της βάρδιας. Στόχος είναι ο επισκέπτης της έκθεσης από παθητικός αναγνώστης να μετατραπεί σε ενεργό ερευνητή.

Με τα κατάλληλα ψηφιακά εργαλεία και το υλικό των προφορικών μαρτυριών σε συνδυασμό και με άλλο πρωτογενές υλικό, θα μπορούσε να δημιουργηθεί, για παράδειγμα

μια θεματική, που θα καταδεικνύει πως ο τοπικός Τύπος αποτύπωσε την περίοδο των κινητοποιήσεων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής (1990-1992). Για παράδειγμα στις 17 Ιουλίου του 1992, δυο από τις εφημερίδες της Πάτρας αποτυπώνουν διαφορετικά τους εργατικούς αγώνες. Στο πρωτοσέλιδό τους *Τα Γεγονότα* έχουν τίτλο «Επιτυχής ο αποκλεισμός. Χιλιάδες αυτοκίνητα σταμάτησαν στο ‘μπλόκο’ των εργαζομένων της Π.Π.»⁴³¹, εν αντιθέση με την εφημερίδα *Πελοπόννησος*, η οποία είχε τίτλο «Από τον πολύωρο αποκλεισμό μποτιλιάρισμα, νεύρα, αψιμαχίες».⁴³² Τα εν λόγω δημοσιεύματα μπορεί να ορίζουν το χρονικό πλαίσιο των γεγονότων, αλλά αυτή η σύγκριση δείχνει στον επισκέπτη ότι οι εφημερίδες δεν ήταν απλοί καταγραφείς των γεγονότων.

431 «Επιτυχής ο αποκλεισμός. Χιλιάδες αυτοκίνητα σταμάτησαν στο ‘μπλόκο’ των εργαζομένων της Π.Π.», *Τα Γεγονότα*, 17 Ιουλίου 1992, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

432 «Από τον πολύωρο αποκλεισμό μποτιλιάρισμα, νεύρα, αψιμαχίες», *Πελοπόννησος*, 17 Ιουλίου 1992, Μουσείο Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ.

εργαζομένων, όπως φωτογραφίες, σημειωματάρια, κ.α. Η συγκέντρωση αυτών των διάσπαρτων τεκμηρίων κάτω από την ίδια στέγη τα διασώζει από τη φθορά και τη λήθη. Όταν οι ίδιοι οι εργάτες ή οι οικογένειές τους προσφέρουν προσωπικά κειμήλια για να εκτεθούν, το μουσείο παύει να είναι ένα κρατικό ή θεσμικό κατασκεύασμα και μετατρέπεται σε ένα συμμετοχικό έργο της ίδιας της τοπικής κοινωνίας. Από την άλλη ο συνδυασμός πρωτογενούς υλικού και προφορικής μαρτυρίας ζωντανεύει τα αντικείμενα. Το άυλο, ο ήχος των μηχανών, το συναίσθημα, η μνήμη ερμηνεύει και ζωντανεύει το υλικό, δηλαδή τη φωτογραφία, τα σχέδια, το κτήριο.

Για τις νεότερες γενιές της Πάτρας που δεν έζησαν το εργοστάσιο σε λειτουργία, συχνά φαντάζει ως ένα επικίνδυνο, σκοτεινό και ερειπωμένο βιομηχανικό «κουφάρι». Η ίδρυση του εκθεσιακού χώρου θα του προσδώσει μια νέα ζωή ως φάρου της βιομηχανικής κληρονομιάς και δημόσιας ιστορίας. Η έκθεση στον φυσικό, βιομηχανικό χώρο αποδεικνύει στην πράξη την εφαρμογή της Χάρτα του Nizhny Tagil, ότι δηλαδή η βιομηχανική κληρονομιά δεν αφορά μόνο τους τοίχους και τις μηχανές, αλλά τις ανθρώπινες κοινότητες που τις έχτισαν, τις δούλεψαν και τις υπερασπίστηκαν. Οι εργάτες επιστρέφουν στον χώρο ως «ξεναγοί» της ιστορίας τους.

«Το νήμα της μνήμης» ως τίτλος του ψηφιακού μουσείου παραπέμπει στην κλωστοϋφαντουργική ταυτότητα της εταιρείας, εφόσον το νήμα ήταν προϊόν της παραγωγής της και ταυτοχρόνως συμβάλλει στη διάσωση της ιστορικής συνέχειας της πόλης που κινδυνεύει να κοπεί. Το ψηφιακό μουσείο μπορεί να αποτελέσει την κοινή ψηφιακή στέγη όλων των παραπάνω προτάσεων, αλλά δεν πρόκειται για μια απλή ιστοσελίδα, αλλά για ένα ολοκληρωμένο υβριδικό σύστημα δημόσιας ιστορίας.

Η αρχιτεκτονική της πλατφόρμας «Το νήμα της μνήμης» θα δομηθεί ως εξής. Το ψηφιακό αρχείο θα ενσωματώνει το ντοκιμαντέρ, το βιντεοληπτικό υλικό από τις κινητοποιήσεις, που θα μπορούσε να εμπλουτιστεί με περαιτέρω υλικό, που δεν έχει ακόμη δημοσιοποιηθεί. Στην ενότητα «ήχοι και αφηγήσεις» ο επισκέπτης θα έχει τη δυνατότητα ακρόασης των επεισοδίων podcast «Στη σκιά των φουγάρων», αλλά και τις ραδιοφωνικές εκπομπές του εργατικού σταθμού «Η φωνή της Αλληλεγγύης». Η ενότητα «φυσικός

χώρος» θα περιέχει πληροφορίες για την έκθεση, με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, διαδραστικό χάρτη με QRcodes και παρότρυνση για προσφορά σχετικού υλικού που μπορεί να διαθέτουν. Η «βιογραφία» του κτηρίου μέσω ψηφιακής αφήγησης animation, παρουσιάζοντας πώς μεταμορφώθηκε από σύμβολο βιομηχανικής πρωτοπορίας σε πεδίο ταξικής σύγκρουσης και, τελικά, σε βιομηχανικό «κουφάρι».

Οι προφορικές μαρτυρίες ενσωματώνονται αυτούσιες και όχι αποσπασματικές, επιτρέποντας στον επισκέπτη να αντιληφθεί το πλήρες βάθος της εμπειρίας κάθε προσώπου. Ωστόσο, θα πρέπει να υπάρχουν εργαλεία διάδρασης, π.χ. θεματικών φίλτρων ή επιλογής διάρκειας, ώστε ο χρήστης να πλοηγείται σύμφωνα με τον ελεύθερο χρόνο του και το τι τον ενδιαφέρει να μάθει. Για τους μαθητές θα μπορούν να υπάρχουν εκπαιδευτικά διαδραστικά παιχνίδια, που θα τους μαθαίνουν την ιστορία της Πειραιϊκής- Πατραϊκής και θα τους μυσούν στα τμήματα παραγωγής. Βασικό είναι να υπάρχει διάδραση μεταξύ της πλατφόρμας και των επισκεπτών, όπου θα μπορούν να καταθέτουν γραπτώς σχόλια, παρατηρήσεις, διορθώσεις, μετατρέποντας το έργο σε έναν ζωντανό οργανισμό, που στόχο έχει τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης.

5.4 Δεοντολογικές προκλήσεις για την ψηφιακή αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών

Η μετατροπή των ιδιωτικών εργατικών βιωμάτων σε δημόσια εκθέματα απαιτεί λεπτούς δεοντολογικούς χειρισμούς, οι οποίοι δεν διασφαλίζονται αποκλειστικά και μόνο με το σύμφωνο παραχώρησης της συνέντευξης των πληροφορητών. Το αρχειακό υλικό από τις απεργιακές συγκεντρώσεις, για παράδειγμα, αφορά το ίδιο το γεγονός και όχι το άτομο. Συνεπώς, νομικά δεν απαιτείται ατομική συναίνεση, εφόσον διατηρούνται τα γενικά πλαίσια, ωστόσο, αν το πλάνο εστιάζει σε ένα ή δύο συγκεκριμένα πρόσωπα, τότε η συγκατάθεσή τους κρίνεται απαραίτητη, σύμφωνα με το πλαίσιο προστασίας των

προσωπικών δεδομένων.⁴³³ Όσον αφορά το υλικό από τη σύσκεψη με τους φορείς, η χρήση των πλάνων όπου η κάμερα εστιάζει σε δημόσια πρόσωπα την ώρα της τοποθέτησής τους, επιτρέπεται χωρίς πρότερη συναίνεση. Εντούτοις, αν στο ίδιο πλάνο εμφανίζονται και άλλα, μη δημόσια πρόσωπα, θα πρέπει είτε να εφαρμοστεί ψηφιακή θόλωση, είτε, εφόσον είναι τεχνικά εφικτό, να επιλεγεί ένα διαφορετικό καδράρισμα μέσω του μοντάζ, ώστε να μην φαίνονται τα υπόλοιπα άτομα.

Αναφορικά με τη δικαστική αίθουσα, παρόλο που στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η βιντεοσκόπηση επιτρεπόταν, πλέον απαγορεύεται ρητά από τη νομοθεσία. Ως εκ τούτου, το οπτικό υλικό της δίκης πρέπει να αντικατασταθεί από εναλλακτικές λύσεις, όπως η κάλυψη με πλάνα από τον εξωτερικό χώρο του δικαστηρίου. Από την καταγραφή μπορεί να αξιοποιηθεί αποκλειστικά το ηχητικό ντοκουμέντο των όσων ειπώθηκαν, υπό την απαρέγκλιτη προϋπόθεση ότι θα διαγραφούν τυχόν ονόματα που ακούγονται κατά τη διάρκεια της διαδικασίας. Αναφορικά με το μοντάζ και την επεξεργασία του υλικού για το ντοκιμαντερ και το podcast, χρειάζεται προσοχή για μη-παραποίηση του νοήματος. Για την ενίσχυση της πολυφωνίας, οι μαρτυρίες ενσωματώνονται αυτούσιες και όχι αποσπασματικές.

Εκτός των παραπάνω, σημαντική είναι και η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του έργου. Από τεχνολογικής άποψης, τα ψηφιακά εργαλεία θα πρέπει να είναι προσβάσιμα και μετά από μια δεκαετία, για αυτό θα πρέπει να ψηφιοποιούνται σύμφωνα με τις νέες τεχνολογικές τάσεις. Κάθε συνέντευξη θα πρέπει να συνοδεύεται από διεθνή πρότυπα αρχειοθέτησης, τα μεταδεδομένα, ώστε να μπορεί να μεταφερθεί αυτούσιο σε οποιαδήποτε μελλοντική πλατφόρμα ή βάση δεδομένων. Σημαντική είναι και η πολιτική αντιγράφων σε διαφορετικά μέσα, πχ υπολογιστής, στικάκι, εξωτερική μονάδα δίσκου, προκειμένου να διασφαλιστεί η προστασία από κυβερνοεπιθέσεις ή τεχνικές βλάβες.

433 Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Συμβούλιο, Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων), *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης* L 119 (4 Μαΐου 2016): 1–88 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679> (ημερομηνία πρόσβασης 10/6/2026).

Σημαντικό είναι να υπάρχει ένας ανοιχτός ψηφιακός χώρος, όπου πρώην εργαζόμενοι, τα παιδιά ή τα εγγόνια τους, να έχουν την δυνατότητα να στέλνουν τεκμήρια, π.χ. φωτογραφίες, ταυτότητες εργασίας, δελτία μισθοδοσίας για να εμπλουτίζεται το υλικό του ψηφιακού μουσείου. Σημαντικός ο σχεδιασμός εκπαιδευτικών προγραμμάτων, στο πλαίσιο των οποίων οι μαθητές να χρησιμοποιούν το ψηφιακό μουσείο για να κάνουν σχολικές εργασίες. Βεβαίως, ένα ψηφιακό έργο δεν μπορεί να βασίζεται αιώνια στον εθελοντισμό της ερευνητικής ομάδας, για αυτό χρειάζεται και συνεργασία με φορείς, π.χ. διασύνδεση με το τμήμα Ιστορίας ή Μηχανικών Η/Υ του Πανεπιστημίου Πατρών, με τη Δημοτική Βιβλιοθήκη, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, το Μουσείο Τύπου της ΕΣΗΕΠΗΝ ή τοπικά ερευνητικά ινστιτούτα και ομάδες προφορικής ιστορίας.

Συμπεράσματα

Η ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας φέρνει στο φως μια σειρά από καίρια συμπεράσματα που αφορούν τη βιομηχανική διαδρομή της Πάτρας, τη συγκρότηση της εργατικής ταυτότητας και τη μεθοδολογική αξία της προφορικής και δημόσιας ιστορίας, ως εργαλείων διάσωσης της άυλης βιομηχανικής κληρονομιάς. Η έρευνα, με επίκεντρο το εργοστάσιο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής δεν λειτούργησε ως μια απλή αναδρομή σε οικονομικούς δείκτες ή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά επιχείρησε να τοποθετήσει στο επίκεντρο τον άνθρωπο της παραγωγής, να φωτίσει τη μετάβαση της πόλης από την εποχή του βιομηχανικού θορύβου και της ακμής, στη σημερινή περίοδο της σιωπής και της αστικής απαξίωσης.

Ένα από τα συμπεράσματα της εργασίας είναι ότι η Πάτρα, κατά το β' μισό του 20ού αιώνα, δεν διέθετε απλώς μια ισχυρή βιομηχανική ζώνη, αλλά είχε ταυτότητα συνδεδεμένη με το εργοστάσιο. Η Πειραιϊκή- Πατραϊκή αποτελούσε μια πραγματική «πόλη μέσα στην πόλη», ένα κλειστό κοινωνικό σύστημα με τις δικές του εσωτερικές ιεραρχίες, κώδικες επικοινωνίας και αισθητηριακές εγγραφές.

Οι προφορικές μαρτυρίες των εργαζομένων κατέδειξαν ότι η εργασιακή καθημερινότητα χαρακτηριζόταν από μια βαθιά αμφισημία. Αφενός, υπήρχε η σωματική καταπόνηση, η έκθεση στη σκόνη, την υγρασία και τον εκκωφαντικό θόρυβο των μηχανών. Αφετέρου, αναπτυσσόταν ένας ισχυρός συναισθηματικός δεσμός με τον χώρο και τους συναδέλφους, ο οποίος περιγράφεται συχνά με τον όρο της «δεύτερης οικογένειας». Η εργοδοτική στρατηγική, βασισμένη στο μοντέλο του πατερναλισμού που καλλιεργούσαν οι ιδρυτές, αποκαλώντας τους εργαζόμενους «συνεργάτες», στόχευε στη δημιουργία μιας κοινής εταιρικής συνείδησης, που στη δεκαετία του 1980 άρχισε να μετασχηματίζεται.

Η έρευνα αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο του εργοστασιακού χώρου ως πεδίου κοινωνικής χειραφέτησης και πολιτικής συνειδητοποίησης. Η μαζική είσοδος των γυναικών στην παραγωγή, ιδιαίτερα στα τμήματα του υφαντουργείου και του κλωστηρίου, προσέφερε οικονομική ανεξαρτησία, μεταβάλλοντας τις παραδοσιακές έμφυλες ισορροπίες της εποχής. Η εργασία αναδεικνύει τις γυναικείες φωνές και εντάσσει την εργασιακή τους εμπειρία στη δημόσια σφαίρα. Παράλληλα, η ίδρυση του σωματείου και οι μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις, ειδικά κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, συγκρότησαν μια εναλλακτική συλλογική ταυτότητα. Οι εργαζόμενοι δεν έβλεπαν πλέον τον εαυτό τους απλώς ως εξαρτήματα της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά ως ενεργά υποκείμενα που διεκδικούσαν το δικαίωμα στην εργασία και την αξιοπρέπεια. Η λειτουργία του ραδιοφωνικού σταθμού «Η φωνή της Αλληλεγγύης» αποτελεί παράδειγμα αυτοοργάνωσης. Ο σταθμός αυτός δεν συντόνιζε απλώς τον αγώνα, αλλά ένωνε το εργοστάσιο με την υπόλοιπη κοινωνία, μετατρέποντας μια εργασιακή διαμάχη σε καθολικό αίτημα της πόλης.

Το κλείσιμο του εργοστασίου το 1992 σήμανε το τέλος μιας ολόκληρης εποχής και άφησε πίσω του ένα βαθύ συλλογικό τραύμα. Η αποβιομηχάνιση δεν βιώθηκε από τους πληροφορητές ως αποτέλεσμα του διεθνούς ανταγωνισμού, αλλά ως μια «πολιτική προδοσία». Η βίαιη απώλεια της εργασίας αποδιοργάνωσε τον κοινωνικό ιστό των εργατικών συνοικιών της Πάτρας, εκτινάσσοντας την ανεργία και προκαλώντας ψυχολογική κατάρρευση σε εκατοντάδες οικογένειες.

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα είναι η διαχείριση του τραύματος μέσω της σιωπής. Η άρνηση ορισμένων πρώην εργαζομένων να παραχωρήσουν συνέντευξη ή να επιστρέψουν στον χώρο δεν συνιστά αδιαφορία, αλλά μια συνειδητή επιλογή λήθης. Ο πόνος της απώλειας και η θέαση του σημερινού ερειπίου λειτουργούν ως «ανοιχτή πληγή». Για τους ανθρώπους αυτούς, το εργοστάσιο δεν είναι ένα ουδέτερο κτήριο, αλλά ένας ζωντανός οργανισμός που «κατακρεουργήθηκε», και η σημερινή του εικόνα αντανακλά την απαξίωση των δικών τους περασμένων χρόνων.

Σε επίπεδο μεθοδολογίας, η δύναμη της προφορικής ιστορίας φωτίζει τις αθέατες πλευρές του παρελθόντος. Ενώ τα επίσημα κρατικά ή εταιρικά αρχεία αποτυπώνουν τη διοικητική και οικονομική δραστηριότητα, οι προφορικές πηγές προσφέρουν το βίωμα, το συναίσθημα και την υποκειμενικότητα. Η επιλογή της διεξαγωγής των βιντεοσκοπημένων συνεντεύξεων μέσα στον χώρο του εργοστασίου στην Ακτή Δυμαίων αποδείχθηκε καθοριστική. Το παλιό κτήριο λειτούργησε ως μνημονικός τόπος και αισθητηριακό ερέθισμα. Η φυσική παρουσία των αφηγητών ανάμεσα στους σκουριασμένους τοίχους ενεργοποίησε τη σωματική τους μνήμη, επιτρέποντάς τους να θυμηθούν με ακρίβεια τη θέση των μηχανών, τις κινήσεις των χεριών τους και τις καθημερινές τους διαδρομές.

Η χρήση της τεχνικής της δειγματοληψίας χιονοστιβάδας κατέδειξε ότι η εργατική κοινότητα της Πειραιϊκής- Πατραϊκής, παρά τη διάλυσή της πριν από τρεις δεκαετίες, διατηρεί ακόμη εσωτερικούς δεσμούς που βασίζονται στην κοινή εμπειρία. Η τριγωνοποίηση των προφορικών μαρτυριών με γραπτά τεκμήρια, δημοσιεύματα του Τύπου και οπτικοακουστικό υλικό από ιδιωτικά αρχεία αποδεικνύει ότι η μνήμη, παρά τον επιλεκτικό της χαρακτήρα, αποτελεί έγκυρη ιστορική πηγή.

Το τελικό και ίσως πιο κρίσιμο συμπέρασμα της εργασίας αφορά το μέλλον του βιομηχανικού συγκροτήματος και τον ρόλο της Δημόσιας Ιστορίας. Τα κτήρια της Πειραιϊκής- Πατραϊκής δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως βιομηχανικά κουφάρια ή ως απλά ερείπια προς κατεδάφιση. Αποτελούν ένα πυκνό αστικό παλίμψηστο και ένα αρχιτεκτονικό ορόσημο που κουβαλά την κοινωνική ιστορία της Πάτρας.

Εάν ο χώρος αξιοποιηθεί αποκλειστικά για εμπορική και λιμενική χρήση, κινδυνεύει να μετατραπεί σε έναν «μη-τόπο», αποκομμένο από την ιστορική μνήμη και την τοπική κοινωνία. Η εργασία προτάσσει την ανάγκη για μια κοινωνική και πολιτισμική επανάχρηση του συγκροτήματος. Οι συγκεκριμένες προτάσεις που κατατίθενται, όπως η δημιουργία του ιστορικού ντοκιμαντέρ «Μια ζωή σε μια κλωστή», η παραγωγή θεματικών podcast, η ίδρυση του ψηφιακού μουσείου «Το νήμα της μνήμης» και η πιθανότητα διοργάνωσης μιας μόνιμης έκθεσης στο πρώην διοικητήριο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής,

δείχνουν τον δρόμο για το πώς η ιστορία μπορεί να επιστρέψει στην κοινωνία. Η μετατροπή των προφορικών μαρτυριών σε δημόσια ακούσματα και θεάματα λειτουργεί ως ένας θεραπευτικός «επίδεσμος» στο κοινωνικό τραύμα της πόλης. Δίνει τη δυνατότητα στις νεότερες γενιές, που γνωρίζουν την Πάτρα μόνο ως μια αποβιομηχανισμένη και σιωπηλή πόλη, να συνδεθούν με το δημιουργικό παρελθόν των γονιών και των παππούδων- γιαγιάδων τους. Άλλωστε, η ανάγκη για τη διαφύλαξη αυτής της ιστορίας γίνεται επιτακτική, αν αναλογιστεί κανείς το μέγεθος της ανατροπής που βίωσαν οι άνθρωποι της παραγωγής, βλέποντας το άλλοτε ακμάζον συγκρότημα να μετατρέπεται σε ερείπιο. Όπως χαρακτηριστικά αποτυπώνει ο πρώην εργαζόμενος κ. Παπαγιάννης, συγκρίνοντας το χθες με το σήμερα και περιγράφοντας το συναίσθημα της επιστροφής στον παροπλισμένο χώρο: «Όταν μπαίνεις μέσα σε ένα άδειο σπίτι, που το ήξερες γεμάτο, η ψυχολογία σου είναι τελείως διαφορετική». Η ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας φιλοδοξεί να αποτελέσει ελάχιστο φόρο τιμής και δικαίωση για αυτήν την εργατική γενιά, γεμίζοντας ξανά με τις «φωνές» τους το σιωπηλό κέλυφος του εργοστασίου. Η ανάδειξη της μνήμης αυτών των ανθρώπων δεν αποτελεί απλώς ερευνητικό ζητούμενο, αλλά την ελάχιστη συμβολή της ιστοριογραφίας και της προφορικής ιστορίας στην ανάγνωση της βιομηχανικής ταυτότητας της Πάτρας, με τον υδατόπυργο της Πειραιϊκής- Πατραϊκής να αποτελεί το κατεξοχήν ιστορικό και αρχιτεκτονικό της σύμβολο.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. ΠΗΓΕΣ

Προφορικές μαρτυρίες

Αποστολόπουλος Απόστολος. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 3 Ιουνίου 2026, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Γκολφινόπουλος Διαμαντής. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 18 Οκτωβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Καραδημήτρης Θεόδωρος. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 6 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Λ.Σ. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 21 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Μακρυκώστα Έλσα. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 3 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Μελίδης Θεόδωρος. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 11 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Παπαγιάννης Παναγιώτης (Τάκης). [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 6 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Στράτος Θεόδωρος. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 21 Φεβρουαρίου 2026, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Τσερεντζούλια Ευανθία (Εύη). [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 3 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Τσιάμη Πανωραία. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 21 Νοεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Φασόη Παρασκευή (Βιβή). [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 13 Δεκεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Φίλιας Κώστας. [Συνέντευξη στη Βασιλική Δρακούλη], 18 Δεκεμβρίου 2025, ψηφιακό αρχείο βίντεο, Αρχείο προφορικών μαρτυριών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Ιδιωτικά αρχεία

Αποστολόπουλος, Απόστολος. Ιδιωτικό Αρχείο. Συλλογή ιατρικών εκθέσεων και εγγράφων των περιόδων 1982-1986 και 1988, 1989 των εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής, Πάτρα.

Γκολφινόπουλος, Διαμαντής. Ιδιωτικό Αρχείο. Συλλογή οπτικοακουστικού υλικού και ηχογραφημένων ραδιοφωνικών εκπομπών από τις κινητοποιήσεις των εργαζομένων της Πειραιϊκής- Πατραϊκής την περίοδο 1990, Πάτρα.

Κείμενα του κράτους

Ελληνική Δημοκρατία. Νόμος 1469/1950. *Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης*. ΦΕΚ Α' 169/7.8.1950, άρθρα 1 - 6
https://www.culture.gov.gr/el/ministry/SitePages/archeol_law.aspx?iID=197

Ελληνική Δημοκρατία. Νόμος 1264/1982. *Για τον εκδημοκρατισμό του Συνδικαλιστικού Κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων*. ΦΕΚ Α' 79/1.7.1982 https://ypergasias.gov.gr/wp-content/uploads/2021/02/%CE%BD.-1264-1982-%CE%A6%CE%95%CE%9A_%CE%91_79_1982.pdf

Ελληνική Δημοκρατία. Νόμος 2039/1992. *Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης*. ΦΕΚ Α' 61/13.4.1992
<https://www.e-nomothesia.gr/kat-arxaiotites/nomos-2039-1992-phkek-61a-13-4-1992.html>

Τύπος και περιοδικά

Καραβασίλη, Μαρία. «Η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα: Εικοσάχρονη εμπειρία και σύγχρονες προοπτικές στη συγκρότηση πολιτιστικών πόρων». Περιοδικό *Τεχνολογία*, τεύχος 9. Αθήνα: 1999.

Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 50 χρόνια. Επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης. Αθήνα: Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969.

Πειραική-Πατραϊκή. Εταιρικά έντυπα και περιοδικές εκδόσεις. χ.χ. Αρχείο Μουσείου Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ, Πάτρα.

Πελοπόννησος. Έτη 1986, 1990–1992. Αρχείο Μουσείου Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ, Πάτρα.

Πρόληψη εργατικών ατυχημάτων. Αθήνα: Έκδοση «Πειραικής-Πατραϊκής» Βιομηχανίας Βάμβακος, Οκτώβριος 1980.

Τα Γεγονότα. Έτη 1990–1992. Αρχείο Μουσείου Τύπου ΕΣΗΕΠΗΝ, Πάτρα.

Διαδίκτυο

«Βιομηχανία». *Istorima*. <https://archive.istorima.org/tags/602>

Circolo Gianni Bosio. «*Circolo Gianni Bosio*». <https://www.circologiannibosio.it/%C2%A0%20>

Ένωση Προφορικής Ιστορίας. <https://epi.uth.gr/>

Greece: Counting on cotton. *Time*, 7 Δεκεμβρίου 1962. ,<https://time.com/archive/6625851/greece-counting-on-cotton/>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Συμβούλιο. Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων). *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής*

Ενωσης L 119 (4 Μαΐου 2016): 1–88.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679>

Hermoupolis Heritage. «*Hermoupolis Heritage*». <https://www.hermoupolisheritage.com/>

Πανδέκτης: Θυσσαυρός Ελληνικής Ιστορίας & Πολιτισμού- Βιομηχανικές και Βιοτεχνικές Επιχειρήσεις στο Αιγαίο. *Search Culture*.

https://www.searchculture.gr/aggregator/portal/collections/pandektis_industrial

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς. <https://www.piop.gr/>

Stiftung Zollverein. «UNESCO-Welterbe Zollverein». <https://www.zollverein.de/>

The Shipyard. «*Voices*». <https://theshipyard.com/voices/>

High, Steven and Fred Burill. 'Industrial Heritage as Agent of Gentrification'. *National Council on Public History*, 19 February 2018. <https://ncph.org/history-at-work/industrial-heritage-as-agent-of-gentrification/>

Β'. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλιογραφία ελληνόγλωσση

Abrams, Lynn. *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, μετάφραση Λουκάς Ρινόπουλος. Αθήνα: Πλέθρον, 2014.

Αγριαντώνη, Χριστίνα και Λήδα Παπαστεφανάκη. «Προλογικό σημείωμα». Στο *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας: Πρακτικά 3ης Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης T.I.C.C.I.H.*, 23–26. Αθήνα, 2002.

Αγριαντώνη, Χριστίνα. «Βιομηχανική Αρχαιολογία και κληρονομιά: Επικοινωνίες και εντάσεις». *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 89 (Δεκέμβριος 2003): 42–48.

Αγριαντώνη, Χριστίνα. *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Κατάρτι, 2010.

Ανδρέου, Ανδρέας, κ.ά. *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο Α.Ε., 2015.

Αράθυμου, Σπυριδούλα. «Ελληνικά ιστορικά βιομηχανικά αρχεία Ο εκπαιδευτικός τους ρόλος και η δυναμική τους». Στο *Το τέλος των γιγάντων. Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*. Πρακτικά 5ης Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης TICCII, Βόλος, 22-25 Νοεμβρίου 2007, 569- 577. Βόλος, 2010.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη. «Εισαγωγή: Αρχεία, αντι- αρχεία και προφορική ιστορία». Στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία: Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, 8-30. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη. «Φωνές από τα κάτω». Στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία: Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, 31-44. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021.

Berstein, Serge και Pierre Milza. *Ιστορία της Ευρώπης*. Τόμ. 3, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997.

Bloch, Marc. *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μετάφραση Κώστας Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1994.

Γιαννικόπουλος, Γιώργος. *Χριστόφορος Στράτος: Ένας ευπατρίδης της πολιτικής*. Αθήνα: Εστία, 2010

Γιαννιτσιώτης, Γιάννης. «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία. Διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο». Στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη, χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, επιμέλεια Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης, 267-314. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010.

Γκαζή, Ανδρομάχη. «Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της ‘βιομηχανίας’ της μνήμης». Στο *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, κ.α. 27-42. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2013.

Γκαζή, Ανδρομάχη. «Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας σε εκθέσεις μουσείων: Μια επισκόπηση». Στο *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, επιμέλεια Ε. Νάκου και Α. Γκαζή, 13–30, 45–62. Αθήνα: Νήσος, 2015.

Γκολφινόπουλος, Διαμανής. *Πειραιϊκή-Πατραϊκή: Η πτώση*. Αθήνα: Κουκκίδα, 2025.

Δαλιγίτση, Ανδρομάχη- Άννα. «Βιομηχανική Κληρονομιά: Τόποι μνήμης ως τόποι πολιτισμού. Όταν το σήμερα σέβεται το χτες...», *Monumenta*, 2014, 3-4.

Δαλκαβούκης Βασίλης και Κατερίνα Τσέκου. «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στον χώρο. Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής». Στο *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα*.

Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας, επιμέλεια Ανδρέας Ανδρέου, κ.ά., 115-132. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015.

Δαλκαβούκης, Βασίλης. «Προφορικές μαρτυρίες και αστικός χώρος: Εισαγωγή». Στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία: Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά., 200–206. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021.

Δεμίρη, Κωνσταντίνα. *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991.

Εξερτζόγλου, Χάρης. *Η Δημόσια Ιστορία: Μια εισαγωγή*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2020.

Θανοπούλου, Μαρία και Αλέκα Μπουτζουβή. «Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 107 Α΄ Ειδικό τεύχος (2002): 29–45. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/issue/view/495>.

Fleischer, Hagen. *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, επιμέλεια Μαρία Καιρή. Αθήνα: Νεφέλη, 2012.

Halbwachs, Maurice. *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μετάφραση Ελευθερία Ζέη. Αθήνα: Νεφέλη, 2013.

Halbwachs, Maurice. *Η συλλογική μνήμη*, μετάφραση Τίνα Πλυτά. Αθήνα: Παπαζήση, 2013.

Hobsbawm, E. *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μετάφραση Βασίλης Καπετανγιάννης. Αθήνα: Θεμέλιο, 1999.

INE/ΓΣΕΕ. 1997. «Επιχειρησιακό σχέδιο επαναλειτουργίας και μελέτη βιωσιμότητας της κλωστοϋφαντουργικής εταιρείας ‘Πειραική-Πατραϊκή’». *Ενημέρωση* (Μηνιαία Έκδοση INE/ΓΣΕΕ), τχ. 26 (Ιούνιος): 15–21. https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/26-IOYNIOS_1997.pdf

Καλλιμοπούλου, Ελένη. «Η εικόνα ως αντι-αρχείο». Στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021.

Καλογήρου, Νίκος, κ.ά. «Οι επιπτώσεις των κινήτρων στην περιφερειακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας». *The Greek Review of Social Research* 73 (1989): 39–77. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7516/7246>.

Καρδαμίτση- Αδάμη, Μάρω. «Το τέλος των γιγάντων: Επίλογος ή μια νέα αρχή;». Στο *Το τέλος των γιγάντων. Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*. Πρακτικά 5ης Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης TICCII, Βόλος, 22-25 Νοεμβρίου 2007, 251–258. Βόλος, 2010.

Κατσάμπας, Χριστόφορος. *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μιας προσπάθειας*. Αθήνα: Δ. Σ. Τουμαζάτος, 1966.

Κεφαλάς, Αντώνης. *Πτωχές εκβιομηχάνισης 1945-2010: Μια ιστορία. Επιχειρηματίες και Επιχειρήσεις - Κράτος, Τράπεζες και Συνδικάτα*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2019.

Κλατσαμπέα, Ειρήνη. «Βιομηχανική κληρονομιά: ‘Πλεονάζοντες χώροι’ και υπολειπόμενη πολιτική». Στο *Το τέλος των γιγάντων: Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*. Πρακτικά 5ης Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης TICCII, Βόλος, 22-25 Νοεμβρίου 2007, 151-162. Βόλος, 2010.

Κόκκινος, Γιώργος. *Από την ιστορία στις ιστορίες: προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998.

Κουλούρη, Χριστίνα. «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση». Στο *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνωστόπουλος, 45-63. Αθήνα: Καστανιώτης, 2017.

Κωστής, Κώστας. *Ο πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Πατάκης, 2018/2019.

Λάζαρης, Βασίλης. *Ιστορική πορεία του Εμπορικού Συλλόγου Πατρών «Ερμής»*. Πάτρα: Περί Τεχνών, 2003.

Λάζου, Βασιλική. «Μνημονικά ίχνη της δεκαετίας του 1940 στον αστικό χώρο. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση ενός ηχητικού περιπάτου». Στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη βαν Μπούσχοτεν, 209-228. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021.

Le Goff, Jacques. *Ιστορία και Μνήμη*, μετάφραση Γιάννης Κουμπουρλής. Αθήνα: Νεφέλη, 1998.

Λιάκος, Αντώνης. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*. Αθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2007.

Λιάκος, Αντώνης. «Γιατί η προφορική ιστορία;» Στο *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, επιμέλεια Ε. Νάκου και Α. Γκαζή. Αθήνα: Νήσος, 2015.

Λιάκος, Αντώνης. «Τι είναι μνήμη;» Στο *Το Παρελθόν στο Παρόν: Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Ν. Παπαδημητρίου και Α. Αναγνωστόπουλος, 33–44. Αθήνα: Καστανιώτη, 2017.

Λιάκος, Αντώνης. *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*. Αθήνα: Πόλις, 2021.

Μαντόγλου, Άννα. *Κοινωνική μνήμη. Κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*. Αθήνα: Πεδίο, 2010.

Μαρασλής, Αλέκος. *Ιστορία της Πάτρας: Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης*. Πάτρα: Ιδιωτικές Εκδόσεις Πάτρας, 1983.

Mazower, Mark, *Σκοτεινή ήπειρος, Ο ευρωπαϊκός 20ός αιώνας*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004.

Μιτζάλης, Νίκος. *Η μεσοπολεμική ανάπτυξη της Πάτρας και οι μεταλλαγές στον αστικό ιστό της πόλης*. Πάτρα: Περί τεχνών, 2007.

Μπάδα, Κωνσταντίνα και Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν. «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση». Στο *Φωνές από το Παρελθόν: Προφορική Ιστορία*, επιμέλεια Paul Thompson, 17–28. Αθήνα: Πλέθρον, 2002.

Μπακουνάκης, Νίκος. *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1995.

Μούλιου, Μαρίλν. «Η δική μου/μας πόλη... Συμμετοχικές πρακτικές για τη συλλογή της μνήμης του αστικού χώρου και η συμβολή των μουσείων πόλεων». Στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά., 51-70. Αθήνα: Πλέθρον, 2015.

Noiret, Serge. «Υπάρχει τελικά διεθνής δημόσια ιστορία;». Στο *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, επιμέλεια Ανδρέας Ανδρέου και Σπύρος Κακουριώτης, κ.ά., 51-64. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015.

Noiriel, Gerard. *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία ;*, μετάφραση Μαρία Κορασίδου. Αθήνα: Gutenberg, 2005.

Παπαευθυμίου, Ξενοφών. *Σιωπηλοί μάρτυρες: Τα βιομηχανικά κτίρια της Πάτρας και η Αρχιτεκτονική τους*. Πάτρα: Πελοπόννησος, 2013.

Παπαπαναγιώτου, Γεράσιμος. «Η αθέατη προπαγάνδα της φωτογραφίας: ‘Αθώες’ φωτογραφίες εφημερίδων στην αποβιομηχάνιση της δεκαετίας του 1990». *20ος αιώνας: Ιστορική, κοινωνική και πολιτική επιθεώρηση*, τχ. 5 (Σεπτέμβριος 2025). <https://eikostosaionas.gr/article/i-atheati-propaganda-tis-fotografias-athoes-fotografies-efimeridon-stin-apoviomichanisi-tis-dekaetias-tou-1990/>

Παπαστεφανάκη, Λήδα. «Η προφορική ιστορία στο Μουσείο. Μια απόπειρα καταγραφής προφορικών μαρτυριών από τον κόσμο της εργασίας στο Βιομηχανικό Μουσείο της Ερμούπολης». *Εθνογραφικά*, τόμ. 12-13, 119-131. Ναύπλιο: Ανάτυπο, 2003.

Παπαστεφανάκη, Λήδα. *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

Παπαστεφανάκη, Λήδα. «Βιομηχανική Αρχαιολογία και Προφορική Ιστορία: μια αναγκαία συνάντηση». *Δελτίο του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς*, περ. Γ', τχ. 1 (Αθήνα 2010): 64–66.

Παπαστεφανάκη, Λήδα. *Η φλέβα της γης, Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος-20ός αιώνας*. Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2017.

Παπαστεφανάκη, Λήδα. «Το 'πατρικό ενδιαφέρον' των βιομηχάνων και η διαχείριση της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία Καρέλλα. Ερμούπολη, πρώτο μισό 20ού αιώνα». Στο *Σύρος και Ερμούπολη, Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος-20ός αιώνας*, επιμέλεια Χριστίνα Αγριαντώνη και Δ. Δημητρόπουλος, 155-185. Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008.

Πασσερίνι, Λουίζα. *Σπαράγματα του 20ου αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. Μετάφραση Οντέτ Βαρών-Βασάρ, κ.α. Αθήνα: Νεφέλη, 1998.

Rohn-Lauggas, Maria. «Αντίσταση και απώλεια: βιογραφικές αφηγήσεις μέσα από τις φωτογραφίες ιδιωτικών αρχείων». Στο *Προφορική ιστορία και αντι- αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, 145-168. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021.

Πολυχρονιάδη, Κατερίνα. «Μνήμη της καθημερινής εμπειρίας της πόλης. Σκηνοθέτηση της μυθοπλασίας του δομημένου περιβάλλοντος». Στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμέλεια Σταύρος Σταυρίδης, 107-136. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

Ρεπούση, Μαρία και Χαρά Ανδρεάδου. *Προφορικές Ιστορίες: Ένας οδηγός για την εκπαίδευση*. Χανιά, χ.χ. 2010.

Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος. «Οικονομική Κρίση και Κρατική Παρέμβαση: Η Ιστορία των προβληματικών επιχειρήσεων». Στο *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Διόνικος, 2011.

Σαλβάνου, Αιμιλία. *Πώς μαθαίνουμε Ιστορία, χωρίς να τη διδαχθούμε; Ιστορική κουλτούρα, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ασίνη, 2021.

Σαραφόπουλος, Νίκος. *Ιστορικό Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1825-1975*. Πάτρα, Επιστημονικό Πάρκο, 2008.

Σταυρίδης, Σταύρος. *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

Τενεκετζής, Αλέξανδρος. *Τα μνημεία για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Εικονομαχίες στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1975)*. Αθήνα: Ασίνη, 2020.

Τερζόγλου, Νικόλας- Ίων. «Ιστορία- Μνήμη- Μνημείο». Στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Επιμέλεια, Σταύρος Σταυρίδης, 261-291. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

Thompson, Paul. *Φωνές από το Παρελθόν: προφορική ιστορία*, μετάφραση Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν και Ν. Ποταμιάνος. Αθήνα: Πλέθρον, 2002/2008.

TICCIH Ελληνικό Τμήμα & Ελληνικό ICOMOS. *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελλάδα, Διάσωση - Έρευνα - Εκπαίδευση 1980 - 2015*. Επιστημονικό διήμερο & Έκθεση στο Κέντρο Αρχιτεκτονικής Μεσογείου (Μεγάλο Αρσενάλι Χανίων), φυλλάδιο για το Έτος Ευρωπαϊκής Βιομηχανικής και Τεχνικής Κληρονομιάς 2015, επιμέλεια Μαρία Μαυροειδή και Νίκος Μπελαβίλας, 2015.

Χατζιωσήφ, Χρήστος. *Η γηραιά σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1993.

Βιβλιογραφία ξενόγλωσση

Abrams, Lynn. *Oral History Theory*. London: Routledge, 2010.

Bock, Gisela. 'Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate'. *Gender & History* 1, no. 1 (1989), 7–30.

Gallant, Thomas. 'Long Time Coming, Long Time Gone: The Past, Present and Future of Social History'. *Historian* 12 (2013): 9-20.

Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. University of Chicago Press, 1992.

Iggers, Georg. 'Reflections on the Historiography of the Twentieth Century from the Perspective of the Twenty-First Century'. *Historian* 16, no. 1-2 (2017): 149–158.

International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH). *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*. Nizhny Tagil: TICCIH, 2003.
<https://ticcih.gr/%CE%B7-x%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-nizhny-tagil/>

Karpf, Anne. 'The human voice and the texture of experience'. *Oral History* 42, ap. 2 (2014): 50-53.

Nora, Pierre. 'Between Memory and History: Les lieux de memoire', στο *Representation*, τχ. 26, μετάφραση Marc Rudeboush (1989): 7-24.

Palaiologos, Akis. 'The industrial unionism movement in Greece during the first years of the political change after the fall of the Junta (1974-1981)'. *Cahiers Balkaniques* 45 (2018): 145–61. <https://journals.openedition.org/ceb/11318>

Perks Robert & Alistair Thomson. *The Oral History Reader*. London: Routledge, 201552
<https://archive.org/details/oralhistoryreade0000unse/page/n5/mode/2up>

Portelli, Alessandro. 'The Peculiarities of Oral History'. *History Workshop Journal*, no. 12 (1981): 96–107.

Portelli, Alessandro. *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*, 45-48. Albany, NY: SUNY Press, 1991.

Portelli, Alessandro. 'What Makes Oral History Different'. Στο *The Oral History Reader*, επιμέλεια R. Perks & A. Thomson, 63-74. London: Routledge, 1998.

Robert Perks & Alistair Thomson, *The Oral History Reader* (London: Routledge, 2015).
<https://archive.org/details/oralhistoryreade0000unsc/page/n5/mode/2up>

Scott, Joan Wallach. 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis'. *The American Historical Review* 91, no. 5 (1986), 1053–1075.

Διδακτορικές διατριβές

Αναστασάκης, Ελευθέριος. «Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973: Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων, Συμπεράσματα». Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2020.

Κατσούρας, Σταύρος. «Εργασία, συνείδηση και συνδικάτα: Η περίπτωση της ελληνικής μεταπολεμικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης». Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2004.

Κωστελίδου, Ευαγγελία. «Η ιστορική διαδρομή του Κέντρου Διατήρησης Παραδοσιακών Τεχνικών της Κλωστοϋφαντουργίας και η μετατροπή του από οικογενειακή βιοτεχνία σε χώρο πολιτισμού». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017.

Παλαιολόγος, Ασημάκης. «Βιομηχανία και εργατικό κίνημα στην Πάτρα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Μετασχηματισμοί στο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης (1974-1990)». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2024.

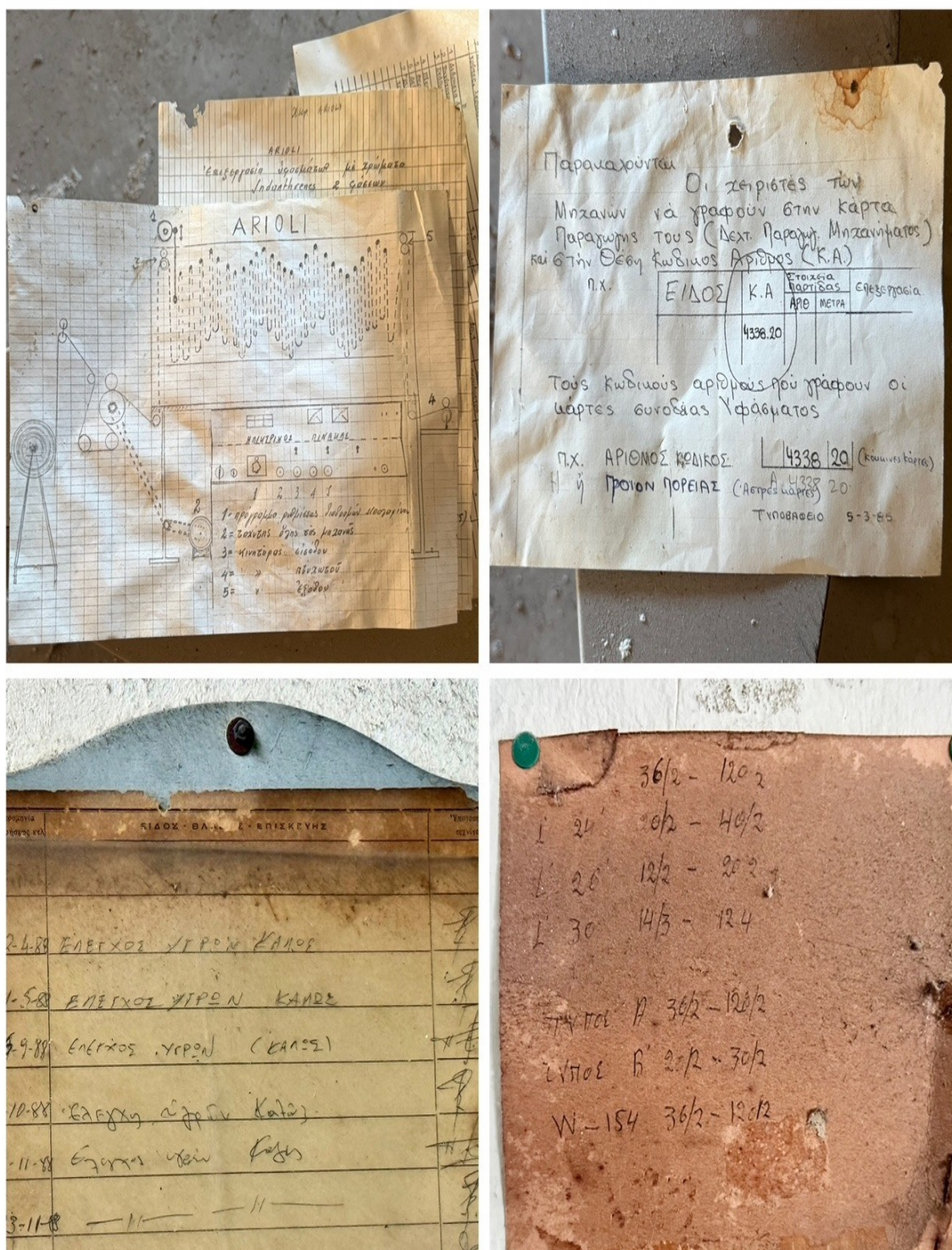
Παράρτημα Α: Εικόνες

Εικόνα 1: Δείγματα τεντόπανων και σχέδια υφασμάτων με οδηγίες πως θα περάσουν από τα μηχανήματα, που υπάρχουν σήμερα στο χώρο του εργοστασίου (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 13 Δεκεμβρίου 2025).

Εικόνα 2: Ημερολόγια και εντάλματα πληρωμών του 1965 βρίσκονται εκτεθειμένα στον χώρο του πρώην εργοστασίου της Πειραικής Πατραϊκής (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 30 Οκτωβρίου 2025).

Εικόνα 3: Οδηγίες προς χειριστές μηχανών και κάρτα ελέγχου επισκευών (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 6 Νοεμβρίου 2025).

Εικόνα 4: Ο μοναδικός μηχανολογικός εξοπλισμός που έχει διασωθεί είναι στο μηχανοστάσιο της Πειραικής Πατραϊκής (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 30 Οκτωβρίου 2025).

Εικόνα 5: Οι πινακίδες στα τμήματα παραγωγής που προειδοποιούσαν τους εργαζόμενους για τους κινδύνους και τα μέτρα ασφαλείας, που έπρεπε να λάβουν (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 30 Οκτωβρίου 2025)

Εικόνα 6: Σημερινή εικόνα του πρώην εργοστασίου της Πειραιϊκής Πατραϊκής το οποίο είναι αποψιλωμένο από το μηχανολογικό του εξοπλισμό (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 13 Δεκεμβρίου 2025).

ΣΥΝΤΑΓΗ

Είδος Υφάσματος: *Πατέρας 780/460*

Τάξις Χρωμάτων: *Pigments*

Κατηγορία	Σχέδιο/Τ. 8052	Αποχρώσεις	1	2	3	4
Σειρά Χρωμάτων Ματίτσας			1	2	1	2
Πραγ/θείσα σειρά ελς Μηχανή			II	I	II	I
ΥΠΟΛ. ΣΤΗ ΣΥΝΤΑΓΗ						
ΧΡΩΜΑΤΑ						
			410x1,3	510x2	658x0,8	410x1,0
						456x3
						258x1,3
						407
						<i>Πραγ/θείσα σειρά ελς Μηχανή</i>
						<i>Πατέρας 780/460</i>
						<i>Πατέρας 780/460</i>
ΣΠΑΤΟΥ/ ΊΣ			1m	1m		
Κατανάλωση διά 1000 μ.						

ΜΕΤΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

* Το σχέδιο Τ. 8045 συνδυάζεται με το 6α
Τ. 8043 κ' Τ. 8044.
Διευκρινίζω ίδια χρώματα και για το
3 σχέδια

Εικόνα 7: Δείγματα υφασμάτων και συνταγές με οδηγίες για το Τυποβαφείο της Πειραικής- Πατραϊκής. (Φωτ. Βασιλική Δρακούλη, 13 Δεκεμβρίου 2025).

Εικόνα 8: Ο ανδριάντας του Σταμούλη Στράτου, ενός εκ των ιδρυτών της Πειραικής- Πατραϊκής, που κοσμούσε το εργοστάσιο της Πάτρας και είχε τοποθετηθεί μπροστά από το διοικητήριο της εταιρείας. (Πηγή: *Πειραική -Πατραϊκή 50 χρόνια*, επιμέλεια Φρ. Φραντζισκάκης, Αθήνα: Ασπιώτη ΕΛΚΑ, 1969, 71).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΑΧΑΪΑΣ
ΤΜΗΜΑ: ΜΗΤΡΩΟΥ / Υπηρεσία Γ.Ε.ΜΗ.
Δ.νση: Αγίου Ανδρέου 89- 91
Τ.Κ.: 26221
Τηλέφωνο: 2610277779
E-mail: mitroo@e-a.gr

Πάτρα, 24/12/2025
Αριθ. Πρωτ.: 3926283

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Καταχώρισης στο Γενικό Εμπορικό Μητρώο (Γ.Ε.ΜΗ.) στοιχείων της Ανώνυμης Εταιρείας με την επωνυμία «ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΠΑΤΡΑΪΚΗ ΚΛΩΣΤΟΥΦΑΝΤΗΡΙΑ ΠΑΤΡΩΝ ΑΝΩΝΥΜΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΣΕ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΗ) Α.Ε.», και αριθμό ΓΕΜΗ 036425416000.

**Ο ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΓΕΜΗ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟΥ ΑΧΑΪΑΣ
Ανακοινώνει ότι :**

Την 24/12/2025 καταχωρήθηκε στο Γενικό Εμπορικό Μητρώο (Γ.Ε.ΜΗ.) με ΚΑΚ **5792958**, ο συνημμένος ισολογισμός έναρξης εκκαθάρισης της 29/07/1992 της ανώνυμης εταιρείας με την επωνυμία «ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΠΑΤΡΑΪΚΗ ΚΛΩΣΤΟΥΦΑΝΤΗΡΙΑ ΠΑΤΡΩΝ ΑΝΩΝΥΜΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΣΕ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΗ) Α.Ε.» και αριθμό ΓΕΜΗ 036425416000.

Ο Προϊστάμενος της Υπηρεσίας ΓΕΜΗ

Η γνησιότητα του παρόντος μπορεί να επιβεβαιωθεί από το <https://www.businessregistry.gr/publicity.aspx>

Εικόνα 9: Έγγραφο του ΓΕΜΗ για την καθυστερημένη κατάθεση του ισολογισμού εκκαθάρισης της Πειραικής- Πατραϊκής (Φωτ. ΓΕΜΗ).

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.